VYUTPATTIVADA

(Under the Project of Content Generation with a view to develop
E - Databank, E - Learning and E - Sources of Sanskrit Text.)

Chief Director

Prof. PARAMESHWARA NARAYANA SHASTRY
Vice Chancellor

Director

Prof. Ch. L. N. SARMA
Principal, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Guruvayoor Campus

National Co-ordinator

Dr. R.G.MURALI KRISHNA

(RSKS, New Delhi)

Co-ordinator

Dr. R. BALAMURUGAN
Head, Department of Navya Nyaya, Guruvayoor Campus

Asst. Co-ordinators

Dr. N. R. SREEDHARAN
Dr. O. R. VIJAYARAGHAVAN

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

(DEEMED UNIVERSITY)

Guruvayoor Campus, Puranattukara

व्युत्पत्तिवाद:

भारतसर्वकारस्य योजना (Content Generation with a view to develop E-Databank, E-Learning and E-Sources of Sanskrit Text.)

प्रधाननिर्देशक:

आचार्य परमेश्वरनारायणशास्त्री

कुलपतिः

निदेशक:

आचार्य चल्ला.लक्ष्मीनारायणशर्मा

प्राचार्य:, गुरुवायूर् परिसर:

राष्ट्रियसंयोजकः

डा. रा.गायत्रीमुरलीकृष्णः

परियोजनाधिकारी

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्, नवदेहली

प्रधानसंयोजकः

डा. आर्. बालमुरुगन्

परिसरनव्यन्यायविभागाध्यक्ष:, गुरुवायूर् परिसर:

उपसंयोजकौ

डा. एन्.आर्.श्रीधरन्

डा. ओ. आर्. विजयराघवन्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्, (मानित विश्वविद्यालयः)
गुरुवायूर् परिसरः पुरनाट्टुकरा।

।। श्रीः।।

श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः

व्युत्पत्तिवादः

प्रथमाविभक्त्यर्थविचारः

वाक्यघटकपदार्थानां संसर्गः आकाङ्क्षया भासते इति प्रतिज्ञा

शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते। स च क्वचिदभेदः। क्वचिच्च तदतिरिक्तः एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिविषय-विषयिभावादिः।

अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते। यथा नीलो घटो, नीलघटमानयेत्यादौ घटादौ नीलादेः। न तु विरुद्धविभक्तिमत्पदार्थस्य, नीलस्य घट इत्यादौ नीलघटाभेदान्वयबोधस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्। स्वसमानविभक्तिकत्वं च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीय-विभक्तिकत्वम्। साजात्यं च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना, न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यम्, वेदाः प्रमाणम्, शतं ब्राह्मणाः इत्यादावन्वयबोधानुपपत्तेः।

ननु **विंशत्याद्याः सदैकत्वे** इत्यनुशासनात् शतं ब्राह्मणाः इत्यादेः साधुत्वेऽपि वेदाः प्रमाणमित्यादयः कथं प्रयोगाः, विशेष्यविशेषणवाचक-पदयोरसति विशेषानुशासने समानवचनकत्वनियमात्। अन्यथा घटा नील इत्यादेरपि साधुताप्रसङ्गात्। समानलिङ्गकस्थले तथा नियमोपगमेन वेदाः, प्रमाणमित्यादेः साधुत्वोपपादनेऽपि **'इति हेतुस्तदुद्भवे'** इति कारिकाया **'इति त्रयः समुदिता हेतु'**रिति काव्यप्रकाशव्याख्याया असंगतिर्दुर्वारैव।

एवमसमानलिङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापिविशेषण-पदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्र विशेषणपदानन्तरं प्रयोक्तुमुचितमिति **'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि', 'पितरो देवताः'** इत्यादेरनुपपत्तिः।

मैवम्-यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्वनियमः। अत एव **'पुरूरवोमाद्रवसौ विश्वे देवा'** इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुरूरव-आद्रवः- प्रभृत्योर्विशेषणतया विवक्षितत्वात्तद्वाचकस्य पदस्य द्विवचनान्तता। वेदाः प्रमाणमित्यत्र च विशेषणपदोत्तरविभक्त्या बहुत्वविरुद्धमेकत्वं विवक्षितम्। तच्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रमितिकरणत्वेऽन्वेति। शाब्दप्रमाकरणत्वं च शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यता। न च **'पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति'** व्युत्पत्तिविरोधः। सम्पन्नो व्रीहिरित्यनेक-व्रीहितात्पर्यकेऽप्येकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्ति-सङ्कोचस्यावश्यकत्वात्। यदि

स्वाश्रय-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थे एवैकत्वान्वयः, व्रीहित्वजातेः स्वरूपत एव व्रीह्यादिपद-शक्यतावच्छेदकतयान्वयिता-वच्छेदकरूपेणानुपस्थितेस्तत्र पदार्थान्तरस्यान्वयानुपपत्तेरिति मन्यते, तदा प्रकृतेऽपितादृश्येव गतिः।

यत्तु "सम्पन्नो व्रीहिरि"त्यादावेकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि प्रत्येकं नानाव्रीहिष्वन्वीयन्ते इत्युक्त्यैव सामञ्जस्ये जातावेकत्वभानोपगमो निरर्थक इति। **तदसत्।** यतः स्वसजातीयनिष्ठभेद-प्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व-रूपसजातीयद्वितीयर हितत्वमेक-वचनार्थः, न त्वेकत्वमात्रम्, तस्य वस्तुमात्रसाधारण्येनार्थत एव लाभात्, अनुपयोगाच्च। अत एव "पशुना यजेत" इत्यादौ पशुनिष्ठतादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वात् अनेक-पशुकरणकयागान्नादृष्टसिद्धिः। साजात्यं च स्वसमभिव्याहृत-पदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वरूपेण। अतोऽत्र घटोऽस्ती-त्यादौ घटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकै-कत्वाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। एतद्देशविद्यमानघटनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव

तत्र बोधादिति, तस्य च प्रसिद्धत्वात् । एतद्देशे बहुघटसत्त्वदशायां तादृशवाक्यप्रयोगस्तु जात्येकत्वादेव समर्थनीयः।

यत्तु एकत्वाविवक्षायामपि भावाख्यातस्थले एकवचनस्य साधुत्वदर्शनात् संख्याया अविवक्षणेऽपि सम्पन्नो व्रीहिरित्यादावेकवचनोपपत्तेरलं जात्येकत्वपरतया तत्र समर्थनेनेति। तदप्यकिञ्चित्करम् । भावाख्यातस्थले गत्यन्तरविरहेण विभक्तेर्निरर्थकत्वोपगमात् । अत्र च सार्थकत्वोपगमसंभवे तत्परित्यागस्यानुचितत्वात् । सति तात्पर्ये तद्बोधस्यानुभविकत्वाच्चेति ।

एवं **'त्रयः समुदिता हेतु'**रित्यत्र हेतुपदं कार्योत्पादप्रयोजकतावच्छेदकसमुदायत्वावच्छिन्नपरम्, तादृशसमुदायत्वान्वितमेकत्वमेकवचनार्थः। अत एव शक्त्यादीनां त्रयाणां तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वशङ्कानिरासः। तथा सत्येषामेकैकसमवधानदशायामपि कार्योत्पत्तेरावश्यकतया तत्त्रितयपर्याप्ति-समुदाटत्वस्य कात्योत्पत्तिप्रयोजकतावनच्छेकतया तेषां त्रयाणां तथाविधैकसमुदायत्वाश्रयत्वानुपपत्तेः।

एवं **'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ'** इत्यत्र त्रितयनिष्ठस्य पदशक्तिरूपपदार्थत्वस्यैकत्वं विवक्षितमिति तत्र विशेष्यपदस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि विशेषणपदस्यैकवचनान्ततोपपत्तिः। **प्रत्यक्षानुमाने-**त्यादिसूत्रे प्रमाकरणत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षानुमानादिनिष्ठस्यैकताया बाधितत्वेनाविवक्षितत्वात्प्रमाणपदस्य बहुवचनान्ततेति।

एवं **'पितरो देवताः'** इत्यत्रापि पितृपितामहादीनां सहितानामेकरूपेण देवतात्वविरहेण पितृत्वपितामहत्वादिना पृथगेव त्यागोद्देश्यत्वरूपदेवतात्वम्। उद्देश्यतावच्छेदकभेदेनैव उद्देश्यताभेदात् तत्र एकत्वस्याविवक्षया देवतापदस्य बहुवचनान्ततेति दिक्।

स्वप्रकृतिकत्वं च स्वाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वम्। तेन दधि सुन्दरमित्यादौ विशेष्यपदानन्तरं विभक्तेरसत्त्वेऽपि न क्षतिः, तत्र विभक्तेरनुसन्धानं विना शाब्दबोधानुपगमात्। एवं तादृशविभक्ति-सजातीयविभक्तिकत्वमपि तथाविधविभक्त्य-

व्यवहितपूर्ववर्तितया प्रति-सन्धीयमानत्वम्। तेन 'इदं दधी'त्यादौ विशेषणपदानन्तरं विभक्तेरसत्त्वेऽपि न क्षति:।

अथ 'नीलस्य घट' इत्यादावपि पदार्थोपस्थित्यादिकारणसमवधानसभवात् कथं न नीलघटाद्योरभेदान्वयबोध:? सामग्र्या कार्यजनने उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गरुपबाधकस्याकिञ्चित्करत्वादिति चेत्। तथाविधान्वय-बोधौपयिकाकाङ्क्षाविरहात्। तथा हि तादृशान्वयबोधे प्रथमाविभक्त्यन्त-घटादिपदसमभिव्याहृतप्रथमान्तनीलादिपदत्वमेवासमस्तनीलघटपदाद्या-काङ्क्षा। समासस्थले च घटपदाद्यव्यवहितपूर्ववर्तिनीलादिपदत्वं नीलादिपदाव्यवहितोत्तरवर्तिघटादिपदत्वं वा आकाङ्क्षा। उक्तस्थले च तादृश्या एकस्या अप्याकाङ्क्षाया विरहान्नापत्ति:। कार्यतावच्छेदक-कोटावव्यवहितो-त्तरत्वनिवेशान्नोक्ता-काङ्क्षाज्ञानयो: परस्परबोधे व्यभिचार:।

यत्तु समासव्याससाधारणं विशेषणपदस्य विशेष्यवाचकपदाप्रकृतिक-विभक्त्यप्रकृतित्वरुपं विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव तादृशान्वयबोधौपयिका-काङ्क्षा, विशेष्यवाचकपदनिष्ठविशेषणवाचकपदा-प्रकृतिकविभक्त्यप्रकृतित्वं च न तथा, 'नीलघटमानये'त्यादावसंभवादिति, **तदसत्**। विशेष्यवाचक-पदाप्रकृतिकत्वस्य तादृशपदानुत्तरत्वरूपस्य तदुत्तरत्वेनाप्रतिसन्धीय-मानत्वरूपस्य वा 'नीलो घट' इत्यादौ नीलादिपदसमभिव्याहृतविभक्तौ घटपदसमभिव्याहृतविभक्तिभिन्नतया सत्त्वात्।

अथ विशेष्यवाचकपदोत्तरावृत्तिविभक्तिविभाजकधर्मवद्विभक्तिराहित्यस्य विवक्षणान्न दोष इति चेत्तर्हि विभक्तित्वादिकमजानत: पुरुषस्य तादृशधर्मज्ञाना-संभवाच्छाब्दबोधानुपपत्ति:। 'नीलस्य घट' इत्यादावपि सुपदस्याम्पदत्वादिभ्रमदशायां तादृशबोधस्यानुदयात्। 'नीलो घट' इत्यादावपि षष्ठ्यादे: सुपदत्वादिभ्रमदशायां शाब्दबोधोत्पत्या स्वरूपतो विरुद्धविभक्तिराहित्यस्याप्रयोजकत्वात्।

अथ 'नीलो घट:', नीलघट इत्यादिद्विविधबोधसाधारणं स्वोत्तरसुपदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्ट-स्वोत्तरत्वादिरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन नीलादि-

पदवत्स्वन्तघटादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न। नीलघटरूपमित्यादि-वाक्यसाधारण्यानुरोधेनान्यादृश्या अपि आकाङ्क्षाया: समासस्थले उपगन्तव्यतया उपदर्शितसमासव्याससाधारणानुगताकाङ्क्षानु-सरणस्याप्रयोजकत्वादिति।

अथ 'नीलं घटमानये'त्यादौ नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे नीलादि-पदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादे: कुत्रान्वय इति चेन्न कुत्रापि। विभक्तिपदं साधुत्वार्थमेव प्रयुज्यते। अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थ:, अभेदस्य संसर्गमर्यादया भानं तु समासस्थल एव। तत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानं विनापि शाब्दबुद्धेरानुभविकत्वादित्यपि वदन्ति।

अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदाऽप्रसिद्धि:। यदि च भेदप्रतियोगिकोऽभावस्तदा 'नीलं जल'मित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्ति:। जले द्वित्वादिना नीलभेदाद्यभावस्य सत्वात्। नीलभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य विभक्त्यर्थत्वे नीलादिपदार्थानन्वयप्रसङ्ग:। न च भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थ:, नीलपदसमभिव्याहारान्नीलभेदत्वावच्छिन्नाभाव: प्रतीयते इति वाच्यम्। पदार्थद्वयसंसर्गभानस्यैवाकाङ्क्षानियम्यत्वान्नील भेदत्वावच्छिन्न-प्रतियोगितान्तर्भावेण वृत्तिं विना भेदरूपपदार्थ-तावच्छेदकस्याभावे तादृशसंबन्धेन भानासंभवात्।

मैवम्। भेदोऽभावश्च विशेषणविभक्तेरर्थ:, विशिष्टलाभस्त्वाकाङ्क्षा-दिवशात्। एतेन भेदे नीलादिपदार्थान्वये एकदेशान्वयप्रसङ्ग इति निरस्तम्।

न च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे 'नीलं घट' इत्यादावप्य-भेदान्वयबोधापत्ति: **'धान्येन धनवानि**'त्यादौ तृतीयया अभेदबोधनात् अभेदप्रकारकबोधे विरुद्धविभक्ति-राहित्यस्यानपेक्षणादिति वाच्यम्। द्वितीयादिनाऽभेदबोधने द्वितीयाद्यन्त-विशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमित्युपगमात्।

अथ **"प्रमेयो घट"** इत्यादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्या-भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन **"कम्बुग्रीवादिमान् घट"** इत्यादावपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या विशेषणविभक्तेरभेदार्थ-

कत्वासम्भव:। एवं नीलपटादिपरनीलादिपदघटितस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्ति:। नीलत्वादिना पटादेर्भेदाभावस्य नीलघटादौ सत्त्वात्।

एतेन विशेषणतावच्छेदकीभूतनीलत्वप्रमेयत्वादिकमेव विशेषण-विभक्त्यर्थ:, नीलत्वादेर्नीलत्वा-वच्छिन्नभेदाभावरूपतयाऽभेदार्थकत्वप्रवादो-पपत्तिरित्यपि निरस्तम्। नीलत्वादौ नीलत्वादिमत: स्ववृत्तित्व-संबन्धेनान्वये आकाङ्क्षाविरहाच्च। यथाहि तद्विशिष्टे अधिकरणे तदधिकरणतया तदन्वयोऽनुभवविरुद्ध:, तथा तद्धर्मे आधेयतया तद्धर्मवदन्वयोऽपि। अत एव "कर्म गच्छतीति" वाक्यस्य निराकाङ्क्षता। न चैवं संसर्गतामतेप्यनिस्तार:, "नीलो घट" इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादे: संसर्गतास्वीकारे उक्तस्थले प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्। स्ववृत्तिनीलत्वादे: स्वस्मिन्नेवसंबन्धतोपगमेन पटादिवृत्तिनीलत्वादेर्घटादौ पटादिसंबन्धताविरहेण तादृशातिप्रसङ्गाभावात्।

वस्तुतस्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव एव नीलत्वादिप्रकारेण भासमानानां तत्तद्व्यक्तीनां स्वस्मिन् संबन्धतया भासते इति न काप्यनुपपत्ति:। संबन्धता च तस्य भेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन तत्तद्व्यक्तिभेदप्रतियोगिताकाभावत्वेन वेत्यन्यदेतत्। न चैवं विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभेद एव विभक्त्यर्थो वक्तव्य इति वाच्यम्। तथा सत्यपूर्वव्यक्ति-निष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्य कथंचिदपि भानासंभवेन तदवच्छिन्नभेदाभावे शक्तिग्रहासंभवेनापूर्वव्यक्ती-नामभेदान्वयबोधानुपपत्ते:। संसर्गज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुत्वेनानुपस्थितस्यापि संसर्गतया भानसंभवेन संसर्गतामतेऽनुपपत्त्यभावात्।

न च विभक्त्यर्थेऽपि भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना तत्तद्व्यक्तीनामन्वय:, तादृशभेदानामपि तत्तद्व्यक्तित्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनाभावेऽन्वय: उपेयते, तावतैव तत्तद्व्यक्तित्वा-वच्छिन्नाभेदलाभ इति न किंचिदनुपपन्नमिति वाच्यम्। विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया अभावे प्रतियोगिन: संबन्धतया भानात्। अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वानुपपत्ते:। **"प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं च विशिष्टवैशिष्ट्य-**

बोधमर्यादान्नातिशेत" इति दर्शनात् केवलं "विशेष्ये विशेषणमिति" रीत्या न कश्चिदभ्युपैतीति चेत्।

सत्यम्। अभेदस्तादात्म्यम्, तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः। असाधारण्यं च एकमात्रवृत्तित्वम्। तच्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रति-योगिवृत्तित्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणविभक्तेरर्थः। वृत्तिश्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भासते। तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वादिरूप एव।

अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्य विशिष्यज्ञातुमशक्यत्वेऽप्येकमात्रवृति-धर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्तितः सुग्रहत्वमेव। अभेदस्य संसर्गतामतेऽप्येतादृशानुगताभेदस्यैव तथात्वमुचितम्। तत्तद्व्यक्तित्वा-वच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशिष्य तथात्वे "घटो न नील" इत्यादिवाक्यजन्यबोधे **"प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्ययोगक्षेमाविति"** न्यायेन तादृशाननुगतसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-ननुगताभावा एव भासेरन्, न तु नीलवृत्तिरेकोऽभावः। तथा सति यत्किंचित्तादृशाभावतात्पर्येण प्रयुक्तस्य "नीलेऽपि न नील" इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् ।

इदन्तु बोध्यम्। विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे "घटो न नील" इत्यादौ नञा नीलाद्यभेदाभाव एव प्रत्याययिष्यते न तु नीलादिभेदः। यादृशसमभिव्याहारस्थले येन संबन्धेन यत्र धर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्वं नञसत्त्वे प्रतीयते तादृशस्थले नञा तद्धर्मिणि तादृशसंबन्धा-वच्छिन्नतादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्तिसिद्धत्वात्। **'प्रतियोग्यभावान्वयौ च'**त्यादेरप्ययमेवार्थः। एवं च नञो भेदबोधकत्वं न कुत्रापि संभवति। अनीलं घटमानयेत्यादौ घटपदसामानाधिकरण्यानु-रोधेनानीलपदस्य नीलभिन्नपरतया नञो भेदवत्येव लक्षणाया उपगन्तव्यत्वात्।

इदन्त्वत्रावधेयम् - अभेदस्य प्रकारतामतेऽपि 'घटो न नील' इत्यादि वाक्यस्य नीलाभेदाभावबोधकत्वेऽपि तृतीयाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपतया नञो भेदबोधकत्वं नानुपपन्नम्, परन्तु भेदत्वप्रकारेण भेदबोधो भवति न वा इत्यन्यदेतत्।

इदं तु तत्त्वम्। 'नीलो घट' इत्यादि असमासस्थलेऽभेदस्य संसर्गतोपगमेऽपि गौरवविरहात् तत्र विशेषणविभक्तेर्वृत्तिकल्पनमनुचितम्। न च यत्राभेदे विशेषणविभक्तेः शक्तिभ्रमः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र सर्वमत एवाभेदप्रकारकबोधस्य 'नीलो घट' इत्यादिवाक्यादुत्पत्या तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य द्विविधबोधे हेतुताद्वयं कल्पनीयम् अभेदस्य संसर्गतावादिनेति गौरवम्।

एवं तादृशसममिव्याहारज्ञानघटिसामग्र्या भिन्नयोग्यताज्ञानघटिततत्वेन द्वैविध्यमिति भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशशाब्दसामग्री-प्रतिबन्धकताया अप्याधिक्यमिति वाच्यम्। संसर्गतावादिनोक्तस्थलेऽपि तत्संसर्गकबोधस्यैवोपगमादिति दिक्।

'स्तोकं पचति', 'मृदु पचती'त्यादौ विरुद्धविभक्त्यवरुद्ध-पदोपस्थापितस्यापि स्तोकमृद्वादेर्धा-त्वर्थपाकादावभेदान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः। तदनुरोधेन च द्वितीयान्तपदधातुपदयोः समभिव्याहार-स्याप्यभेदान्वय-बोधौपयिकाकाङ्क्षात्वमुपगम्यते, क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीयाति-रिक्तविभक्तिरुत्पद्यते, क्रियाविशेषणानां क्लीबत्वं कर्मत्वञ्चेत्यनुशासनेन तत्र कर्मत्वातिदेशात्। न चैवं 'स्तोकः पाक' इत्यादावपि द्वितीयाप्रसङ्गः, तत्रापि स्तोकादेः क्रियायामेव विशेषणत्वात्। भावकृतां प्रयोग-साधुत्वमात्रार्थकतया धातुनैव तत्र पाकादि प्रतिपादनादिति वाच्यम्। क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययान्तधातूपस्थाप्यार्थपरत्वात्।

'स्तोकं स्थीयते' इत्यादौ आख्यातस्यापि वर्तमानत्वार्थकतया सार्थकत्वात्। न च वर्तमानत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम्। वर्तमानत्वादिविवक्षास्थल इव अर्थबोधप्रयोजिकाकाङ्क्षाशालित्वेनैव तदविवक्षास्थलेऽपि भावाख्यातस्यार्थवत्त्वात्।

केचित्तु धातोरिव घञन्तस्यापि पाकादौ शक्तिरुपेयते। अन्यथा सुब्विभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनां तत्र पाकादावन्वयानुपपत्तेः, **'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्धातूनां** च सुब्विभक्त्यप्रकृतित्वात्। प्रकृत्येकदेशार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयोपगमे पचन्तं पश्यतीत्यादितः 'पचमानं पश्यती'त्यादितश्च पाकादौ

द्वितीयाद्यर्थ-कर्मत्वाद्यन्वयबोधप्रसङ्गात् । एकत्र विशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्र प्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्न कर्मत्वे विशेषणतयान्वय इति चेत्, तथापि पाकादिविशेषणतया सुबर्थसंख्याया अन्वयसंभवात्, यत्र पाककर्त्रादेद्वित्वादिकं बाधितं पाकादेश्च तदबाधितम्, तत्र 'पचन्तौ पश्यति' 'पचमानौ पश्यती'त्यादिप्रयोगप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्।

धातूपस्थाप्यार्थे सुबर्थान्वयबोधं प्रति तत्तद्धातूत्तर-प्रत्ययधर्मिक-किञ्चिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामुपगम्यैतादृशातिप्रसंगवारणे च गौरवात्। एवं शोभनं पचनमित्यादौ धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदान्वयबोधानुपपत्तिः, विशेषण-विभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात्। प्रकृत्येकदेशसाधारणतादृशविभक्ति-प्रकृतित्वस्य प्रयोजकत्वे तत्र ल्युडादेरधिकरणपरत्वेऽपि तथाविधान्वयबोधापत्तेः। कस्यचित्प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा तद्वारणे च गौरवात्।

न चैवमुपकुम्भार्द्धपिप्पल्यादिरूपपूर्वपदार्थप्रधानसमासपदात्कुम्भसमीप-पिप्पल्या-र्द्धादौ विभक्त्यर्थान्वयस्य प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयस्य चानुपपत्तिः। पूर्वपदस्य समासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादिति वाच्यम्। तदनुरोधेनैव तत्र कुम्भपिप्पल्यादिपदानामेव कुम्भसमीपपिप्पल्यर्द्धादौ लक्षणायाः पूर्वपदस्य तात्पर्यग्रहमात्रोपयोगितायाश्च स्वीकारात् ।

वस्तुतस्तु तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपार्द्धादौ प्रत्ययार्थन्वयबोधे तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोरव्यवहितपूर्वापरीभावोऽप्याकाङ्क्षा । एवं तत्र प्रातिपदिकान्त-रार्थाऽभेदान्वयबोधे समानविभक्ति-कयोस्तादृशसमस्तपद-पदान्तरयोश्च समभिव्याहारोऽप्या-काङ्क्षा । तथा सत्यतिप्रसङ्गविरहात्। धात्वर्थपाकादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रातिपदिकान्तरार्थाभेदान्वयबोधे च ल्युङ्घञाद्यन्तसमुदायप्रत्यय-पदयोरव्यवहित-पूर्वापरीभावोऽप्याकाङ्क्षा । एवं तत्र प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकयोस्तादृश-समुदायपदपदान्तरयोः समभिव्याहारस्य चाकाङ्क्षात्वोपगमे दर्शिताधिकरणार्थकल्युट्प्रत्ययस्थलीयातिप्रसङ्गस्य दुरुद्धतया न तत्संभवः।

अथ घञन्तसमुदायस्य पाकाद्यर्थकत्वे घञन्तसमुदायस्य संयोगविभागत्वादि-विशिष्टावाचकत्वं व्युत्पाद्य संयोगविभागादिपदानां नैमित्तिकसंज्ञात्वनिराकरणं दीधितिकृतां विरुद्धमिति चेत्, का क्षतिः। न हि कस्यचिद्ग्रन्थकृतो विपरीतलेखनं युक्तिबलाद्वस्तुसिद्धौ बाधकम्। एवं च यत्र धातुमात्रस्यैव पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकपदात् द्वितीयैव। यत्र तु कृदन्तसमुदायस्य पाकादौ तात्पर्यम्तत्र तादृशपदं तथाविधकृदन्त-समुदायसमानविभक्तिकमेव। तदुक्तं **कातन्त्रपरिशिष्टकृता** "कथं स्तोकः पाकः" कृदन्तविशेषणत्वात्। धात्वर्थैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवेति **वदन्ति**।

तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या संख्याबोधनेऽभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारता-भिन्नतदर्थ-विषयताशालिशाब्दबोधसामग्री अपेक्षिता। तादृशश्च बोधस्तदर्थविशेष्यकस्त-दर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च। नीलौ घटावित्यादौ च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्वित्वादिकं प्रत्याय्यते। एवं च क्रियाविशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या अबाधितयोरपि द्वित्वबहुत्वयोः प्रत्यायनासंभवात्तादृशपदोत्तरमौत्सर्गिकमेकवचनमेव भावाख्यातस्थल-वदित्यवधेयम्।

अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितयोरेवेति व्युत्पत्तिः। घटो घटः, दण्डवान् दण्डवान्, पाकं पचतीत्यादौ घटत्वदण्डवत्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य तथाविधान्वयबोधानुदयात्।

अथ तत्प्रयोजकसमानविभक्तिकत्वादेः सत्वात्कथं न तादृशान्वयबोधः? **अत्राहुः** - यादृशं फलं क्वचित्प्रसिद्ध्यति तादृशस्यैवापत्तिः सम्भवति, क्लृप्तसामग्रीबलात् । यादृशं च सर्वथैवाप्रसिद्धं तादृशस्य चापादकाप्रसिद्धेरापत्तिरशक्यैवेति घटत्वाद्यवच्छिन्न-विशेष्यताकाभेदसंसर्गकघटत्वाद्यव-च्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य क्वचिदप्यनुदयात्कथं तदापत्तिः।

अथ घटो नीलघटः, दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादौ तादृशशाब्दबोधस्य प्रसिद्धिः, विधेयकोटावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्य नवीनैः स्वीकारादिति चेत्तर्हि घटाद्यंशे विशेषणतावच्छेदकविधया नीलादिभाननियामकनीलाद्यु पस्थितितात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री घटत्वावच्छिन्नविशेष्यक-नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नाभेदान्वयबोधप्रयोजिका । तदभावादेव घटो घट इत्यादिषु न तादृशशाब्दबोधापत्तिरिति **केचित्**। तत्र द्रव्यत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंसर्गेण प्रसिद्धस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारका-भेदान्वयबोधस्य घटत्वादावापत्तिसंभवः। न च तत्रापादकाभावः, तात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितायाः धर्मितावच्छेदकताया द्रव्यत्वादौ तदुत्पादनियामकसामग्र्या एवापादकत्वात्।

न च धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वय-बोधोत्पत्तिप्रयोजिका द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितितदवच्छिन्नविशेष्यक योग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्येव, धर्मितावच्छेदकतायास्तत्कार्यतावच्छेदकसंबनधताविरहेऽपि द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मघटकत्वात्, तादृशसामग्र्याश्चात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवच्छिन्नाद्यभेदबुद्धित्वरूपस्वीयकार्यतावच्छेदका वच्छिन्नोत्पत्तेरेव व्याप्यतया घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्ना-भेदबोधा-पादकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्।

योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकं निवेश्य तद्भेदेन अनन्तकारणताकल्पनमपेक्ष्य लाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धौ तादृशसंबन्धेन तस्य धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात्। घटत्वादिधर्मितावच्छेदककघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारक-योग्यताज्ञानादेवघटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन तदापत्तेः। न च योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य पदादनुपस्थितत्वेऽपि द्रव्यत्वादौ तादृशप्रत्यासत्त्या प्रत्यासन्न-योग्यताज्ञानात्तत्र प्रत्यासत्त्या तादृशशाब्द-बोधापत्तिः। आत्मनिष्ठ-प्रत्यासत्त्या हेतुभूतां द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिमन्तरेणापि

तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशायां प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छेदक-तासंबन्धेन ज्ञानस्य फलजनकत्वात्तादृशद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नो-पस्थितिविरहस्याकिंचित्करत्वादिति वाच्यम्। समानप्रकारताप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे हेतुत्वोपगमात्।

येन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति येन संबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नकार्यस्य व्यापकता तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्न-कार्योत्पादकसामग्र्या अपि तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्योत्पत्ता-वपेक्षिततया प्रकारतासंबन्धेन द्रव्यत्वादौ द्रव्यपदजन्यपदार्थो-पस्थित्यसत्त्वे तत्र धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधापत्तेरयोगात् । न च यत्र प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकोपस्थितावेव उद्बोधकान्तरात् द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य भानं तत्र द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविषयक-शाब्दपत्तिवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्ति-ज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकारकपदार्थोपस्थितेर्हेतुता वाच्या। तथा च प्रकारविशेषनिवेशस्यावश्यकत्वे विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुताकल्पन-मयुक्तम्, तथा सति पुरुषभेदेन कार्यकारणभावबाहुल्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। स्वजनकज्ञानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारता-निरूपितविशेष्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रकारतासंबन्धेनोपस्थितेर्हेतुतां स्वीकृत्य तादृशा-पत्तेर्वारणात्।

न च पदार्थेऽपि प्रकारतासंबन्धेन शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र तादृशप्रकारतासंबन्धेन पदार्थोपस्थितेरेवाभावात्प्रकारनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेर्हेतुता व्यभिचारेण कल्पयितुमशक्येति वाच्यम्। परामर्शकारणताविचारदर्शितदिशा व्यभिचारस्य वारणीयत्वादिति चेत्, तर्हि तद्धर्मावच्छिन्नाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकार-तानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि हेतुतायाः स्वीकरणीयतया न घटो घट इत्यादिस्थले शाब्दबोधापत्तिः। स घट इत्यादिवाक्याज्जातित्वादिना घटत्वादिधर्मितावच्छेदककस्य घटत्वादि-धर्मितावच्छेदककस्य स्वरूपतः घटत्वादिप्रकारतावच्छेदककस्य घटस्सः इत्यादि वाक्यात् स्वरूपतो

जातित्वादिविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्य शाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यत्वप्रकारत्व-योरवच्छेदकत्वे निरवच्छिन्नत्वेन विशेषणीये। घटो नीलघट इत्याद्यन्वयबोधस्य प्रामाणिकत्वेऽन्यत्र दर्शितरीत्या सोऽप्युपपादनीयः।

स स इत्यादिवाक्याज्जातित्वाद्यवच्छिन्नधर्मितावच्छेदकता-कतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारता-वच्छेदकताकाभेदान्वयबोधस्य वारणाय तद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारता-निरूपितधर्मितावच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या शाब्दबोधं प्रति तद्धर्मभेदस्यापि पृथक्कारणत्वं कल्पनीयम्। एवं दण्डवान् दण्डवानित्यादिवाक्या-द्दण्डसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नवति तदवच्छिन्न-वदभेदान्वयबोधस्य वारणाय दण्डसंयोगत्वाद्य-वच्छिन्नावच्छेदकताकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरुपितसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरुपितावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन शाब्दबोधे दण्डत्वादिभेदस्यापि पृथक्कारणत्वं कल्पनीयम्। अवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वनिवेशोऽपि पूर्ववद्बोध्यः।

वस्तुतस्तु तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तद्धर्मभेदत्वेन हेतुता, लाघवात्। एवं च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपित-विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधं प्रति घटत्वाद्यन्यवृत्तिविषयता-संबन्धेन ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया घटत्वादौ तादृशविषयतासंबन्धेन ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहेण न तत्र तादृशविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधापत्तिः। एवं च घटवान् घटवानित्यादिशाब्दबोधवारणानुरोधेन धर्मितावच्छेकतावच्छेदकादिनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वान्तरमपि न कल्प्यते। एवमुद्देश्यतावच्छेदकविधेयोरैक्येनैको द्वावित्यादिवाक्यादे-कत्वद्वित्वाद्यवच्छिन्ने एकत्वद्वित्वादीनां भेदान्वयबोधानुदयात्, एकत्वत्वद्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नसमवायादि संसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपित-समवायादिसंसर्गावच्छिन्ना वच्छेदकतावच्छेदकत्वादिसंबन्धेन शाब्दबुद्धौ एकत्वत्वद्वित्व-त्वादिभेदस्य, एवं कर्म गच्छतीत्यादौ च कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्ने आधेयतासंबन्धेन तद्वतोऽन्वयबोधवारणाय कर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताकाधेयतासंबन्धा-वच्छिन्न-

प्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधे कर्मत्वत्वादि-भेदस्य, घटो न घट इत्याद्यनुमिते: शाब्दबोधस्य च वारणाय घटत्वाद्यवच्छिन्न-भेदप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतासंबन्धेनानुमितौ शाब्दबोधे च घटत्वादिभेदस्य हेतुत्वान्तरकल्पनमनादेयमेव। तद्धर्मभेदस्यैककारणतयैव सकलातिप्रसङ्गवारणसंभवादिति कृतं फल्लवितेन।।

भेदान्वयबोधश्च प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयो: प्रत्ययार्थेन क्वचिन्निपातार्थेन च सममेव जायते, न त्वन्येन। सत्यपि पदार्थोपस्थिति-योग्यताज्ञानादिरूपकारणकलापे राजा पुरुष:, भूतलं घट इत्यादौ पुरुषघटाद्यंशे राजभूतलादे: स्वत्वाधेयतासंबन्धेन, तण्डुल: पचति- चैत्र: पच्यते इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वादिसंबन्धेन तण्डुलचैत्रादौ पाकादे: स्वकर्मकत्व-स्वकर्तृकत्वादिसंबन्धेन पाकाद्यंशे वा तण्डुलचैत्रादेरन्वया-बोधान्निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयो: क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्या-व्युत्पन्नत्वात्। विभक्त्यर्थमन्तराकृत्य तयोरप्यन्वय-बोधात्साक्षादिति।

निपातातिरिक्तत्वादिविशेषणात् भूतले न घट:, घटो न पट: इत्यादौ घटादेर्नञर्थाभावेन, मुखं चन्द्र इवेत्यादौ मुखचन्द्रादीनामिवार्थसादृश्यादिना न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नैयायिकमते नञुपस्थाप्येन बलवदनिष्ठाननु-बन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादिरूपविध्यर्थाभावेन धात्वर्थभक्षणादेरनुयोगितया, गुरुमते तु विध्यर्थापूर्वांशे विशेषणतयान्वितेन नञुपस्थाप्याभावेन धात्वर्थभक्षणादे: प्रतियोगितयान्वयेऽपि न क्षति:। राजपुरुष इत्यादिसमासस्थले तु पुरुषादिपदार्थेन समं राजादिपदार्थस्य न भेदान्वयबोध:, किन्तु तेन समं विभक्त्यन्तार्थविशिष्टलाक्षणि-कराजादिपदोपस्थाप्यराजसंबन्ध्यादेरभेदान्वयबोध एवेति न दोष:। एवं मुखं चन्द्र इत्यादिरूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृशलक्षणया चन्द्रादिसदृशाभेदान्वयबोध एव, न तु सादृश्यादिसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुखादावन्वय इति न तत्र व्यभिचार:।

केचित्तु रूपकस्थले चन्द्रादिपदस्य चन्द्रादिसदृशे न लक्षणा, किन्तु तत्र मुख्यार्थचन्द्रादेरेवाभेदभ्रमो मुखादौ। मुखं न चन्द्र इत्यादि विशेषदर्शनदशायां च न तत्र शाब्दोऽभेदप्रत्ययः। अपि तु शब्दजन्यविशकलित-पदार्थोपस्थितिमूलको मानस एवाहार्याभेदभ्रम **इत्याहुः**।

परे तु तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धेन नामार्थयोर्नान्वयबोधः, तादात्म्यं च प्रकृते तद्वृत्तिधर्मवत्त्वम्। एवं च नीलो घट इत्यादौ स्ववृत्तिनीलत्वादिमत्त्वसंबन्धेन घटाद्यंशे नीलपदार्थस्येव मुखं चन्द्र इत्यादौ स्ववृत्त्याह्लादकत्वादिमत्त्वसंबन्धेन मुखादौ चन्द्रादेरन्वयबोधः, तादृशार्थान्वयबोधेऽपि समानविभक्तिकत्वं तन्त्रमित्यतो नातिप्रसङ्ग इति **वदन्ति**।

अथ राजा पुरुष इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन कथन्न भेदान्वयबोधः, सामग्र्या कार्यजनने उक्तनियमभङ्गरूपायाः प्रयोजनक्षतेरकिंचित्करत्वात्। सामग्रीसत्त्वे अवश्यं कार्यमिति नियमात्। न च तत्र भेदान्वयबोधौपायिकाकाङ्क्षाविरहाच्छाब्दसामग्र्येवासिद्धेति वाच्यम्। समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वात्। न च तादृशाकाङ्क्षायास्तत्र सत्त्वेऽपि राजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे राजादिपदाव्यवहितोत्तरङस्पद-त्वरूपानुपूर्वीविशेषरूपाया आकाङ्क्षाया अपि प्रयोजकत्वात्, तदभावादेव न तत्र शाब्दसामग्रीति वाच्यम्। संबन्धादिविशेष्यकराजादिप्रकारकान्वयबोध एव तादृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुतया पुरुषादौ राजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधोत्पतौ तादृशाकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकिंचित्करत्वात्।

अत्र केचित् - नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति समानविशेष्यत्व-प्रत्यासत्त्या प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुताकल्पनात् नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे विशेष्यतया प्रत्ययार्थस्यैव भानं, न तु नामार्थान्तरस्य। तत्र विशेष्यतासंबन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वात्। न च संबन्धादेरपि नामार्थतया तत्प्रकारकान्वयबोधे पुरुषादिपदार्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तेः, तत्तन्नामपदजन्यतत्तन्नामार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वेऽपि राजसंबन्धः प्रमेयः, राज्ञः पुरुष इत्येतादृशवाक्यद्वयजन्यवाक्यार्थद्वयान्वयबोधे

पुरुषस्य राजसंबन्ध-विशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्यया धीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्य-जन्यतदर्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमात्।

अथैवमपि यत्र राजा पुरुष इत्यत्र पुरुषपदाधीनपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययवशात्कश्चित्प्रत्ययार्थोऽपि विषयीभूतः, तत्र प्रत्ययजन्यतथा-विधसमूहालम्बनोपस्थितेर्विशेष्यतासंबन्धेन पुरुषेऽपि सत्वात्तस्य राजप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतया भानापत्तिर्दुर्वारैव। न च प्रत्ययजन्यता-वच्छेदकीभूतविशेष्यतासंबन्धेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नानुपपत्तः, तादृश-समूहालम्बनो-पस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताया नाम्न एव जन्यता-वच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदाभावात्। यत्र कुत्रचित्प्रत्ययादेव लक्षणादिना पुरुषाद्युपस्थितिस्तत्र तादृशोपस्थिति-निरूपितप्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतातः पुरुषादिपदजन्यपुरुषाद्यु-पस्थितिविशेष्यताया अभिन्नतया तावताप्युक्तातिप्रसङ्गवारणसंभवादिति चेन्न, स्वजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यता विशिष्टविशेष्यतासंबन्धेनैवो-पस्थितेर्हेतुतयोक्त-समूहालम्बनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यतायाश्च तादृशोपस्थितिजनकज्ञानीयप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसङ्ग इति **वदन्ति**।

तदसत्। प्रत्ययत्वस्यानुगताननतिप्रसक्तस्य दुर्वचतया उक्तकार्यकारणभावकल्पनाया असंभवात्। राजसंबन्धः पुरुष इत्यादौ संबन्धादिपदे ङस्पदत्वादिभ्रमदशायां संबन्धादिविशेष्यकराजादिपदार्थ-प्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेः। राज्ञः पुरुष इत्यादौ ङस्पदादिषु संबन्धादिपदत्वभ्रमदशायां संबन्धांशे राजादिप्रकारकान्वयबोधापत्तेश्च।

न च प्रत्ययत्वेन ज्ञातं यत्पदं तत्पदजन्योपस्थितेः कारणत्वादेतद्दोषद्वयस्य नावकाश इति वाच्यम्। राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादेः प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि

आनुपूर्वीविशेषप्रकारक-ज्ञानाधीनतदर्थोपस्थितिसत्त्वे शाब्दबोधोत्पत्त्या प्रत्ययत्वप्रकारक-ज्ञाननिवेशासंभवात्।

इदं पुनरत्र तत्त्वम्। राजा पुरुष इत्यादौ पुरुषादिविशेष्यकराजादि-प्रकारकभेदान्वयबोधस्याप्रसिद्ध्यैव नापत्तिसंभवः। यत्र षष्ठ्यादिविभक्तेरेव स्वारसिकलक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पुरुषाद्युपस्थितिस्तत्र तद्विशेष्यकराजादि-पदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधः प्रसिद्ध इति चेत्तर्हि तादृशबोधे तथाविधप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानसहकृततत्तद्विभक्तिजन्यपुरुषाद्युपस्थिति-घटितसामाग्र्या एव तादृश-बोधोत्पत्तिनियामकतया तदभावादेव न तदापत्तिः। अत एव स्वत्वादिसंबन्धेन राजादिविशिष्टपुरुषादितात्पर्यकतदादिपदघटितात् स सुन्दर इति वाक्यात्पुरुषादिविशेष्यकस्वत्वादिसंसर्गकराजादिप्रकारकशाब्दबोधस्य च प्रसिद्ध्या राजा पुरुषः सुन्दर इत्यादौ पदार्थोपस्थिति-योग्यताज्ञानादिबलात्तादृशशाब्दबोधापत्तिरित्यपि निरस्तम्। स सुन्दर इत्यादिवाक्याधीनशाब्दबोधसामग्र्यास्तत्पदत्वाद्यवाच्छन्नविशेष्यक-सुन्दरादिपदसमभिव्याहारज्ञानसहकृततदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थितिघटिततया तदभावादेवापत्त्यभावात्।

अथैतादृशरीत्यापत्तिवारणे राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वादिसंबन्धेन पुरुषादौ राज्ञाद्यन्वयबोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहादुक्तव्युत्पत्तिनर्निर्युक्तिका। विभक्तीनां संबन्धादिवाचकत्वमपि निर्युक्तिकम्। नीलो घट इत्यादौ विशेषणवाचकपद-समभिव्याहृतविभक्तेरिव सर्वविभक्तीनां साधुत्वमात्रार्थ-कत्वस्यैवोचितत्वात्।

न हि तत्र तथाविधान्वयबोधोपगमे तत्स्थलीयसामग्रीबलाद्राजः पुरुष इत्यादिष्वपि तथाविधान्वयबोधप्रसङ्गः संभवति। तत्स्थलीयसामग्र्याः षष्ठ्यन्तराजपदत्वाद्यवच्छिन्न-धर्मिकपुरुषादिपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानघटिततया तदभावादेव तत्र तादृशासामग्र्याः अभावात्। एवं च राजपुरुष इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादिलक्षणास्वीकारोऽपि व्यर्थः। तत्र भेदान्वयबोधस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात्। न च तत्र भेदान्वयबोधस्याभ्युपगमे

तत्स्थलीयसामग्रीबलाद्राजा पुरुष इत्यादावपि तादृशान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम्। तत्स्थलीयशाब्दबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतयाऽ-समासस्थले पुरुषादिपदस्य विभक्त्या राजादिपदव्यवहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानासंभवेन तत्र तादृशबोधसामग्र्या: असिद्धे:।

न च प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीविशेषरूपस्याकाङ्क्षात्वात्प्रातिपदिकद्वया-व्यवधान-घटितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वमेव निष्प्रामाणमिति वाच्यम्। भवन्मतेऽपि राजपुरुष इत्यादौ यादृशसामग्रीबलाद्राजपदार्थराज-संबन्धिपुरुषपदार्थयोरभेदान्वयबोधस्तादृशसामग्री-बलाद्राज्ञ: पुरुष: इत्यादावपि राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे तादृशाभेदान्वयबोध-प्रसङ्गवारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समासजन्यबोधे हेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वात् अस्माभिर्भेदान्वयबोध एव तादृशानु-पूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुताया: कल्पनीयत्वात्।

न चोभयमत एव राजसंबन्धिनि राजपदस्य स्वारसिकलक्षणाग्रहेण राजपुरुष इत्यत्र राजसंबन्धिपुरुषयोरभेदान्वयबोधो भवति। इयांस्तु विशेषो यदस्मन्मतेऽसौ समास: षष्ठीतत्पुरुषो भवन्मते कर्मधारय इति। एवं च पुरुषविशेष्यकाभेद-संसर्गकराजसंबन्धिप्रकारकबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरवर्ति-पुरुषपदत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुभयवादिसिद्धमेव। भेदान्वयबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमिति वाच्यम्। उक्ताभेदान्वयबोधे तथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुतायां पर्यायशब्दान्तरघटितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथा-विधान्वयबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यस्य कार्यतावच्छेक-कोटाववश्यं निवेशनीयतया तत्र विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदान्वयबोधसाधारण्येनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वय-बोधे हेतुताया अनाधिक्यात्।

एवं तण्डुलं पचतीत्यादावपि पाकादिरूपधात्वर्थे कर्मत्वादिसंबन्धेन तण्डुलादेरन्वयबोध: स्वीकर्तुमुचित:। कर्मत्वस्य पाकाद्यंशे प्रकारत्वे तत्र द्वितीयादे: शक्तिकल्पने तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे कर्मत्वादिसंसर्गस्याधिकस्य विषयत्वकल्पने च गौरवात्। तण्डुलं

पचतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधसामग्रीबलात्तण्डुल: पचतीत्यादावपि तथाविधान्वय-बोधापत्तिस्तु न संभवति। तादृशान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-पचतीत्यादिसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुतया तण्डुल: पचतीत्यादौ तादृशसामग्र्याः अप्रसिद्धे:।

एवं पचति चैत्र इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यंशेऽन्वयबोधस्वीकार उचित:, अन्यथोक्तरीत्या गौरवात्, तत्र तादृशान्वयबोधस्वीकारे तत्स्थलीयसामग्रीबलात्, पच्यते चैत्र:, पाकश्चैत्र इत्यादौ तथाविधान्वयबोधापत्तेरप्युक्तरीत्यैव वारणसंभवादिति।

मैवम्। राज्ञ: पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यादे: स्वत्वादिवाचकत्वमावश्यकम्। अन्यथा पुरुषो न राज्ञ इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वाद्यभावबोधानुपपत्ते:। न हि तत्र स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाव एव प्रतीयते न तु राजस्वत्वाद्यभाव इति संभवति। स्वत्वादिसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धे:। अत एव स्वामित्वादिकं परित्यज्य स्वत्वादे: षष्ठ्यर्थत्वं **नवीना: स्वीकुर्वन्ति।** स्वामित्वादे: षष्ठ्यर्थत्वे तस्य निरूपकतासंबन्धेन पुरुषांशेऽन्वयसंभवेऽपि तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया संसर्गाभावप्रतियोगितान-वच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्यायनासंभवात्। आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहारस्थलेऽभ्युपगमे चैत्रादिसंबन्धिनि धनेऽपि आश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-कचैत्रवृत्तिस्वामित्वाभावसत्त्वान्नेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्ति:। न च नञ्समभिव्याहारस्थलानुरोधेन षष्ठ्यादे: स्वत्वादिवाचकत्वेऽपि राज्ञ: पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य संसर्गमर्यादया भानमुचितम्, तस्य प्रकारत्वोपगमे तत्संबन्धस्याधिकस्य भानकल्पनेन गौरवात्। नञ्समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन सामग्रीविरहात् तत्प्रकारकबोधस्य तदसमभिव्याहारस्थलेऽसंभवादिति वाच्यम्। एवं सति नञ्पदं विना यादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र धर्मिणि येन संबन्धेन यस्य विशेषणतया भानं तत्र नञ्समभिव्याहारे तत्र धर्मिणि तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाव: प्रतीयते इति सर्वजनानुभवस्यापलापापत्ते:।

राज्ञ: पुरुष इत्यादिवाक्यजन्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधदशायां पुरुषो न राज्ञ इत्यादिवाक्यादपि शाब्दबोधापत्ते:। स्वत्वाभावबुद्धौ स्वत्वसंसर्गकज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावात्।

वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि राज्ञ: पुरुष इत्यादौ राजस्वत्वादे: प्रकारताभ्युपगम: समुचित:। अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञान-घटितशाब्दबोधसामग्रीकाले राजस्वत्वाभाववान्पुरुष: सुन्दर इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्या-वगाहिप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्र्या: प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात्। अस्मन्मते तादृशसमभिव्याहारघटितसामग्र्या राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिबाधाभावघटिततया तत्सत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयरूपकारणविरहादेव तथाविधविशिष्ट-वैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवेन तादृशसामग्र्यास्तत्र प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनात्। अन्यादृशप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबन्धकतया च न त्वन्मते निर्वाह:।

अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तेजकतया तादृशेच्छायामसत्यां चोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वप्रकारकेच्छाबलादुपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपपत्तये अन्यादृशविषयताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वो-पगमावश्यकत्वात्।

न च स्वत्वादे: प्रकारतामतेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धा-वच्छिन्नप्रतियोगिता-कराजाद्यभावविशिष्टपुरुषादिवैशिष्ट्यबोधे तथाविध-सामग्र्या: प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवम्, तत्संसर्गतामते तादृशसामग्र्या: स्वत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्य-भाववत्तानिश्चयाभावघटिततया तत्सत्त्वे कारणविरहादेव तथाविधप्रत्यक्षवारणसंभवादिति वाच्यम्। मन्मते तादृशप्रत्यक्षं प्रति तथाविधसामग्र्या: प्रतिबन्धकताधिक्येऽपि निरूपितत्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्यबोधे तथाविधसामग्र्या: प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन तदंशे साम्यात्।

तथा च पूर्वोक्तं "राजस्वत्वाभाववान् पुरुष: सुन्दर" इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति राज्ञ: पुरुष: इत्यादिसामग्र्या: प्रतिबन्धकत्वकल्पनं संसर्गतावादिनां मतेऽधिकमिति। न च

स्वत्वादेः प्रकारतामते घटप्रत्यक्षादिकं प्रति तादृशसामग्रीप्रतिबन्धकतायां विभक्तिजन्यस्वत्त्वाद्युपस्थितिनिवेशाधिक्येन राजस्वत्वाभाववान्पुरुष इत्यादिबाधाद्य-भावनिवेशाधिक्येन च गौरवम्। अस्मन्मते तादृशोप-स्थितितथाविधबाधाभावादीनां तथाविधवाक्यजन्यशाब्दबोधं प्रत्यहेतुतया तादृशवाक्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकतायां तेषामनिवेशादिति वाच्यम्। भवन्मतेऽपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-कराजाभावव्याप्यराजस्वत्वा-भाववान्पुरुष इत्यादिनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया तादृशावाक्यजन्यशाब्दधीविरोधितया तादृशनिश्चयाभावस्य तथाविध-सामग्रीप्रतिबन्धकतायां निवेशनस्याधिक्येन लाघवानवकाशात्। मन्मते राजस्वत्वाभाववान् पुरुष इत्यादिबाधकाभावनिवेशेनैव तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षोपपत्तेस्तदभावानिवेशात्।

यत्तु राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजस्वत्ववान् पुरुष इत्याद्यन्वयबोधोपगमे राजकीयं स्वत्वं, राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याकारकद्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ताविषयकत्वेन तादृशानुमितिम्प्रति प्रत्येकं तादृशवाक्य-घटितसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वद्वयम्। अस्मन्मते च तादृशानुमित्योस्तथा-विधवाक्यजन्याद्राजकीयः पुरुष इत्येतादृशबोधादतिरिक्तविषयतया तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनं नास्ति, तथाविधानुमिति-तथाविधशाब्दसामग्र्योश्च सत्योरनुमितेरेवोत्पत्तेः, अपि तु राजकीयः पुरुष इत्याकारकस्वत्वसंसर्गकैकविधानुमितिं प्रत्येव तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमेकं कल्पनीयमिति लाघवमिति।

तदप्यकिंचित्करम्। भवन्मते यत्र यादृशानुमितिः स्वीक्रियते अस्माभिरपि तत्र तादृशानुमितेः स्वीकरणीयतयानुमितौ शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वसाम्यात्, उपदर्शितस्थले भवद्भिरनुमितिः स्वीक्रियते, अस्माभिरपि स्वीक्रियते, कुतः प्रतिबन्धकताद्वयकल्पनमिति, भवतापि तादृशशाब्दं प्रति तादृशानुमितिद्वयसामग्रीद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतया साम्याच्च।

एवं राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यात्स्वत्वसंसर्गकशाब्दबोधस्वीकारे तादृशशाब्दबोधसामग्र्याः स्वत्वसंसर्गेण राजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादि-घटिताया

भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात् तत्र राजसंबन्धिप्रकारकाभेदान्वयबोधस्वीकार एवोचित:। न च भवन्मतेऽपि तादृशाभेदान्वयबोधसामग्र्या: प्रतिबन्धकताधिकयेन गौरवमिति वाच्यम्। राजपदस्य राजसंबन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहदशायामभेदसंबन्धेन राजसंबन्धिविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहसत्त्वे भवन्मतेऽपि कर्मधारयत्वेना-भिमतात्तथाविधसमास-वाक्यत्तादृशशाब्दबोधस्वीकारस्यावश्यकतया तादृश सामग्रीप्रतिबन्धकताया उभयमतसिद्धत्वात्।

यत्तु दधि पश्यति इत्यादौ लुप्तद्वितीयाविभक्तिस्मरणेन दधिकर्मकदर्शनबोधवद्राजपुरुष इत्यादावपि लुप्तषष्ठीविभक्तिस्मरणेन राजसंबन्धप्रकारकभेदान्वयबोधनिर्वाहे राजसंबन्धिनि निरूढलक्षणां स्वीकृत्याभेदान्वयबोधोपगमो निरर्थक:। न च षष्ठीतत्पुरुषादिस्थलेऽपि लुप्तविभक्तिस्मरण एव चेदन्वयबोधस्तदा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगापत्ति:, तत्र मातङ्गादौ राजादीनामन्वयबोधोपपत्तये राजादिपदोत्तरषष्ठ्यादिविभक्त्यनुसंधानस्यावश्यकत्वेन समानविभक्तिकतया राजादौ ऋद्धादिपदार्थस्याभेदान्वयबोधसंभवादिति वाच्यम्।

यतस्तत्र ऋद्धराजादीनामभेदान्वयबोधानुपपत्त्या नाभियुक्तानामप्रयोग:, अपि तु समासाघटकपदसापेक्षतया राजपदस्यासामर्थ्यातिदेशात्समासा-साधुत्वेन। तत्सापेक्षत्वं च तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वम्, स्वार्थश्च स्वीयवृत्तिग्रहविशेष्य:। अत एव शरै: शातितपत्रश्चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ न समस्यमानशातितदासपदादे: सापेक्षता। तदर्थैकदेशशातनदासत्वादावेव शरकरणकत्वचैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात्। तदर्थान्वितेत्यत्राभेदान्वयो वा निवेशनीय इति।

तदसत्। स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन तादृशसमभिव्याहारज्ञाना-देस्तथाविधबोधजनकतायाः क्लृप्तत्वात्तत्र निरूढलक्षणास्वीकारे गौरवाभावात्। यत्र राजपदस्य राजसंबन्धिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्तत्र तादृशबोधस्योभयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य राजसंबन्ध्य-भिन्नपुरुषबोधे कारणताया: क्लृप्तत्वात्, तयैव

निर्वाहेण सर्वत्र लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पने मानाभावात्। न च स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयवादिसिद्धत्वेऽपि निरूढलक्षणामते संबन्धितात्पर्यस्यानादित्व-कल्पनागौरवम्, अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठ-लक्षणाया एव निरूढलक्षणात्वादिति वाच्यम्। राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधात्पूर्वं नियमतो लुप्तविभक्तिस्मरण-कल्पनापेक्षया तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनायां गौरवविरहादिति।

न चैवं दधि पश्यतीत्यादावपि दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणां स्वीकृत्य धात्वर्थेन समं तस्याभेदान्वयबोधोपपादनसंभवात्तत्रापि लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनमनुचितमिति वाच्यम्।

दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ लक्षणाग्रहदशायामपि तस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायां दधिकर्मकः पश्यति, दधिकर्मकेण पश्यतीत्यादाविव उक्तस्थलेऽपि दधिकर्मकदर्शनान्वयबोधानुदयात्। भवन्मते दधिकर्मकः पश्यतीत्यादि-स्थलीयदधिपदोत्तरपश्यतिपदत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानादिघटितसामग्रीसत्त्वाद्दधिकर्मकदर्शनान्वस्या-पत्तेर्द्वितीयान्तदध्यादिपदत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशधात्वादिसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशा-न्वयबोधे हेतुताया आवश्यकत्वात्, दधि पश्यतीत्यादौ लुप्तद्वितीयानुसंधानस्यावश्यकत्वात्। राजसंबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधे च राजादिपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्व-प्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेनावश्यकल्पनीयतया राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य तृतीयाद्यन्तत्वभ्रमदशायां राजसंबन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधापत्त्यसंभवात्। तृतीयादिविभक्त्या व्यवधानात्। दधि पश्यतीत्यादौ दधिपदाव्य-वहितोत्तरत्वप्रकारकधातुपदज्ञानस्य हेतुताया अक्लृप्तत्वात्। पश्यति दधि, पश्यति चैत्रो दधि इत्यादावपि दधिकर्मकदर्शानान्वयबोधात् तादृशज्ञानहेतुताया अशक्यकल्पनीयत्वाच्चेति।

तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्यैव तण्डुलादिकर्मके लक्षणा, विभक्तिस्तु साधुत्वार्था एवं राज्ञः पुरुष इत्यादावपि राजादिपदस्य संबन्ध्यादौ लक्षणा, विभक्तिः साधुत्वार्था। तत्तद्विभक्त्यन्त-समभिव्याहारस्य तत्तल्लाक्षणिकार्थबोधनियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः। विभक्ते-

रेव प्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थे लक्षणेति तु न संभवति, विभक्तेः कुत्रापि शक्तेरक्लृप्ततया तत्र शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया असंभवात्। तण्डुलः प्रमेय इत्यादौ विभक्त्यर्थामिश्रितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य भानात्। प्रकृतिशक्तेः स्वार्थे क्लृप्ततया तत्र लक्षणासंभवादिति तु चिन्तनीयम्। राजादिपदस्य राजसंबन्ध्यादौ शक्तत्वभ्रमदशायामिव तदर्थलक्षणाग्रहदशायामपि राजसंबन्धिनः पुरुष इत्यादाविव राजसंबन्धिसंबन्धी पुरुष इत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वजनानामनुभवसिद्धत्वात्। पचति चैत्र इत्यादावपि कृतिसंबन्धेन पाकादेश्चैत्राद्यंशे विशेषणत्वोपगमे चैत्रो न पचतीत्यादावन्वयबोधानुपपत्तिर्द्रष्टव्या। कृतिसंबन्धस्यापि वृत्त्यनिया-मकतया तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या तद्बोधना-संभवात्।

अथैवमपि चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्राद्यंशे ज्ञानादेराश्रयतासंबन्धे-नान्वयबोधोपगमे क्षतिविरहः, आश्रयतासंबन्धस्याभावप्रतियोगिता-वच्छेदकतया न जानाति चैत्र इत्यादावाश्रयतासंबन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकज्ञानाद्यभावस्यैव भानसंभवात्। तथा च तत्राख्यातस्या-श्रयत्वार्थकत्वं निर्युक्तिकम्। न च धात्वर्थज्ञानादेराश्रयतासंबन्धेन चैत्रादिरूपप्रादिपतिकार्थे साक्षात्प्रकारत्वोपगमे ज्ञानं चैत्र इत्यादावपि तथान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम्। तादृशन्वयबोधे आख्यातान्तधातु-समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वात्। भवतोप्याश्रयताप्रकारकबोधे तादृशसमभि-व्याहारज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्।

यत्तु पचति चैत्र इत्यादौ पाककृतिमांश्चैत्र इत्याकारकाख्यातार्थ-प्रकारकशाब्दबोधोत्पत्त्या तत्राख्यातजन्यकृत्युपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनमावश्यकम् तथा च तत्तदर्थविशेषान्निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्व-कल्पने शक्यलक्ष्य-सहस्त्रार्थभेदेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणताबाहुल्य-मित्यर्थविशेषाननिवेश्य धात्वर्थप्रकार-कान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वमुपेयते तथा च तादृशकारणबाधेन चैत्रादेर्धात्वर्थज्ञानविशेष्यतया चैत्रो जानातीत्यादौ भानं न संभवति।

यदि च धातुत्वप्रत्ययत्वादीनामनुगतानां दुर्निर्वचतया नैतादृशानुगत-कार्यकारणभावकल्पनं संभवतीति मन्यते? तदापि यत्र ज्ञाधातोरेव पाकादौ लक्षणा तत्र

जानातीत्यादिवाक्यात्पाककृत्यादिप्रकारकान्वयबोधोत्पत्त्या ज्ञाधात्वर्थप्रकारकान्वयबोधे तदव्यवहितोत्तरतिप्त्वादिप्त्वादिप्रकारकज्ञान-जन्योपस्थिते: समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायास्तत्र कल्पनीयतया तादृशकारणबाधाच्चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रादेर्ज्ञानविशेष्यतया भानानु-पपत्तिर्दुर्वारैवेति, तदप्यसत्। प्रत्ययान्तरार्थविशेष्यकशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशोपस्थितिवैशिष्ट्यस्य तादृशोपस्थितिजन्यता-वच्छेदककोटौ अवश्यं निवेशनीयतया तदनुत्तरशाब्दबोधे चैत्रादेर्ज्ञानादिविशेष्यतया भाने तादृशकारणबाधस्याकिंचित्करत्वात्। तादृशानुपूर्वीघटकज्ञादिधातुजन्यज्ञानाद्युपस्थितिचैत्रादिरूपविशेष्योपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्या आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधजनने बाधकाभावात्।

न चैतन्मते आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञान-हेतुत्वान्तरकल्पनाधिक्यम्, आश्रयतासंबन्धेन ज्ञानविशिष्टचैत्रादितात्पर्यकात् सर्वनाम्न: साङ्केतिकशब्दान्तराद्वा तादृशसंबन्धेन ज्ञानादिप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधस्य सर्वमत एव प्रसिद्धावपि तादृशशाब्दबोधे पदार्थान्तरभाननैयत्येन तन्मिश्रित-योग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुताया आवश्यकत्वात्। ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानादिविशिष्ट-चैत्रादिविषयकशाब्दबोधे हेतुताया: कुत्राप्यक्लृप्तत्वादिति वाच्यम्।

भवन्मतेऽपि ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकशाब्दबोधे तथाविध-योग्यताज्ञानहेतुताया आधिक्यात्। आश्रतयासंसर्गकज्ञानीयकारणता-वच्छेदकस्य तदीयसंसर्गविषयताघटित-तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदका-पेक्षया लघुशरीरतया आश्रयताया: संसर्गतामतस्यैव लघुत्वात्। न च यत्राश्रयत्वे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रम: स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र ज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधस्योभयमतसिद्धतया तत्र तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्व-मुभयमतसिद्धमेवेति वाच्यम्। आश्रयताया: संसर्गतावादिना तत्राप्याश्रयता-प्रकारकबोधस्यानभ्युपगन्तव्यत्वादिति चेत्।

सत्यम्, एतदभिप्रायेणैव जानातीत्यादावाख्यातस्य निरर्थकतां मणिकार ऊरीचकार।

तत्राश्रयत्वे निरूढलक्षणामभ्युपगच्छतां दीधितिकाराणां पुनरेष आशय: - यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे शक्तिभ्रम: स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्राद्यंशे धात्वर्थैकदेशस्य ज्ञानादेरन्वयानुपपत्त्या स्वरूपसंबन्धेन ज्ञानाश्रयताप्रकारक चैत्रादिविशेष्यकान्वयबोध एव तत्र मणिकृता स्वीकरणीय:। तथा च तत्र ज्ञानाश्रयताप्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुताया: क्लृप्तत्वादाश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधे तादृशयोग्यताज्ञान-हेतुताकल्पनमधिकमेवमणिकृन्मते। न च दीधितिकृन्मते तादृशायोग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पन-लाघवेऽपि जानातीत्याद्यनुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्द-सामग्र्याः भिन्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायां आख्यातजन्याश्रयत्वो-पस्थितेर्निवेशनस्याधिक्याद्गौरवमिति वाच्यम्। भवन्मतेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्र: सुन्दर इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे जानाति चैत्र इत्याद्यानुपूर्वीज्ञान-घटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थिति-घटितसामग्र्या: प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवात्। मन्मते च तादृशसामग्र्या विरोधिज्ञानाश्रयत्वाभाववत्तानिश्चयघटिततया तथाविघविशिष्टवैशिष्ट्यबोध-सामग्र्यास्तादृशशाब्दसामग्र्या समं युगपदवस्थानासंभवेन तादृश-प्रतिबन्धकत्वकल्पना-विरहादित्यधिकं दर्शितदिशावसेयम्।

अथैवं रीत्या भूतले न घट इत्यादौ घटादिपदस्य घटप्रतियोगिकादौ तदुत्तरसुब्विभक्तेरेव वा प्रतियोगितायां लक्षणामभ्युपेत्य तत्र घटप्रतियोगिकाभावो भूतलवृत्तिरित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधो-पगम एव समुचित:। तथा सति तथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्याः घटप्रतियोगिकत्वाभाववानभाव: प्रमेय इत्यादि-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवादित्युक्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषण-वैयर्थ्यमिति चेन्न। भूतले न घट इत्यादौ घटाद्यभावे भूतलाद्यन्वित-सप्तम्यर्थाधेयत्वस्येव तात्पर्यवशाद्घटादौ सप्तम्यन्तार्थभूतलादिवृत्तित्वा-भावस्यान्वयबोधोऽप्यनुभवसिद्ध:, अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्य-ज्ञानानास्कन्दित-बोधस्य भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूत-लाद्याधेयत्वप्रकारक-

बोधविरोधिताया: सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्ते:। नञ्पदं विना यत्र धर्मिणि यस्य विशेषणतया भानं यादृशसमभिव्याहाराद्भवति तादृशसमभिव्याहारस्थले नञ्सत्त्वे तत्र धर्मिणि तदभाव: प्रतीयते इत्यनुभवापलापप्रसङ्गाच्च।

एवं च नञर्थाभावेऽनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये निपातातिरिक्तत्व-विशेषणमावश्यकम् । एवं न पचति चैत्र:, चैत्रस्य न धनमित्यादौ पाककृतिचैत्रस्वत्वाद्यभावस्य नञर्थस्य चैत्रधनादावन्वय-बोधोपपत्तये घटो न पट इत्यादौ नञर्थघटादिभेदस्यान्वयबोधोपपत्तये च तदावश्यकम्। न चोक्तस्थलेषु नञोऽभाववल्लाक्षणिकतयाऽभाववता सममनुयोगिनोऽभेदान्वयबोध एव तत्रापेयत इति वाच्यम्। तथा सति सर्वत्राभाववत एव नञर्थतया मुख्यार्थपरनञो दुर्लभत्वापत्ते:। अभावस्य भेदान्वयोपगमेऽपि कार्यकारणभावकल्पनाधिक्यविरहेणाभाववति लक्षणानौ-चित्यात्। अभाववतोऽभेदान्वयबोधोपगमे भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधे भूतले न घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधस्याविरोधितापत्तेश्च। लाघवात् स्वरूपसंबन्धेन ग्राह्याभावनिश्चयस्यैव विशिष्टबुद्धिविरोधित्वान्न त्वभेदसंसर्गकग्राह्याभावाश्रयप्रकारकनिश्चयस्येति। नीलो घट इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमतेऽपि यद्यप्युक्तरीत्या लाघवं संभवति तथापि तत्रापि न नो विद्वेष इति दिक्।

प्रत्ययाश्च विभक्तिकृत्तद्धितादिभेदेन नानाविधा:। विभक्तिश्च सुप्तिङ्भेदेन द्विविधा। सुब्विभक्तय: प्रथमाद्वितीयादय: सप्त। तत्र प्रथमार्थ: प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयान्वयिनी संख्यैव। अत एव यत्र विशेष्यवाचकसमानविभक्तिकपदं निपातपदं वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यभासकसामग्र्यभावादसौ मुख्यविशेष्यतयैव भासते। संख्यावाचकानां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानामेकत्वत्वद्वित्वत्वावच्छिन्नेषु शक्ति:। शक्तता च सुत्वौत्वजस्त्वादिना न तु स्वादितिबादिसाधारणैकवचनत्वादिना। एकवचनत्वादेर्दुर्वचत्वात्। न चैकत्वादिवाचकत्वं तत्, वाचकताया: शक्ततावच्छेदकत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात्।

बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचनादीनामपि एकत्वबोधकतया अतिप्रसक्तत्वात्। न चैकवचनत्वादिकं जातिविशेष: सुप्त्वादिना सांकर्यात्।

न च शक्तिसंबन्धेन एकवचनादिपदवत्त्वं तत्। तादृशज्ञानदशायां च सुत्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध:। एकवचनादिशब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्तेरेवाप्रसिद्धिरिति तु न शङ्कनीयम्। एकं वक्तीत्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य स्वादिबोधकत्वे एकादिशब्देऽपि तादृशव्यवहारापत्ते:। एकवचनादिशब्दस्य स्वादौ रुढिस्वीकारस्यावश्याकत्वा-दिति वाच्यम्। ग्रन्थकारीयसंकेतेनैवोपपत्तौ एकवचनादिपदे शक्तेरप्रामाणिकत्वात्। **"तान्येकवचनद्विवचनेत्यादि"** पाणिनिसूत्रस्य **(पा.सू.1.4.102)** तदीयसंकेतग्रहपरतयाप्युपपत्ते:। न हि **"यूस्त्र्याख्यौ नदी"** **(पा.सू.1.4.3)** त्यनुशासनात् स्त्र्याख्येदूदन्तादिशब्दे नद्यादिपदस्य शक्ति: सिद्ध्यति, किन्तु तदीयसंकेत एव। अत एव नद्यादिसंज्ञा आधुनिकसंकेतशालित्वात्पारिभाषिक्येव न त्वौपाधिकी।

अथैवमपि पाणिनिसंकेतसंबन्धेन तादृशपदवत्वमेव एकत्वादि-शक्ततावच्छेदकमस्त्विति चेन्न। तादृशसंकेतस्य केन रूपेण संबन्धता? संकेतत्वेनेति चेत्तर्हि कस्यचित्पुंस एकवचनपदात् स्वोजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकसंकेतस्यापि संभवादतिप्रसक्तिर्दुर्वारैव। पाणिनिसंकेतत्वेन तथेति चेत्तर्हि व्याकरणप्रणेतु: पुरुषान्तरस्यापि तादृशसंकेतस्य संभवात्। तदीयसंकेतसंबन्धेन तत्पदवत्त्वस्य डित्थादिपदात् स्वौजसादिर्बोद्धव्य इत्याकारकपुरुषसंकेतसंबन्धेन डित्थादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहेण शक्ततावच्छेदकताप्रसङ्ग:। तथाचागत्या आनुपूर्वीविशेष एव शक्ततावच्छेदक इति।

यत्तु संख्यापि प्रकृतेरर्थ:, एकवचनादिकं च एकत्वाद्यर्थे तात्पर्यग्राहकमेव, न चैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयो: परस्परमन्वये आकाङ्क्षाविरहाद् घटादावेकत्वाद्यन्वयानु-पपत्ति:, अन्यथा हर्यादिपदादु-पस्थितयोरश्वसूर्ययोराधाराधेयभावेनान्वयापत्ति:। घटादिपदस्य एकत्वादि-विशिष्टघटादौ च न शक्तिसंभव:। घटरूपं पश्येत्यादौ

संख्यानवच्छिन्नघटादेरेवान्वयबोधादिति वाच्यम्। आकाङ्क्षावैचित्र्यादेक-प्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि घटैकत्वयो: परस्परमन्वयसंभवात्।

अत एव खण्डशक्त्यैवकाराद्युपस्थाप्ययोरन्ययोगव्यवच्छेदाद्यो: परस्परमन्वयबोध:। न चैवं कर्मत्वादिकमपि प्रकृत्यर्थ एवास्तु, किं तत्र द्वितीयादिशक्त्येति वाच्यम्। नामार्थधात्वर्थयो: साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामार्थत्वे तेन समं धात्वर्थान्वयासंभवात्। न च संख्याया: प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्यज्ञाने विनैव शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिबोधसंभवादेकत्वादितात्पर्येण एकवचनान्त-स्येव द्विवचनान्तस्यापि पदस्य स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। अनादितात्पर्यस्यैव स्वारसिकप्रयोगमूलत्वादेकवचनाद्यन्तपदस्यैव एकत्वादावनादितात्पर्योपगमेनातिप्रङ्ग-विरहात्। **“द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने”** इत्याद्यनुशासनं च तादृशतात्पर्यग्राहकमेवेति **वैयाकरणमतम्। तदसत्।**

अनन्तानां प्रकृत्याद्यानुपूर्वीणां शक्ततावच्छेदकत्वापेक्षया अल्पतरविभक्त्याद्यानु-पूर्वीणामेकत्वादिशक्ततावच्छेदकत्वस्यैवोचिततत्वात्। न च प्रातिपदिकत्वमेव शक्ततावच्छेदकम्, न तु घटपदत्वादिकमिति न शक्त्यानन्त्यमिति वाच्यम्। प्रातिदिकत्वस्य दुर्वचत्वात्। तदज्ञानेऽपि एकत्वादिज्ञानस्यानुभविकत्वाच्च। पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्तेरपि तद्वाचकतासिद्धे:। एकत्वादिशाब्दबोधात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थिते-रप्यनावश्यकत्वाश्च। फलानुरोधेन तत्कल्पने च कल्पनागौरवात्। एवमानुपूर्वीभिन्नधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घटपदं सुपदं च न संख्यावाचकमिति विपरीतनिश्चयकालेऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्य वाचकताग्रहसंभवात् घट इत्यादौ संख्याया बोधापत्ति:।

अथ विभक्तीनां संख्यार्थकतामते प्रकृतिविभक्त्योरेक-वाक्यताविरहनिश्चयदशायां विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादे: प्रकृत्यर्थेऽन्वय-बोधवारणाय तयो: समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यकैकत्वान्वयबोधं प्रति कारणत्वमधिकं कल्पनीयम्। एकपदोपस्थापितयो: घटैकत्वाद्योरन्वय-बोधोपगमे च न समभिव्याहारज्ञानस्य तत्र हेतुता कल्प्यत इति

लाघवात्, प्रकृत्याद्यानुपूर्वीणां संख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेयत इति चेन्न। आकाङ्क्षाविचारे समभिव्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुताया निराकृतत्वात्।

अथैवमपि विभक्ते: संख्यार्थकत्वे विनिगमनाविरहेण प्रकृतिधर्मिकस्य विभक्तिधर्मिकस्य च संख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुता कल्पनीया। विभक्तेर्द्योतकत्वमते तु विभक्तितात्पर्यविरहेण प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञानं तादृशान्वयवोधहेतुरिति लाघवमिति चेन्न, विभक्ते: संख्यावाचकताविरहेऽपि प्रकृतिविभक्त्येरानुपूर्वीज्ञानस्य तादृशान्वयबोधहेतुताया निर्विभक्तिकादिपदज्ञानादन्वय-बोधवारणायावश्य-कल्पनीयतया संख्यावाचकप्रकृतेरिव तदवाचकविभक्तेरपि संख्यान्वयबोधकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वरूपतादृशबोधपरत्वसंभवेन विभक्ति-धर्मिकतज्ज्ञानहेतुताया विनिगमनाविरहेणावश्यकत्वात्।

अथ स्वादीनां संख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणैवोचिता, शक्यलक्ष्ययो: परस्परमन्वयोपगमे क्षतिविरहात्, प्रथमाविभक्ते: कुत्रापि शक्तेरक्लृप्ततया तस्या: शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न संभवति। द्वितीयादे: कर्मत्वादौ शक्तत्वेऽपि तादृशविभक्तेस्तत्समभिव्याहृतप्रकृतेर्वा संख्यायां लक्षणा इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम्। न चैकत्वाद्यन्वयबोधे घटादिपदजन्योपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञान-जन्यतदुपस्थितित्वेन कतिपयहेतुकल्पनायां लाघवात्कति-पयशक्तिकल्पने गौरवमकिंचित्करम्। सामान्यत: पदवृत्तिज्ञान-जन्यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनन्तु न सम्यक्, निर्विभक्तिक-कुम्भपदादित: संख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिकघटादिपदे तत्तद्वि-भक्त्यन्तत्वज्ञानवत: पुंसो घटादौ संख्यान्वयबोधप्रसङ्गात्। घटपदादिज्ञान-जन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधहेतुतां कल्पयित्वा विभक्तिघटादि-पदानुपूर्वीज्ञानतादृशोपस्थित्यो: परस्परसहकारेण फलजनकताया अवश्याभ्युपेयत्वादिति वाच्यम्। घटादिपदस्यैकत्वादौ लक्षणाग्रहणसत्त्वे घट: प्रमेय इत्यादिवाक्यादेकत्वं

प्रमेयमित्याद्यन्वय-बोधस्य सर्वसंमततया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशाब्दबोधे घटादिपद-जन्यैकत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुतायाः सर्वसंमतत्वात्।

मैवम् यादृशयादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिशाब्दधीजनकत्वं नोभयवादिसिद्धं, तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैकत्वाद्युपस्थितीनां तच्छाब्दहेतुत्व-कल्पनं प्रकृतेः संख्यावाचकतावादिनामधिकमिति तत्कल्पनापेक्षया चाल्पतरस्वादिपदजन्यै-कत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पनमेव लाघवम्।

एतेन संख्याविशेषावच्छिन्नघटादिर्लक्षणया प्रकृत्यर्थः, न तु संख्या विभक्त्यर्थः। शाब्दबोधे विभक्तिजन्यसंख्योपस्थितिहेतुताकल्पनाधिक्येन गौरवात्। घटादिपदस्यैकत्वादि-विशिष्टघटादौ लक्षणाग्रहदशायां सर्वमत एव तज्जन्यविशिष्टविषयकोपस्थित्या विशिष्टविषयकशाब्दधीजननात्तथाविधोपस्थितिहेतुतायाः सर्वानुमतत्वात्। पदान्तरासमभि-व्याहृतात् घट इत्यादिपदादेकत्वादि-विशिष्टघटादिशाब्दबोधस्त्वलीक एव। तद्विषयक-स्मरणस्य तत्रोपगमात्। तथा चोक्तम् - **"सर्वं हि वाक्यं क्रियायां परिसमाप्यते"** इति इत्यपि निरस्तम्। यादृशपदानां लक्षणया एकत्वादिविशिष्टस्वार्थबोधहेतुत्वं नोभयवादिसिद्धं तादृशानन्तपदजन्य-विशिष्टोपस्थितीनां शाब्दधीहेतुताकल्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्यसंख्यो-पस्थितीनामल्पानां तत्कल्पने लाघवात्।

इदं पुनरिहावधेयम्। विभक्तेः संख्याबोधकत्वे समानविषयकानुमित्यादिकं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकतायां या प्रातिपदिकजन्या घटाद्युपस्थितिर्या च विभक्तिजन्या संख्योपस्थितिः प्रवेश्या, तयोश्च मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-विरहात्प्रतिबन्धकताबाहुल्यम्। प्रकृतेर्विशिष्टलाक्षणिकत्वे तु तदुभय-स्थलीयविशिष्टविषयकोपस्थितिरेकैव सामग्र्यामन्तर्भवति इति लाघवम्। न च विशिष्टविषयकोपस्थितेरपि एकत्वादिप्रकारतानिरूपितघटादि-विशेष्यताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिविषयताशालित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमना-विरहात्साम्यमिति वाच्यम्। भवन्मते योग्यताज्ञानघटोपस्थित्येकत्वोपस्थितीनां तिसृणां

विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावषट्कम्, मन्मते तत्र योग्यताज्ञाने विशिष्टविषयोपस्थितेः प्रत्येकं दर्शितोभयरुपेण वैशिष्ट्यं निवेश्य तदुभयम्। प्रत्येकं तादृशरूपद्वयावच्छिन्नायामुपस्थितौ योग्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्यं निवेश्य च द्वयमिति तच्चतुष्टयमात्रमितिरीत्या अस्माकमल्पतरतत्कल्पने महालाघवम्।

तादृशारीत्यैव च प्रणमतीत्यादौ प्रकर्षविशिष्टनतिर्धातूनामेवार्थः। प्रादयो द्योतका एव, न तु प्रकर्षादिवाचका इति सर्वानुमतः पन्थाः परिष्कर्तुं शक्यते। अन्यथा अनन्तधातुजन्यप्रकर्षादिविशिष्टतत्तत्स्वार्थोपस्थितीनां शाब्दधीजनकतामपेक्ष्य कतिपयोप-सर्गाधीनप्रकर्षाद्युपस्थितीनां तज्जनकता-कल्पने लाघवात् स्वादीनामिव प्रादीनामपि वाचकता निराबाधा सिद्ध्येदिति।

संख्यायाश्च प्रकृत्यर्थे पर्याप्तिसंबन्धेनैव विशेषणत्वं न तु समवायादिना। तथा सति एकव्यक्तिबोधपरादाकाशशब्दादपि द्विवचनबहुवचनाद्यापत्तेः तत्तदर्थयोर्द्वित्वबहुत्वयोः समवायादिना आकाशाद्यन्वययोग्यत्वात्। न च पर्याप्तेः संसर्गत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम्, घटाकाशादौ द्वित्वादेः पर्याप्तिसत्वे प्रत्येकमाकाशादौ तत्पर्याप्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात्, प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति वाच्यम्।

उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव संसर्गतोपगमात्। आकाशत्वादिव्याप्यताया द्वित्वादिपर्याप्तावसत्वेनातिप्रसङ्गविरहात्। वैशिष्ट्यं च वैज्ञानिकं न तु वास्तवम्। तेन यत्र योग्यताभ्रमजन्यः अत्राकाशावित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्रकारकाकाशादिशाब्दबोधस्तत्र विशिष्टसंसर्गाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। द्वित्वादिपर्याप्तावन्यत्र प्रसिद्धस्याकाशात्वादि-व्याप्यत्वस्य भ्रान्तेस्तत्रोपगमात्। प्रकारतायां भ्रमस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेपि संबन्धतावच्छेकांशे भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वात्। नच प्रकृत्यर्थतावच्छेदक एव व्यापकतासंबन्धेन द्वित्वान्वयधीः किं नोपेयत इति वाच्यम्। घटावित्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थिततया तत्रोक्तान्वयबोधस्यासंभवात्।

स्वव्यापकीभुतोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वरूपपरंपराया एव प्रकृत्यर्थे द्वित्वादेः संबन्धतास्वीकारे च व्यापकतारूपसंबन्धतावच्छेदकांशे भ्रमत्वस्यावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेः संबन्धतोपेक्षाया निर्वीजत्वात्।

अथात्रव्याप्तिर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपैव वाच्या, न तु तद्वदन्यावृत्तित्वरूपा, केवलान्वयिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता यत्र तत्राप्रसिद्धेः। एवं चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्त्यपेक्षया लघोः स्वव्यापकतादृशधर्मवत्त्वस्यैव संबन्धत्वमुचितमिति चेतर्हि आकाशो न द्वावित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधदशायामपि आकाशावित्यादिवाक्याद् द्वित्वबोधापत्तिः। तथा हि। आकाशो न द्वावित्यादितो द्वित्वावच्छिन्नभेदः प्रतीयते। स च न स्वव्यापका-काशात्ववत्त्वादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः, तादृशसंबन्धेन द्वित्ववतोऽ-प्रसिद्धेः। अपितु पर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक एव। तत्काले च पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वविशिष्टबुद्धिरेव प्रतिबध्यते न तूक्तपरंपरासंबन्धेन तद्विशिष्टबुद्धिरपीति।

अथाकाशो न द्वावित्यादौ केवलपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-वच्छेदकताकभेदो नञा बोधयितुं न शक्यते। आकाशेऽप्युक्तयुक्त्या द्वित्वपर्याप्तेः सत्त्वेन तत्र तेन संबन्धेन तद्वद्भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्। आकाशत्वव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-ताच्छेदकताकद्वित्वादिमद्भेदश्चाप्रसिद्ध एवेति चेन्न। द्वित्वादिपर्याप्ते-रुभयादिवृत्तिधर्मेणैवावच्छेदात्। तदनवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन तद्वद्भेदस्य तेन संबन्धेन द्वित्वादिमद्भेदस्य च तद्वति वृत्तौ बाधकाभावात्। न चैवं घटपटौ न द्वाविति प्रयोग आपद्येत् घटपटयोरपि प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति वाच्यम्। द्विवचनाद्युपस्थापितद्वित्वा-वच्छेदेनैव द्वित्वावच्छिन्नभेदस्य बाधेन तादृशप्रयोगाभावोपपत्तेः। नञा व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्च उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव बोध्यत इति व्युत्पत्तेर्द्वित्वसामानाधिकरण्येन तदबाधस्या-

किञ्चित्करत्वात्। न च घटत्वादेरतिप्रसक्ततया द्वित्वादिपर्याप्तेरनवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदेन द्वित्ववद्भेदस्य भावतामप्यनुमतत्वात् प्रकृत्यर्थगतैकत्वाविवक्षायां घटो न द्वावित्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। तादृशप्रयोगाभावे घटत्वादेर्द्वित्व-पर्याप्तेरिव द्वित्वादिमद्भेदस्याप्यनुयोगितावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात्। प्रतियोगिता-वच्छेदकानवच्छेदकताया भेदावच्छेदकतानियतत्वासिद्धेः। अस्तु वातिप्रसक्तोऽपि घटत्वादिर्द्वित्वपर्याप्तेरवच्छेदकः घटावित्यादिप्रतीतिबलात्।

वस्तुतस्तु घटत्वादेः प्रत्येकं द्वित्वपर्याप्त्नवच्छेदकत्वेऽपि द्वित्वपर्याप्तित्वा-वच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वमव्याहतमेव।

अथ पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबन्ध एवाप्रामाणिकः तत्कथं तत्संबन्धता। आकाशो न द्वाविति प्रतीतिस्तु समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकद्वित्वा-वच्छिन्नभेदविषयिकैवास्ताम्। आकाशादौ द्वित्वसमवायसत्त्वेपि द्वित्वादेरेवोभयादिवृत्ति-धर्मानुयोगितावच्छेदत्वोपगमात्त-दनवच्छेदकाकाशत्वाद्यवच्छेदेन समवायसंबन्धेन तद्वतो भेदस्य वृत्तौ बाधकाभावादिति चेन्न। आकाशावित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्याप्रमात्वानु-पपत्त्यैव तादृशासंबन्धसिद्धेः। तादृशबुद्धेः समवायविषयकत्वे प्रमात्वनिराकरणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्ति-विशिष्टसमवायस्य संसर्गतोपगमे घटावित्यादिवाक्यस्याप्यप्रमाणतापत्तिः। समवायस्यैक्येन घटादिनिष्ठस्य द्वित्वादिसमवायस्य पटादावपि सत्त्वेन घटत्वाद्यव्याप्यत्वात्। न चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसमवायत्वेनैव संबम्धतास्तु द्वित्वादिसमवायस्य घटत्वाद्यव्याप्यत्वेपि द्वित्वादेस्तद्व्याप्यतया न घटावित्यादेरप्रमाणतेति वाच्यम्। एवं सति तथाविधद्वित्वादेरेव लाघवेन द्वित्वादिसंबन्धतौचित्यात्।

अथास्त्वेवमेव तावतापि पर्याप्तिसंबन्धस्य विलयादिति चेन्न। द्वित्वादिस्वरूपस्यैव द्वित्वादिपर्याप्तितयाभिमतसिद्धेः। उक्तं च दीधितिकृता, **"पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ**

द्वावित्यादिप्रतीतिसाक्षिक: स्वरूपसंबन्धविशेष" इति। समवायस्य नानात्वमते च द्वित्वादिसमवाय एव तत्पर्याप्तिर्न तु स्वरूपमतिरिक्तपदार्थो वेत्यन्यदेतत् ।

यत्तु आकाशं न द्वे इत्यादिप्रतीतिवदाकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीते: प्रमात्वस्य वारणाय समवायेन द्वित्वादिमद्भेद आकाशत्वावच्छेदेन न स्वीकर्तव्य:। तथा च पर्याप्तेरविलक्षणत्वे आकाशं न द्वे इत्यादिप्रतितेरप्यप्रमात्वापत्तिरिति। **तन्न**।

आकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतौ द्वित्वसमवायावच्छिन्नभेद एव विषय: मतुपा संबन्ध्युल्लेखात् न तु द्वित्वावच्छिन्नभेद:। एवं चाकाशत्वाद्यवच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नभेद एव स्वीकर्तव्य: न तु तत्संबन्धावच्छिन्नभेद इत्याकाशं न द्वे इति प्रतीतेरप्रमात्वस्याकाशं न द्वित्ववदिति प्रतीतेर्वा प्रमात्वस्य न प्रसङ्ग इति।

अथोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तेर्द्वित्वसंबन्धत्वे धवखदिरौ छिनत्तीत्यादौ उद्देश्यतावच्छेदकीभूतधवत्वखदिरत्वव्याप्यं द्वित्वादिद्वयमेव प्रत्येतव्यम् न तु धवखदिरादिपर्याप्तद्वित्वादिकम् । तथा चैकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथा प्रयोगानुपपत्तिरिति द्वित्वान्वयिता-वच्छेदकमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपमुभयादिनिष्ठं साहित्यं द्वन्द्व-समासार्थो वाच्य:। तथा च मीमांसकमतप्रवेश इति चेन्न। यत्र एकधर्मस्य द्वित्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्ते: संसर्गतानियम:। यत्र धर्मद्वयादेस्तथात्वं तत्र केवला पर्याप्ति: समवाय एव वा संसर्ग इत्यभ्युपगमात्, विनैव साहित्यस्यान्वयितावच्छेदकतां एकैकतात्पर्यैण

धवखदिरावित्यादिप्रयोगोपपत्ते:।

न चैवमेकैकधवखदिरादितात्पर्येण धवौ खादिरावित्यादिप्रयोगापत्ति:, तादृशावाक्यद्वयविषयकसमूहालम्बनजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधस्य नानाधर्मावच्छिन्नो-द्देश्यताकतया शुद्धपर्याप्तेरपि संसर्गतयाऽवगाहनसंभवादिति वाच्यम् । यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता एकैवद्वित्वादिप्रकारता तत्रैव शुद्धाया: पर्याप्ते: समवायस्य वा संसर्गतया भानात्। धवौ खदिरावित्यादिनानावाक्यजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधे

विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदेन चोद्देश्यतावच्छेदकधवत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्ते: संसर्गता-नियमेन एकैकधवखदिरादितात्पर्येण तथा प्रयोगासंभवात्। धवखदिरावित्यादि-समासोत्तरद्विवचनेन धवत्वखदिरत्वाद्यवच्छिन्ननानाविशेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादि-प्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यते। तादृशवाक्य-जन्यबोधस्य समूहालम्बनानात्मकतया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाभावात्। यथा हि समूहालम्बनानात्मके खड्गी चैत्र: कुण्डलीत्याकारक-नानाविशेषणकैकविशेष्यकज्ञाने नानाप्रकारतानिरूपिता एका विशेष्यता तथा तथाविधे धवखादरावित्याद्याकारके नानाविशेष्यकैकविशेषणकज्ञाने विशेष्यताभेदेऽप्यभिन्नैव द्वित्वादिप्रकारता। अन्यथा समूहालम्बनतस्तद्वैलक्षण्यानुपपत्ते:। समासघटकधवखदिरादि-पदानामेकवाक्यतानु-पपत्तेश्च। तत्प्रयोज्यविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता या विषयता तत्प्रयोजकत्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात्। न चैतादृशैकवाक्यताविरहेऽपि क्षतिविरह:। तथा सति समासस्यैवानुपपत्ते:। **“अयमेति पुत्रो राज्ञ: पुरुषोऽपसार्यतामित्या”**दौ राजपुरुषपदादीनां समासवारणाय समर्थपदानामेव समासानुशासनात्। सामर्थ्यस्य च निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात्।

जलपृथिव्यो: स्नेहगन्धावित्यादितोऽपि न जले स्नेह:, पृथिव्यां गन्ध इत्याकारकसमूहालम्बनबोध:। किन्तु तद्विलक्षणो द्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारता-निरूपितजलत्वपृथिवीत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतात्मकप्रकारताद्वयनिरूपिताधेयत्वप्रकारतानिरूपितं यद्धर्मितावच्छेदकद्वित्वादिनिष्ठैकप्रकारतानिरूपक स्नेहत्वगन्धत्वाद्यवच्छिन्न-विशेष्यताद्वयं तद्वानिति। अतो न कुत्राप्येकवाक्यताभङ्ग:।

चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्यातार्थद्वित्वादिप्रकारेण भासमाने चैत्रमैत्रोभयादौ गमनाश्रयत्वाद्यन्वयेन निरुक्तैकवाक्यतासंभवेऽपि समासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमास:। तत्र विशेष्यताभेदभिन्नद्वित्वनिष्ठप्रकारताद्वयप्रतियोगी समूहालम्बनात्मकबोध इति तु न सम्यक्। तथा सत्युक्तयुक्त्या एकैकचैत्रमैत्रादितात्पर्येण तथाप्रयोगानुपपत्ते:।

आख्यातोपस्थापितद्वित्वादिकं चोभयादिरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवान्वेतीति व्युत्पत्तिः। तेनोक्तप्रयोगदर्शनात् क्रियापदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनकत्वानियमेऽपि घटद्वयादितात्पर्येण घटस्तिष्ठत इत्यादयो न प्रयोगाः। एकवचनान्तं क्रियापदं च तादृशविशेष्यवाचकपदप्रयोग एव साधु। अतो घटास्तिष्ठतीत्यादयो न प्रयोगाः।

अथैकघटादिव्यक्तेरेतद्देशवृत्तितादशायामत्र घटौ स्तः, घटाः सन्तीति कथं न प्रयोगाः? घटादौ घटत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वादेः स्वरूपादिसंबन्धेन तद्देशावृत्तित्वाश्रयत्वादेश्च सत्त्वात्।

न च द्वित्वेनोपस्थितयोर्द्वयोरेव व्यक्त्योरेवं बहुत्वेनोपस्थितासु बहुषु व्यक्तिषु विधेयान्वयात् व्यक्त्यन्तरेष्वेतद्देशवृत्तित्वादिबाधान्न तादृशप्रयोग इति वाच्यम्। व्यक्त्यन्तरेऽयोग्यतया तादृशविधेयानवगाहिन एकघटे तदवगाहिनो बोधस्योत्पत्तौ बाधकाभावात्। तथा तात्पर्येण तथा प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। न च व्यासज्यवृत्तिधर्मो यत्रान्वयितावच्छेदकस्तत्र यावत्सु अन्वयितावच्छेदकस्य पर्याप्तिस्तावतामेव पदार्थान्तरेणान्वय इति व्युत्पतिः, तन्निर्वाहाय च तादृशधर्मावच्छिन्ने इतरान्वयबोधजनकसामग्र्या उभयादिविषयकपदार्थान्तरान्वयबुद्धित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वक्तव्यमिति द्वित्वादिनैकघटादिमात्रविषयकैतद्देशवृत्तित्वाद्यन्वयबोधो न संभवतीति न तादृशबोधतात्पर्येण तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। योग्यताभ्रमेणाकाशावत्र स्त इत्यादिवाक्यात् द्वित्वादिना एकव्यक्तिमात्रविषयकपदार्थान्तरान्वय-बोधात्तादृशव्युत्पत्ते-स्तन्निर्वाहककार्यकारणभावस्य च कल्पनासम्भवात्।

यत्तु द्वित्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यताकबुद्धावुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकता नियमतो विधेयसंसर्गे भासते इति व्युत्पत्तिः। यत्र चोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्ध्या तद्व्यापकत्वमसिद्धम्, तत्रापि खण्डशः प्रसिद्धानां तत्तद्घटकपदार्थानां विशेष्यविशेषणभावापन्नानां भानसंभवान्न पीतशङ्खावत्रेत्यादौ तादृशव्युत्पत्तिभङ्गः। एवं चैकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणपरस्यात्र घटौ स्त इत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं सुघटमेव।

उद्देश्यतावच्छेदकीभूतघटमात्रवृत्तिद्वित्वव्यापकतायास्तादृशवाक्य-प्रतिपाद्याया विधेयसंसर्गे बाधादिति।

तदपि तुच्छम्। अत्र घटौ स्त इत्यादौ द्वित्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य द्वित्ववद्घटनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च तदधिकरणावृत्तिघटादिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकीभूते तत्तद्विधेयसंसर्गे बाधाद् घटद्वयाधिकरणपरता-दृशवाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः। तत्तद्द्वित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तत्तद्विधेयसंसर्गांशे भानोपगमस्तु न संभवति, तत्तद्द्वित्वत्वेनानुपस्थितेः। न च तदवच्छिन्नस्य संसर्गतया भाने तेन रूपेणोपस्थितिर्निापेक्ष्येति वाच्यम्।

तत्संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारतानिरूपिततत्तद्विशेष्यताशालिशाब्दबोधपरमित्याकारकतात्पर्य ज्ञाने संसर्गस्य विशेषणतया भाननिर्वाहाय संसर्ग-घटकोपस्थितेरपि शाब्दबोधात्प्रागवश्यकत्वात् प्रकृतसंसर्गेण एकपदार्थ-विशिष्टापरपदार्थबोधपरत्वज्ञानस्य प्रकृतवाक्यार्थविषयकतया प्रागसंभवेनोप-दर्शिततात्पर्यज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वोपगमात्। एवं वाक्यार्थघटक-संसर्गस्याननुगमे घटौ स्त इत्यादौ वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च।

अत्रोच्यते। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकशाब्दबुद्धौ स्वव्याप्यता-दृशधर्मवत्त्वमपि विधेयसंसर्गतया भासते इति व्युत्पत्तिः। व्याप्यत्वं च तद्वदन्यावृत्तित्वं व्यतिरेकिविधेयकस्थले। तादृशधर्मवत्त्वं चोद्देश्यता-वच्छेदकताघटकसंबन्धेन बोध्यम्। अत्र घटौ स्त इत्यादौ एतद्देशवर्तमानत्वादिरूपविधेयस्य तद्वदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमच्चैतद्देश-स्यैकघटादिव्यक्तिमात्राधिकरणत्वे घटपदादिनिष्ठद्वित्वमेव।

घटत्वव्याप्यपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नतद्वत्त्वं च घटादौ बाधितमिति न तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यम्। अधिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे च घटत्वादिव्याप्यं द्वित्वमेव तथेति घटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन तद्वत्त्वं घटादावबाधितमिति तादृशवाक्यस्य प्रामाण्यं निर्वहति। केवलान्वयिविधेयकस्थले च

द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वमेव संसर्गघटकम्। केवलान्वयिनि तादृशव्यापकताया अक्षतत्वात्। न तु तत्तद्द्वित्वत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमिति न पूर्वोक्तदोषावकाश:।

"घटावानयति चैत्र" इत्यादौ चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वव्याप्यद्वित्वादिमन्निष्ठनिरूपकताकाधेयत्वादिसंबन्धेन कर्मत्वादौ घटादेरन्वयो व्युत्पन्न:। तेन चैत्रादौ एकघटादिव्यक्तिमात्रानयनकर्तृत्वे न तादृशप्रयोग:।

द्वित्वादिमत्त्वं च प्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वादिव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेन बोध्यम्। तेन चैत्रस्य पटादिसंहितैकघटादिव्यक्त्यानयनकर्तृत्वेऽपि न तादृशप्रयोग:। एवमन्यत्राप्यूहनीयम्।

यत्रानेकवृत्तिधर्मो द्वित्वान्वयितावच्छेदकतया भासते तत्रोभयादिनैव समं पदार्थान्तरस्यान्वय:। यत्रैकमात्रवृत्तिधर्मस्तथा तत्रैकेनापि। व्युत्पत्तिभेदावलम्बनात्कार्यकारणभाववैचित्र्याच्च सर्वे **समञ्जसमित्यपि वदन्ति।**

अथ घटादिव्यक्तिभेदेनानयनकर्मता भिन्नेति प्रतिसंदधानस्य पुंसो घटावानयतीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्ति:। तस्य कर्मतात्वावच्छेदेना-धेयतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्य निश्चयसंभवात्। तस्य द्वित्वादिना तादृशसंसर्गकघटादिविशिष्टधीविरोधित्वादिति चेन्न। उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञान-मुभयत्वावच्छिन्न-निरूपिता-धेयतासंसर्गावगाहिज्ञानमेव प्रतिबध्नाति, न तु केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानमुभयत्वादिविशिष्टज्ञानम्। अतो विशेषदर्शिनां तादृशवाक्याद्दोषायत्तमाधेयत्वांशे उभयत्वाद्यवच्छिन्न-निरूपितत्वावगाहिभ्रमात्मकज्ञानं न भवत्येव। अपि तु तदंशे तदनवगाहिप्रमात्मकं ज्ञानमिति। उभयत्वावच्छिन्ननिरूपिताधेयत्वं चोभयादिवृत्तावेकस्मिन्धर्मे एव, न तु प्रत्येकमात्रवृत्ताविति कर्मत्वांशे तादृशाधेयत्वावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वमित्यवधेयम्।

संख्याश्च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगता: क्वचित्प्रतीयन्ते, यथा संपन्नौ व्रीहियवावित्यादौ। एतत्तत्त्वं प्रागेवाभिहितम्। विरुद्धसंख्यावच्छिन्न-वाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या

संख्या प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-संख्यायामेवान्वेति। यथा शतमेकं, द्वे शते, त्रीणि शतानीत्यत्र शतत्वादौ एकत्वद्वित्वबहुत्वानामन्वय:।

अत एव च एकशतद्विशततात्पर्येण न शतानीति प्रयोग:। तत्र प्रकृत्यर्थस्य शतस्य बहुत्वाद्यन्वययोग्यत्वेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशतत्वांशे बहुत्वाद्यन्वय एव बहुवचनस्य साकाङ्क्षत्वात्, तत्र च योग्यताविरहात्।

न चैकशतेऽपि नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यनानाशतत्वसंभवादेकशत-निष्ठशतत्वेऽपि बहुत्वान्वययोग्यताऽक्षतैवेति वाच्यम्। परस्पर-समानाधिकरणद्वयावृत्तिबहुत्वस्यैव शतादिपदोत्तरबहुवचनार्थत्वात्। तादृश-बहुत्वस्य चैकशतादिवृत्तिनानाशतत्वादौ बाधात्।

अथवा तत्रापि बहुत्वमेव बहुवचनार्थ:। परस्परसमानाधिकरणद्वया-वृत्तिपर्याप्तिरेवाकाङ्क्षानिरूपक: संबन्ध:।

यत्तु द्वे शते, त्रीणि शतानीत्यादौ संख्यैव शतादिशब्दार्थ:, न तु संख्येयम्, संख्येयस्य तदर्थत्वे **"विंशत्याद्या: सदैकत्वे सर्वा: संख्येयसंख्ययोः"** इत्यनुशासनविरोधात् द्विवचनादिसाधुतानुपपत्ते:, गवां शतानीत्यादौ षष्ठ्यर्थान्वयानुपपत्तेश्च। न चाभेद: षष्ठ्यर्थ:। तथा सति ब्राह्मणा दश इत्यत्र ब्राह्मणानां दशेत्यपि स्यात्। अस्माकं च **"आदशत: संख्या: संख्येये वर्तन्ते, अत: परं संख्याने संख्येये चे" त्यनुशासनाद्दशादिशब्दानां** शतादिशब्दवत्संख्यानार्थकत्वाभावात्। दशत्वादि-संख्याया: पदार्थतावच्छेदकत्वेन तत्र षष्ठ्यर्थसंबन्धान्वयासंभवेन न तथा प्रयोग इति।

तदसत्। "गवां शतानी" त्यादौ संख्याया: प्राधान्येन शतादिशब्दवाच्यत्वे "गवां शतं दद्यात्" इत्यादौ शतादिपदार्थस्य संख्याया दानादिकर्मत्वान्वयायोग्यतया प्रामाण्यानुपपत्ति:। "गवां शतं शुक्ल" मित्यादौ संख्यायां शुक्लाभेदान्वययोग्यताविरहात्तदनुपपत्तिश्च। तस्माद्दशादिशब्दा इव विंशतिशतसहस्रादिशब्दा अपि संख्यावच्छिन्नवाचका एव न तु धर्मिविशेषणतानापन्नसंख्यावाचका:।

स्वार्थैकदेशेऽपि संख्यायां स्वप्रकृतिकविभक्त्यर्थसंख्यान्वयसाकाङ्क्षतयान्यप्रकृतिकषष्ठ्यर्थसंबन्धान्व-साकाङ्क्षतया च तेषां संख्यानार्थकताप्रवाद:। न तु दशादिशब्दानां तथात्वं, दशादिब्राह्मणतात्पर्येण "ब्राह्मणानां दशे"त्यादिप्रयोगविरहादिति तेषां संख्येयमात्रवाचिताप्रवाद इति। **"विंशत्याद्या: सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययो:। संख्यार्थे द्विबहुत्वे** स्तः" इत्यनुशासनमप्युक्तार्थे तात्पर्यग्राहकम्।

एकद्विबहुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचनबहुवचनानि च न संख्याबोधकानि। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनैकत्वाद्यन्वये आकाङ्क्षाविरहादिति तदुत्तर-प्रथमाविभक्ति: प्रयोगसाधुतामात्राय।

नित्यबहुवचनान्ताबादिशब्दपरं प्रथमाबहुवचनमपि क्वचिन्निरर्थकमेव यत्रैकव्यक्तिमात्रतात्पर्येण तादृशशब्द: प्रयुज्यते तत्र बहुत्वान्वये योग्यताविरहात्।

यत्तु तद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रान्वय **इति, तन्न शोभनम्**, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तिसंबन्धेनैवानेकवृत्तिसंख्यान्वयस्यव्युत्पन्नतया तादृश-संबन्धेन तथाविधबहुत्वान्वये योग्यताविरहात्। अन्यथा उदासीनघटपटादिसाधारण-बहुत्वस्याप्यन्वयसंभवेन तद्गतगुणादिसाधारण-बहुत्वानुधावनस्याकिंचित्करत्वात्।

अथाजहत्स्वार्थलक्षणया गुणदिसाधारणधर्मावच्छिन्नः एव प्रकृत्यर्थ इति चेत् ? तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादिष्वपि पदार्थान्तरान्वय: स्यात्। तथा च "आपो द्रव्याणि", "दारा अत्र गृहे सन्ती" त्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्ति:। गुणादिषु द्रव्यभेदगृहवृत्तितादेर्बाधात् मुख्यार्थमात्रपरतादृशशब्दानां बहुवचनान्ततानुपपत्तिश्चेति न किंचिदेतत्। अबादिपदार्थे एकत्वद्वित्वान्वययोग्यतासत्त्वेऽप्यसाधुत्वादेव तदुत्तरमेकवचनं न प्रयुज्यते इति ध्येयम्।

आख्यातैकवचनस्य संख्यार्थकत्वे विवदन्ते निष्कर्षानुसारिण:। घटोऽस्तीत्यादौ सुबेकवचनादेव संख्याबोधसंभवात्। चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादिस्थलानुरोधेन तस्य तद्बोधकताया आवश्यकत्वात्। न चैकवचनत्वेनानुगतेनैकत्वशक्तत्वात्तिङेक-वचनस्याप्येकत्ववाचकत्वमक्षतमिति वाच्यम्। एकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततावच्छेदकताया:

प्रागेव निराकृतत्वात्। अस्तु वा तेन रूपेण तिङेकवचनस्याप्येकत्वे शक्तिः, तथापि तज्जन्यैकत्वोपस्थितेः शाब्दबोधोपयोगित्वे मानाभावः। न हि सामान्यत एकवचनज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छाब्दबोधहेतुता संभवति। तथा सत्येकत्वेऽगृहीत-सुपदवृत्तिकस्य पुंसः सुपदप्रकृतिघटादिपदोपस्थाप्यघटादौ पटादिपदोत्तरामादिपदोपस्थाप्यै-कत्वाद्यन्वयबोधप्रसङ्गात्। किन्तु सुपद-त्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वादिनैव। तथा सति घटादिपदोत्तर-सुपदत्वादिरूपानुपूर्वीविशेषरूपाकाङ्क्षाज्ञानघटितायां घटादावेकत्वान्वय-बोधस्य सामग्र्यां सुपदत्वादिप्रकारकधीजन्योपस्थितेरन्तर्भावात्तादृशापत्तेरनवकाशात्। एवं च तिबादिपदत्वप्रकारकज्ञानजन्योपस्थितित्वेन तच्छाब्दबोधहेतुत्वे मानाभाव इति।

यत्तु तिबादेः संख्यानभिधायकत्वे चैत्रः पचति तण्डुलं, चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृकर्मवाचकपदात्तृतीयाद्वितीययोरापत्तिः। कर्तृकर्मगतसंख्याया अनभिधाने **"कर्तृकरणयोस्तृतीया" (पा.सू.2/3/18)** इति **"कर्मणि द्वितीया" (पा.सू.2/3/2)** इति सूत्राभ्यां तयोरनुशासनात्। नैयायिकमते लकारस्य कर्तृकर्मावाचकतया तदनभिधानस्य द्वितीयातृतीयानियामकत्वासंभवात्। न च कर्त्रादिगतसंख्यानभिधानमेव कथं कर्त्रादिवाचकपदोत्तरतृतीयादिनियामकम्। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिस्थलेऽपि लकारस्य चैत्रादिगतसंख्याभिधायकत्वादेकत्वत्वादिना एकत्वादिसामान्यस्यैवैकवचनाद्यभिधेयत्वादिति वाच्यम्। यतः तद्गतसंख्यानभिधायकत्वं प्रकृते न तद्गतसंख्यानिष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वम्, अपि तु तद्विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाननुकूलत्वमेव। तथा च कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधाजनकलकारादिसमभिव्याहृतकर्त्रादिवाचकपदात् तृतीयादयो भवन्तीत्यत्रैव तदनुशासनतात्पर्यम्। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबोधकत्वं नाख्यातस्य, आख्यातार्थभावनाया यत्रान्वयः तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधस्यैवाख्यातेन जननात्, तादृशभावनान्वयबोधे विशेष्यश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव। चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ चैत्रेदिः साक्षादेव भावनाविशेष्यः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु परम्परया। चैत्रादिनिष्ठभावनाजन्यफलशाली तण्डुल

इत्याकारकबोधस्यैव तत्रोदयात्। तस्मात् तिबादेरपि संख्याबोधकत्व-मावश्यकमिति - तन्न विचारसहम्।

तथा हि कर्त्रादिनिष्ठसंख्यान्वयबोधाननुकूलत्वं यदि तादृशबोधोपधायकज्ञान-विषयत्वाभाववत्त्वं तदा यादृशतिबादिज्ञानेन सहकार्यन्तरविरहात् तादृशबोधो न जनितस्तद्योगे तृतीयाद्यापत्तिः। यदि च तादृशबोधस्वरूपयोग्यज्ञानाविषयत्वाभावः तदा यगादिसमभिव्याहृतात्मने-पदादिज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपयोग्यत्वात् तत्स्वरूपयोग्यज्ञाना-विषयतिबाख्यातस्यैवाप्रसिद्धिः।

अथ कर्त्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदक-विषयित्वानिरूपकत्वमेव तादृशबोधाननुकूलत्वम्। चैत्रः पचतीत्यादि-वाक्यघटकतिबादि-विषयिता चैत्रादिविशेष्यकसंख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिक। तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदसमभिव्याहृततिबादिपदज्ञानस्य हेतुत्वात्। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतयादिपदविषयिता च न तादृशी, चैत्रादिपदसमभि-व्याहृततादृशपदज्ञानत्वेन तादृशबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वात्। न च "चैत्रः पच्यते" इत्यादौ चैत्रविशेष्यकाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रादिपदसमभिव्याहृततयादिपदज्ञानत्वेन तादृशान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नहेतुताऽक्षतैवेति "चैत्रेण पच्यते" इत्यादिवाक्यघटकीभूततयादि-पदविषयितापि तादृश्येवेति वाच्यम्। "चैत्रेण पच्यते", चैत्रः पच्यते" इत्यादिवाक्याच्चैत्रादिविशेष्यकस्य भावनायाः संख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात्। तद्विशेष्य-कतदुभयान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशबादिविकरणोत्तरतत्तदाख्यातपद-ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यघटकतयादीनां तादृशसमभिव्याहारादिशून्यतया, तद्विषयिताया अतादृशत्वात्।

चैत्रः पक्ष्यते इत्यादितः, तण्डुलः पक्ष्यत इत्यादितश्च चैत्रतण्डुलादिविशेष्यक-संख्यान्वयबोधोत्पत्त्या चैत्रः पक्ष्यते तण्डुल इत्यत्र उभयविशेष्यक-

संख्यान्वयबोधौपयिकतादृशसमभिव्याहारज्ञानविषयिताया: पक्ष्यत इत्यादौ सत्त्वेन कर्तृकर्मणोस्तृतीयाद्वितीययोरप्रसक्तावपि न तादृशवाक्यं व्युत्पन्ना: प्रयुञ्जते। कर्तरि साक्षात् कर्मणि च दर्शितपरंपरया युगपद्भावनाविशेषणकान्वयबोधजनकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभयविशेषणकान्वयबोधासंभवात्।

न चाकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वात्कथन्न तादृशान्वयबोध इति वाच्यम्। अगत्या एकविधान्वयबोधेऽन्यविधान्वयबोधसामग्र्या: तद्घटकतात्पर्यज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत्वोपगमात्। न च चैत्रेण तण्डुल: पक्ष्यते, चैत्रस्तण्डुलं पक्ष्यते इत्यादिवाक्यद्वयविषयकसमूहालम्बनदशायामपि उभयविधान्वयबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तादृशैकविधान्वयबोधे तादृशान्यविधान्वयबोधपरत्वेनागृह्यणाणतथाविधाख्यातधर्मिक-प्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया चैत्र: पक्ष्यते तण्डुल इत्येकवाक्यात् तादृशद्विविधान्वयबोधवारणस्य दर्शितवाक्यद्वयात् तदुपपादनस्य च शक्यत्वात्।

न च निरुक्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे चैत्रेण स्वं दृश्यते, चैत्र: स्वं पश्यतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्ति:। कर्त्रादिविशेष्यकसंख्याप्रकारकान्वय-बोधौपयिकाकाङ्क्षाज्ञानीयविषयित्वनिरूपकत्वस्य तत्राख्याते सत्त्वादिति वाच्यम्। कर्त्रादिपरयत्पदाख्यातपदयो: समभिव्याहार: संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नप्रयोजक-विषयित्वानिरूपक: तत्पदोत्तरं तृतीयाविभक्तिरित्येवं नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयो:, द्वितीये च तत्परचैत्राख्यातपदयो: समभिव्याहारस्यैव तद्विशेष्यकसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्यां तृतीयाद्वितीययोरनुप-पत्त्यनवकाशादिति चेन्न।

अनभिहिते इत्यधिकारे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्याद्यनुशासनस्य किं प्रयोजनमिति वक्तव्यम्। चैत्र: पचति, तण्डुल: पच्यते इत्यादौ चैत्रतण्डुलपदाभ्यां द्वितीयातृतीययोरप्रयोग इति चेत्, तत्किं मणिमन्त्रादिन्यायेन तादृशानुशासनस्य तथाविधप्रयोगविरोधिता? येन तदभावस्तत्प्रयुक्त: स्यात्। न चैवं संभवति। पचति, पच्यते इत्यादिक्रियायोगे

कर्तृकर्मवाचकपदानन्तरतृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्य तत्कर्तृत्वतत्कर्मत्वादिबोधौपयिका-काङ्क्षादिरहित्वादिरूपस्य प्रतिपत्तिः प्रयोजनं तस्येति चेत् तर्हि उक्तनियमपरतयापि न ततस्तल्लाभः। प्रथमान्तचैत्रतण्डुलादिपदतत्तदाख्यातपदयोः समभिव्याहारस्यैव चैत्रतण्डुलादिविशेष्यकतत्तदाख्यातार्थसंख्यान्वयबोधप्रयोजकतया चैत्रेण पचति, तण्डुलं पच्यते इत्यादिवाक्यघटकचैत्रतण्डुलादिपदतिबादिपदयोः समभिव्याहारस्यातथात्वेन तद्घटकतृतीयाद्वितीययोः साधुत्वस्योक्तनियमाव्यवच्छेद्यत्वात्। तस्मान्मुख्यभाक्त-साधारणकर्तृत्वकर्मत्वयोः कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलकृत्तद्धितसमासैरनभिधानमेव तृतीया-द्वितीयदिनियामकम्। शिरोमणिभिरत्रैव निर्भरो विहितः। लादीनां तदनभिधायकत्वं च न तदवाचकत्वं तन्निष्ठवृत्त्यनिरूपकत्वं वा। आत्मनेपदस्याख्यातत्वेन लत्वादिना वा कर्तृत्वनिष्ठशक्तिलक्षणा-निरूपकत्वात् कर्तृत्वानभिधायकाख्यातस्यैवाप्रसिद्धेः, तच्छाब्दबोधौ-पयिकाकाङ्क्षाशून्यत्वमेव तत्। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादिवाचकत्वेऽपि तच्छाब्दबोधौपयिकाकाङ्क्षाराहित्यं तत्राक्षतमेव, मेव । चैत्रादिपदोत्तरतृतीययैव कर्तृत्वबोधसम्भवात् तत्र तादृशाकाङ्क्षयाः अकल्पनात् इत्यपि न, चैत्रेण पच्यते इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेः, पक्ष्यते चैत्र इत्यादितश्चैत्रादौ पाककृतेः केवलात् पक्ष्यत इत्यादितश्च मुख्यविशेष्यतया तस्य बोधात्तादृशाख्या-तधात्वोरानुपूर्वीविशेषाकाङ्क्षायाः कृतिबोधौपयिकत्वात्। न च समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षैव विवक्षणीया, प्रकृते च प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षा न तु समभिव्याहार इति नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति चैत्रेण पचतीत्यादावपि तृतीयायाः साधुतापत्तेः। तादृशचैत्रपदाख्यात-पदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधानौपयिकत्वात्।

चैत्रेण विजेष्यते मैत्र इत्यादौ तृतीयानुपपत्तेश्च। विजेष्यते मैत्र इत्यादितः मैत्रकृतिबोधात्तादृशाख्यातमैत्रपदयोः समभिव्याहारस्य कृतिबोधौपयिकत्वात्। किं तु तत्तात्पर्यशून्यत्वमेव। तथा च चैत्रेण पक्ष्यत इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादितात्पर्यकत्वे तृतीया असाधुरेव। तथा च चैत्रेण पचतीत्यादावाख्यातस्यार्थाविवक्षायां तृतीयायाः साधुत्वेऽपि

परस्मैपदस्या-साधुत्वान्न प्रयोगः, परस्मैपदस्यासाधुत्वं च धात्वर्थविशेष्यस्य प्रत्ययेनाविवक्षणे भावकर्मणोरिति सूत्रेणात्मनेपदनियमात्। आख्यातार्थ-विवक्षायां न चैत्रेण पचते इत्यादिप्रयोग:, शबादिविकरणस्यासाधुत्वात्। कर्तृत्वतात्पर्यकसार्वधातुकयोग एव तत्साधुत्वात्। कर्तृत्वकर्मत्वोभयतात्पर्येण मैत्र: पक्ष्यते तण्डुल इत्यादयस्तु न प्रयोगा:। तदेकतर-बोधेऽन्यपरत्वेनागृह्यमाणाख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुत्वात्। चैत्रेण पक्ष्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृत्वादाख्यातस्य तात्पर्यग्रहे कर्मत्वाद्यन्वयबोधोऽपि न भवत्येव।

अथ पक्वानि भुङ्क्ते चैत्रः ओदन: पक्त्वा भुज्यते" इत्यादौ कृता क्रमेण कर्तृत्वकर्मत्वानभिधानाच्चैत्रपदौदनपदाद्युत्तरं तृतीयाद्वितीये कथन्न स्याताम्? न च कृतानभिधानेऽपि आख्यातेन तदभिधानान्नानभिहितत्वं, समभिव्याहृतपदाभिहितत्व-सामान्याभावस्यैवानभिहितपदेन विवक्षणात् समभिव्याहृतेतिकरणाच्च "चैत्रेण गम्यते ग्रामस्तं मैत्रो गच्छती"त्यादौ न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्ति:। गच्छति, गम्यते इत्याख्यातस्य तत्तत्पदासमभिव्याहृतत्वादिति वाच्यम्। तथा सति "थुञ्जानेन चैत्रेण पच्यते, भोक्तव्यमोदनं पचतीत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्ति:, कृता कर्तृत्वकर्मत्वयोरभिधानात्। कृता तत्र भोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोरमिधानेऽपि पाककर्तृत्वं तत्कर्मत्वं चानभिहितमिति चेत्र्हि प्रकृतेऽपि तदनभिहितमेव। न च प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वाद्यनभिधाने तृतीयादे: साधूतेति। तदुक्तम्- "प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते" इति, शक्ति: कर्तृत्वादिकमिति वाच्यम्। तथापि "चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्र: पश्यती"त्यादौ ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभावात् चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितविषयत्वरूपकर्मताया: कृताभिधानाद् द्वितीयानुपपत्तिरिति चेन्न। तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमात्रेण कर्तृत्वकर्मत्वाद्यविवक्षाया एव तदनभिधानपदार्थत्वात्। तत्तत्प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादि-विवक्षायां द्वितीयादिविभक्ते: साधुत्वमित्यर्थे तात्पर्यस्य पर्यवसितत्वात्। शेषमाख्यातार्थविचारावसरे विवेचयिष्यत इत्यलमत्राधिक्येन।

आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु संख्याबोधकत्वमावश्यकम्। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत: चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छन्तीत्यादौ

"चन्द्रे कलङ्क: सुजने दरिद्रता विकासलक्ष्मी: कमलेषु चञ्चला ।

मुखाप्रसाद: सधनेषु सर्वदा यशो विधातु: कथयन्ति खण्डितम्" ।।

इत्यादौ च द्वित्वबहुत्वबोधकसुपोऽभावात् ।

न च तत्र सुबेकवचनस्यैव द्वित्वबहुत्वादौ लक्षणा अस्तु इति वाच्यम् । आनुशासनिकातिरिक्तार्थे सुब्विभक्तेर्लक्षणाया अनभ्युपगमात् । अन्यथा चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादिष्विव छन्दसि लक्षणयैव स्वादिना द्वित्वादिबोधनसंभवात् औजसादिरूपादेशिस्मृतिद्वारा द्वित्वादिबोधनिर्वाहाय छन्दसि **"सुपां सुलुगि" (पा.सू.7.1.39)** इत्यादिसूत्रेण औजसादिस्थाने स्वाद्यादेशस्य वैयर्थ्यात्। चैत्रादिपदोत्तरैकवचनस्य द्वित्वादिलाक्षणिकत्वे तदप्रकृत्यर्थमैत्रादिसाधारणद्वित्वादिबोधस्योक्तव्युत्पत्तिविरोधेनानुपपत्तेश्च। आख्यातार्थसंख्यान्वयबोधे च समानविशेष्यकतदर्थभावनान्वयबुद्धिसामग्री अपेक्षिता, भावनाया बाधादिग्रहकाले तात्पर्याग्रहशून्यकाले वा उक्तस्थले द्वित्वान्वयाबोधात्। भावनाया अविशेष्ये धात्वार्थादौ संख्यान्वयबोधाच्च। तादृशसामग्र्या: संख्यान्वयबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति स्वातन्त्र्येण हेतुता, तदकल्पनेऽपि आख्यातजन्यसंख्योपस्थितियोग्यताज्ञानविशेषादिघटित-सामग्र्या भावनानवगाहिसंख्यान्वयबोधस्य कदाप्यजननात्।

संख्यान्वयबोधसाधारणभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतूनामपि तादृश-सामग्रीघटकत्वेनापत्त्यभावात्। न च तादृशकारणानां भावनान्वयबुद्धित्वं संख्यान्वयबुद्धित्वं वा जन्यतावच्छेदकमुपेयते इत्यत्र विनिगमनाविरह:। संख्यामविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्। द्वितीयस्य जन्यतावच्छेदकत्वासंभवादिति दिक्।

अथ गुणादिवाचकपदोत्तरद्विवचनबहुवचनयो: कथं द्वित्वादिबोधकता? संख्यायाः गुणत्वेन गुणादौ बाधात्। न च तत्र स्वाश्रयसमवेतत्वादिसंबन्धेन द्रव्यगतं द्वित्वादिकमेव

भासते इति वाच्यम्। एकव्यक्तावपि तादृशसंबन्धेन द्वित्वादेः परिसमाप्ततया एकमात्रतात्पर्येणापि द्विवचनाद्यापत्तिरिति चेत्, मैवम्। अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव तदुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते। तच्चैकमात्रवृत्तिधर्मस्य प्रकृत्यर्थता-वच्छेदकत्वस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तिसंबन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वेति। अन्यत्र तु शुद्धपर्याप्तिसंबन्धेनेति न द्वन्द्वादिस्थलोक्तदोष इति विदुषां परामर्श: ।

।। इति प्रथमा ।।

अथ द्वितीया

"कर्मणि द्वितीये"त्यनुशासनात्कर्मत्वं द्वितीयार्थ:। तत्र कर्मपदस्य धर्मपरत्वात् सप्तम्या वाचकतार्थकत्वात्। कर्मणश्च न तथात्वं कर्मणि नामार्थस्य ग्रामादेरभेदान्वयसंभवेपि धात्वर्थगमनादिना तदन्वयासंभवात् गौरवाच्च। कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वम्। तत्र च क्रिया धातुत एव लभ्यते, जन्यजनकभावस्य च विनैव पदार्थत्वं संसर्गमर्यादया भानं संभवतीति फलमात्रं कर्मप्रत्ययार्थ:। न च संयोगविभागरूपफलमपि धातुलभ्यमेव, गमित्यजिप्रभृतीनां तदवच्छिन्नस्पन्दादिरूप-व्यापारवाचकत्वा-दिति वाच्यम्। व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात्।

फलविशेषान्वयबोधे च धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतया 'ग्रामं त्यजती'त्यादौ धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव, 'ग्रामं गच्छती'त्यादौ च धात्वर्थस्पन्दे ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव प्रतीयते न तु विपरीतम्। ग्रामं गच्छतीत्यादिवच्च "ग्रामं स्पन्दत" इत्यादयो न प्रयोगा: द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापितस्पन्दादावेव फलान्वयबोधकत्वात्। स्पन्दि-प्रभृत्युपस्थापिते तस्मिन् द्वितीयादिना फलान्वयबोधजननासंभवात्। न हि येन केन चिदुपस्थापितयोरेवार्थयो: परस्परमन्वय: प्रतीयते। तथा सति घटकर्मत्वादिपदोपस्थापितयोरपि घटकर्मत्वाद्यो: परस्परमन्वयबोधप्रसंगात् कृञादिसमानार्थकयतधातूपस्थाप्ययत्ने विषयितात्मकद्वितीया-र्थान्वयसंभवेन 'घटं करोती'तिवद् 'घटं यतते' इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गाच्च। अपि तु

ययोर्यादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा तदुपस्थापितयोरेव तादृशान्वयबोध:। आकाङ्क्षा च द्वितीयादेर्गम्यादिना कृञादिना च कल्प्यते न तु तत्समानार्थकेनापि स्पन्दियतिप्रभृतिनेति। न चाकाङ्क्षात्र समभिव्याहार:, स च गम्यादिनेव **स्पन्द्यादिनापि** समान एवेति वाच्यम्। यतो द्वितीयादेर्गम्यादिसमभिव्याहारस्यैव फलबलादन्वयबोधौपयिकत्वमुपगम्यते न तु स्पन्दिप्रभृतिसमभिव्याहारस्येति न तस्याकाङ्क्षात्वमन्वयबोधौ-पयिकसमभिव्याहारस्यैव तथात्वम्। अत एव समानार्थकत्वेऽपि गम्यादेरिव न स्पन्द्यादे: सकर्मकत्वव्यवहार:, फलान्वितव्यापारबोधकधातुत्वस्यैव तन्नियामकत्वात्।

अथ धातोर्व्यापारमात्रवाचित्वे “त्यजति गच्छति त्यागो गमन”मित्यादिवाक्यादविलक्षणबोधप्रसङ्ग:। न हि शक्तिभ्रमाद्यजन्य-योस्तादृशावाक्यजन्यबोधयोरवैलक्षण्यं कश्चिदभ्युपैति। तथा सति त्यागादितात्पर्येण गमनादिपदं व्युत्पन्ना अपि प्रयुञ्जीरन्। न च तत्र फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे लक्षणा स्वीक्रियते इति विलक्षणबोधोप-पत्तिरितिवाच्यम्। लक्षणया विलक्षणबोधजननेऽपि शक्त्याविलक्षणबोधजननसंभवेन दर्शितातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। न च गम्यादिशक्तिज्ञानजन्यार्थोपस्थित्या फलाविषयकान्वयबोधस्य कुत्राप्य-जननात् तादृशोपस्थितिघटितसामग्रीशरीरे फलविशेषबोधकसामग्र्यपि निवेश्यते। तथा च त्यागगमनादिपदयो: शक्त्या नाविलक्षणबोधजनकतेति वाच्यम्। त्यजिगम्योरेकार्थवाचकतारूपपर्यायतां विपर्यस्यतो गमनादिपदात् त्यागादिपदजन्य-बोधसमानाकारकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया गम्यादिशक्ति-ज्ञानात्फलाविषयकबोधस्यापि प्रसिद्धेः ।

एवं तादृशस्य पुंसः ग्रामं गच्छति ग्रामं त्यजति इत्यादितोऽप्यविलक्षणबोधोदयात् फलविशेषबोधकसामग्र्या गम्यादिपदजन्य-बोधनियामकताया वक्तुमशक्यत्वात्। तथा चाभ्रान्तस्यापि भवन्मते ततोऽविलक्षणबोधसंभवेन एकविधबोधतात्पर्येण व्युत्पन्नानां तादृश-प्रयोगप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् -

मैवम् कर्मप्रत्ययासमभिव्याहृतत्यागगमनादिपदस्य तत्तत्फलावच्छिन्नव्यापारेऽनादितात्पर्यं कल्प्यते न तु केवलव्यापारे। अनादितात्पर्यमेव च स्वारसिकप्रयोगनियामकमिति एकार्थतात्पर्येण प्रामाणिकानां स्वारसिको न त्यागगमनादिपदप्रयोगः। एवं त्यजिगमिप्रभृतिसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य फलविशेष एव नियतं तादृशं तात्पर्यमिति न विभागादितात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगः। तदर्थबोधकत्वमात्रं तु न तदर्थतात्पर्येण स्वारसिकप्रयोगनियामकं तथा सति शक्तिभ्रमादिना घटपदस्यापि पटादिबोधकतया तत्तात्पर्येणापि स्वारसिक घटादिपदप्रयोगापत्तेः। नापि शक्त्या बोधकत्वं तथा। निरूढलक्षणयापि स्वारसिकपदप्रयोगात्। शक्तिभ्रमं लक्षणाज्ञानं चान्तरेण गम्यादेर्विभागादिरूपफलविशेषितस्पन्दादिबोधकत्वाभावनियमोऽसिद्ध एवेति तात्पर्यभ्रमसहकृतशक्तिप्रमया तादृशबोधजननेऽपि न क्षतिः।

विना लक्षणाग्रहं भ्रमानधीनतादृशबोधो गमिप्रभृतितो न संभवतीत्येव नियमः। स च तात्पर्यभ्रमेणैव निर्वहति विभागाद्यर्थे पूर्वपूर्वेषा-मनादितात्पर्यभ्रमवतो वक्तुः स्वकीयतात्पर्येण ग्रामं गच्छतीत्यादिप्रयोगो यत्र तत्र श्रोतुस्तात्पर्यभ्रमासंभवेऽपि वक्तृतात्पर्यानादित्वभ्रम एव प्रयोगसंपादनद्वारा तदर्थशाब्दबोधप्रयोजक इति न तादृशनियमक्षतिरिति **प्राचीनपथपरिष्कारप्रकारः**।

नव्यास्तु-संयोगादिरूपफलविशेषावच्छिन्नस्पन्दो गम्याद्यर्थः, तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तद्धातुकर्मत्वम्। नातो गम्यादिकर्मत्वस्य पूर्वदेशादौ प्रसङ्गः। न वा स्पन्देः सकर्मकत्वम्। तत्र फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकत्वात्। एवं च धातेरेव फलविशेषलाभात्, फलान्वयिनी वृत्तिरेव द्वितीयार्थः। न च **"कर्मणि द्वितीये"**त्यनुशासनविरोधः, तस्य कर्मणि फलनिष्ठाधेयत्वान्वयिनि प्रकृतितात्पर्ये तदुत्तरं द्वितीयेत्यर्थ-कत्वात्। न चैवं तस्य शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तिः, अनादितात्पर्य-ग्रहसंपादकत्वेन परंपरया शक्तिग्राहकत्वसंभवात्। न च फलस्य पदार्थैकदेशतया तत्र द्वितीयार्थवृत्तेरन्वयासंभवः, व्युत्पत्तिवैचित्र्येण प्रकृते एकदेशान्वयस्वीकारात्।

अथ गमनं न स्पन्द इत्यादितो धात्वर्थतावच्छेदकफले स्पन्दभेदान्वयबोधसंभवेन एतादृशप्रयोगस्य वारणाय फलविशेष्यकान्वयबोधे तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यफलोपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् तादृशकारणबाधेन धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयासंभव:। न च यादृशपदसमभिव्याहारज्ञानात् फलविशेष्यकस्पन्दभेदान्वयबोध: प्रसिद्ध: तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानतादृशपदज्ञानजन्यफलाद्युपस्थितिघटितसामग्र्यास्तादृशान्वयबोधोत्पादप्रयोजिकाया असत्त्वेनोक्तस्थले तदापत्त्यसंभव इति वाच्यम्। यत्र गमनादिपदादेव लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा स्वातन्त्र्येण फलोपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्पन्दभेदान्वयबोधप्रसिद्ध्या गमनपद-समभिव्याहारतज्जन्यफलोपस्थिति-घटितसामग्र्याः फलविशेष्यकस्पन्दत्वाद्यवच्छिन्नभेदान्वयबोधप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् तद्बलेन शक्ति-प्रमाधीनबोधेऽपि फलांशे स्पन्दभेदादिभानप्रसङ्गात्।

एवं च फलव्यापारयो: पृथक्शक्तिस्वीकारपक्षेऽपि न निस्तार:। तथात्वेऽपि हि गमनं न स्पन्द इत्यादौ फले शक्तिप्रमया स्पन्दभेदान्वयबोधसंभवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न। तद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्य-व्यवहितोत्तरत्वनिवेशनमावश्यकम्। विशिष्य तत्तत्पदमन्तर्भाव्यैव पदार्थोपस्थितेरेकैक-विधबोधे नानाहेतुताया व्यवस्थापितत्वात् एकपदाधीनतद्विषयकशाब्दबोधे पदान्तरवृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितेर्व्यभि-चारस्य प्रकारान्तरेण वारणासंभवात्। एवं च धात्वर्थतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयबोधेऽपि क्षतिविरहः, तत्र एतादृशकारणस्य व्यभिचाराप्रसक्तेरिति **वदन्ति**।

अत्रेदं चिन्त्यते। व्यापारमात्रस्य धात्वर्थतायामपि सर्वानुपपत्तीनामुद्धृतत्वात् फलावच्छिन्नव्यापारस्य गुरुतया तथात्वमनुचितम्।

अथ फले द्वितीयादे: शक्त्यन्तरकल्पनामपेक्ष्य धातोर्विशिष्टे शक्तिकल्पनमेवोचितम्। न च भवन्मतेऽप्याधेयत्वे द्वितीयादे: शक्त्यन्तरस्य कल्पनीयत्वात्तदंशे साम्यमिति वाच्यम् ग्राममध्यास्ते ग्राममधिशेते ग्रामं संयुनक्तीत्यादौ द्वितीयाया: सर्वमत एवाधेयत्वबोधकतया

द्वितीयादेः फलवाचकत्वमतेऽपि आधेयत्ववाचकताया आवश्यकत्वात्। न च द्वितीयायाः संयोगादिवाचकत्वमते आधेयत्वे तस्या लक्षणैव न तु शक्तिरिति वाच्यम्। आधेयतात्वस्यास्वण्डतया संयोगत्वादिसमशरीरत्वात् संयोगत्वाद्यवच्छिन्ने तदवच्छिन्ने वा शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकासंभवात्। अस्तु वा ममाप्याधेयत्वे लक्षणैव शक्तिस्तु संख्यायामेव।

यदि च द्वितीयादेः फलबोधकतामते फलेपि तस्या लक्षणैव न तु शक्तिः, शक्तिस्तु संख्यायामेव संयोगविभागादिरूपप्रत्येकफलापेक्षया संख्यायां तत्प्रयोगप्राचुर्यस्य विनिगमकत्वादित्युच्यते, तथापि तन्मते धातुजन्यशुद्धव्यापारोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुता-कल्पनमधिकं द्वितीयाद्यसमभिव्याहारस्थलानुरोधेन फलविशेषावच्छिन्नव्यापारे धातोर्लक्षणाया, भवतामप्यावश्यकत्वाद्धातुजन्यतादृशव्यपारोपस्थितिहेतुताया उभयसिद्धत्वात्। यदि च स्पन्दत इत्यादित इव शक्तिभ्रमात् लक्षणातो वा गच्छतीत्यादितोऽपि शुद्धव्यापारबोध आनुभविक इति मन्यते, तथापि तन्मते शाब्दबुद्धौ द्वितीयादिजन्यफलोपस्थितेः कारणतायाः कल्पनाधिक्यम्। तज्जन्याधेयत्वो-पस्थितिहेतुत्वकल्पनस्य चोक्तस्थलानुरोधेन उभयमत एवावश्यकत्वादिति चेत्,

अस्तु तन्मते तादृशकारणताया आधिक्यम्, नव्यमते तु ग्रामं गच्छतीत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः समानविषयकानुमित्यादि-प्रतिबन्धकतायां फलप्रकारतानिरूपितव्यापारविशेष्यताशालित्वेन धातुजन्योपस्थितेर्निवेशानीयतया तस्यास्तादृशविशेष्यताशलित्वेन व्यापारविशेष्यता-निरूपितफलप्रकारताशालित्वेन ना निवेश इत्यत्र विनिगमनाविरहात् सामग्रीप्रतिबन्धकताधिक्यमवच्छेदकगौरवं च।

प्राचीनमते द्वितीयाजन्यफलोपस्थितेः सामग्र्यन्तर्निवेशस्तु नव्यमत-सिद्धतज्जन्याधेयत्वोपस्थितिनिवेशस्थलीय इति नव्यमते तादृशस्थले शाब्दबोधस्याधिकविषयतया तात्पर्यज्ञानादिकमप्यधिकविषयकवमेव शाब्द-धीहेतुर्भविष्यति, प्रतिबन्धकसामग्र्यामप्यन्तर्भविष्यतीतिचगौरवम्।

अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे “भूमिं गच्छति न महीरुहमि”त्यादौ महीरुहवृत्तिसंयोगादेर्जनकतासंबन्धावच्छिन्नाभाव एव नञर्थो वाच्य; स च वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया अप्रसिद्ध:। नव्यमते तु द्वितीयार्थस्याधेयत्वस्य फलनिष्ठाभाव एव तथेति नानुपपत्ति:। न च भूमिकर्मकगमनकर्त्रादौ महीरुहकर्मकगमनकर्तृत्वाद्यभाव: प्रतीयते इति वाच्यम्। कर्तृवाचकपदासमभिव्याहारस्थले तदसंभवात्। न च तत्रा प्याख्यातार्थान्वयबोधानुरोधेन कर्तृवाचकपदाध्याहारस्यावश्यकतया अध्याहृत-पदोपस्थाप्यकर्तर्येव तादृशाभावो नञा बोधयिष्यते इति वाच्यम्। आख्यातार्थविशेष्यकस्याप्यन्वयबोधस्य संभवेनाध्याहारस्यानावश्यकत्वात्। भूमेर्गमनं न महीरुहस्येत्यादौ द्वितीया समनानार्थकषष्ठ्यर्थाभावबोधकताया आवश्यकत्वाच्च। न हि तत्राप्याश्रयता-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगमनाभाव: एव प्रतीयते इति सम्यक्, अनुयोग्यनुपस्थिते-र्नञोऽनुयोगिविनिर्मोकेनाभावबोधकताया अव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न, वृत्त्यनियामक-संबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोष: क:?

अथ जनकतादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगाद्यभावस्यातृ-रिक्तस्य कल्पने गौरवमिति चेन्न। तादृशाभावस्य संयोगजनकत्वाद्यभावसमनियतत्वेन तत्स्वरुपत्वात्तस्य चोभयवादिसिद्धत्वात्। अतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति चेदस्त्वेद् गौरवम्। उपदर्शितबहुविधलाघवेन ईदृशगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात्। अथ फलस्य द्वितीयार्थत्वे वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि “द्रव्यं गच्छति न गुण”मित्यादौ गुणादिनिष्ठस्य संयोगादिरूपफलस्याप्रसिद्ध्या नञर्थान्वयबोधानुपपत्तिरिति चेन्न।

तत्राधेयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृत्यर्थाभावस्यैव द्वितीयार्थे फले नञा बोधनोपगमात्। “गुणो न गुणं गच्छती”त्यादिवाक्यस्य उभयमत एवाप्रमाणत्वात्। अस्तु वा तत्राभावस्य द्विधाभानोपगमेन गुणभाववत्फलानुकूलस्पन्दाश्रयत्वाभाववान् गुण इत्याकारक एवान्वयबोध:।

परे तु वृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तु **नव्यमतेऽपि** "द्रव्यं गच्छति नाभाव"मित्यादौ गतिविरहः। तथा हि समवाक्यसंबन्धावच्छिन्नाधेयतैव द्वितीयार्थो वाच्य:। अन्यथा कालिकादिसंबन्धावच्छिन्नग्रामादिवृत्तिसंयोगादिकमादायातिप्रसङ्गात्। तथा चाभावादिनिरूपिततथाविधाधेयत्वाद्यप्रसिद्ध्या तदभावबोधासंभव:। निरूपितत्वसंबन्धस्य च वृत्यनियामकतया समपाचसंबन्धावच्छिन्नाधेतयायां तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-प्रकृत्यर्थाभावबोधो न संभवत्येवे**त्याहुरिति**।

अत्रोच्यते। वृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे आधेयत्वं संसर्ग: विभक्ते: संख्यामात्रमर्थ: फलावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थ इत्येवोचितम्। अस्तु च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नामार्थधात्वर्थयोरपि साक्षादन्वयबोधः तथा सत्यतिप्रङ्गस्य प्रागुपदर्शितप्रकारेण वारणसंभवात्। न चैतत्कलपे लाघवानवकाश:। फले स्वतन्त्रशक्त्यकल्पनेन सामग्रीप्रतिबन्धकतायां द्वितीयादिजन्यफलोपस्थिति-र्धातुजन्यव्यापारोपस्थितिरित्युभयोपस्थित्यपेक्षया धातुजन्यविशिष्टविषयकोपस्थितेरेकस्याः निवेशेन लाघवात्।

वस्तुतस्तु, शाब्दबुद्धेरधिकविषयत्वे राज्ञ: पुरूष इत्यादौ स्वत्वादे: संसर्गतानिराकरणावसरे सामग्रीप्रतिबन्धकतायां लाघवस्य दर्शितत्वाद् द्वितीयादेराधेयत्वमर्थ:, फलावच्छिन्नव्यापारश्च धातोरित्येव युक्तम्। कर्माख्यातस्य फलमर्थ:। अन्यथा ग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामादे: व्यापारजन्यफलाश्रयत्व-रूपकर्मत्वप्रतीत्यनुपपत्ते:। यादृशविशेष्यविशेषणभावापन्नयो: पदशक्यता, तादृशविशेषणविशेष्यभावा-पन्नयोरेव शाब्दबोधे भानसंभवात्। न तु विपरीतविशेषण-विशेष्यभावापन्नयो:।

यत्तु फले धातो: पृथक्शक्त्युपगमात् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्त्राख्यातसमभिव्याहारस्थले व्यापारविशेषणतया भासमानस्य फलस्य कर्माख्यातस्थले तद्धिशेष्यतया भानमिति - **तन्न**। पृथक् शक्तिस्वीकारे शाब्दसामग्र्या: प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयकोपस्थितिस्थले

उपस्थितिद्वयनिवेशे गौरवात्। गम्यादे: सम्पूर्वयुजिप्रभृतिसमानार्थकता-भ्रमवतामिव विशेषदर्शिनामपि गमनं न स्पन्द इत्यादिवाक्यात्संयोगादौ स्पन्दभेदान्वयबोधापत्तेर्दर्शिताया दुर्वारत्वाच्च। संयोगादिविशेष्यक-वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितिघटितायास्तथाविधान्वयवोध-सामग्या अक्षतत्वात्। तत्तद्धातूपस्थाप्यव्यापारांशे तत्तद्धिशेषणकबोधतात्पर्यज्ञानस्य तादृशान्वय-बोधे प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवादिति। फलस्य द्विधा भानं चेदनुभवविरुद्धं तदा पुनरनायत्या फलव्यापरयो: खण्डश: शक्तिद्वयमेव धातो: स्वीकरणीयम्। आख्यातस्याश्रयत्वमेव तत्रार्थ:। अधिकमग्रे वक्ष्यते।

अथ द्वितीयाया आधेयतार्थकत्वे व्यापारे तदन्वयतात्पर्येण सप्तम्या इव द्वितीयाया अपि प्रयोगापत्ति:। न हि गृहे पचतीत्यादिवद् गृहं पचतीति कश्चित्प्रयुङ्क्ते। मैवं, धात्वर्थतावच्छेदकफलांशे आधेयत्वान्वये एव तादृशद्वितीयाया: साकाङ्क्षत्वकल्पनात्। व्यापारे तदुपस्थापिता-धेयत्वान्वयासंभवात्। सप्तम्यधीनाधेयत्वोपस्थितिसप्तमीसम-भिव्याहारज्ञानघटिताया एव सामग्र्यास्तादृशान्वयबोधनियामकत्वात्। द्वितीयासप्तम्यो: समानार्थक-त्वेऽपि व्युत्पत्तिभेदज्ञापनायैव पृथक् पृथक् सूत्रेण तयोर्विधानात्।

अथाधस्संयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य पतधात्वर्थत्वात्, धात्वर्थतावच्छेदकी-भूतफले आधेयत्वान्वयतात्पर्येण भूमिं पततीति प्रयोगापत्ति:। न च द्वितीयोपस्थिताधेयत्व-प्रकारकफलविशेष्यकान्वयबोधे गम्यादिजन्यफलोपस्थितितत्समभिव्याहारज्ञानघटितसामग्र्येव प्रयोजिका, न तु पतधातुजन्यतदुपस्थितिघटिता सामग्रीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। पतधातुनैव यत्र संयोगावच्छिन्नगमनं लक्षणादिनोपस्थापितं तत्र संयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात्।

अत्राहु:। धातुजन्यशुद्धसंयोगावच्छिन्नस्पन्दोपस्थिते: शाब्दबोध-कारणतायाम-वच्छेदकघटकसंयोगविषयतायामधिकरणनवच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम्। तथा च तादृशविषयताशालिसंयोगोपस्थित्यादिघटितसामग्र्या एव संयोगविशेष्यकद्वितीयो-पस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकत्वोपगमान्नातिप्रसङ्ग:। न चैवमपि फलावच्छिनन-

व्यापारबोधकतया पतेः सकर्मकत्वव्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। आश्रयानवच्छिन्नफला-वच्छिन्नव्यापारबोधकत्वस्यैव तादृशव्यवहारनियामकत्वात्। उत्तरदेशान-वच्छिन्नसंयोगः फलं गम्यर्थतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः। अत एवाग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्य जुहोत्यर्थतया धात्वर्थता-वच्छेदकसंयोगाश्रयस्याप्यग्नेर्न तत्कर्मता। आश्रयानवच्छिन्ना-वच्छेदकताश्रयफलवत्त्वविराहात्। संयोगनिष्ठाया अवच्छेदकताया आश्रयेणाग्निनाऽ-वच्छिन्नत्वात्।

न चाग्नि विशेषितसंयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वेऽग्नौ घृतं जुहोतीत्यत्रानन्वयप्रसङ्गः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम्। तत्र संयोगनिष्ठायामुद्देश्यतायां वन्हेराधेयतासंसर्गेणावच्छेदकतया सप्तम्यर्थस्याग्निवृत्तित्वस्य च विधेयतया उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यानवकाशात्।

वस्तुतस्तु - तत्र वह्नेरनन्वयेऽपि न क्षतिः। व्युत्पन्नानां तादृशप्रयोगस्या-प्रमाणिकत्वात्। संस्कृते बह्नौ जुहुयादित्यादिस्थले च विधेयांशेऽधिकावगाह-नान्नास्त्येवानुपपत्तिः। घृतादेश्चाश्रयानवच्छिन्न-धात्वर्थतावच्छेदकतावत्क्रियारूपफला-श्रयत्वात् कर्मत्वोपपत्तिः। यत्तु धात्वर्थतावच्छेदकत्वं धातुवृत्तिग्रहविशेष्यांशे साक्षात्प्रकारत्वं, तच्च क्रियायामेव न संयोगांशेऽपीति नाग्ने र्जुहोतिकर्मतापत्तिरिति - तदसत्। अजां ग्रामं नयतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारादिरूपे धात्वर्थे संयोगादेः साक्षादप्रकारतया तदाश्रयीभूतग्रामादेः कर्मत्वानुपपत्त्या नीवहादेर्द्विकर्मकत्वव्याघातात्।

अथात्र ग्रामादेः प्रधानकर्मत्वं नास्त्येवापि तु गौणकर्मत्वमेव। अत एव तादृशाकर्मत्वमाख्यातेन नाभिधीयते। "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामि" त्यनुशासनादिति अजां ग्रमो नीयते इत्यादिको न प्रयोग इति चेत्तर्हि तत्र ग्रामादेरिवात्रापि हुधात्वर्थतावच्छेदकता-वच्छेदकफलशालित्वेन गौणकर्मत्वापत्त्या "वह्निं घृतं जुहोती"ति प्रयोगापत्तिर्दुर्वारैवेति। अस्मन्मते चाश्रयानवच्छिन्नसंयोगविषयताशालिधातु-जन्योपस्थिति-घटितसामग्र्या एव संयोगे द्वितीयार्थान्वयबोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयोगापत्तिरिति।

यत्तु अधस्संयोगावच्छिन्नस्पन्दो न पतत्यर्थः, अपि तु गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्न एव। अत एव फलावच्छिन्नव्यापाराबोधकत्वान्न सकर्मकत्वमिति तन्न, फलस्य धात्वर्थाघटकत्वे स्पन्द एव सप्तम्यर्थान्वयस्योपगन्तव्यतया पर्णादिनिष्ठस्य तस्य भूतलाद्यवृत्तितया भूतले पततीति प्रयोगानुपपत्तेः। पर्णादिगतस्पन्दस्य परम्परया भूतलादिवृत्तित्वमिति चेत्तर्हि वृक्षात्पततिवत् वृक्षे पततीत्यपि स्यात्। अस्मन्मते चान्यत्र व्यापारे सप्तम्यर्थान्वयेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादधस्संयोगरूपधात्वर्थतावच्छेदक एव तदन्वय इत्यदोषः। अन्ये तु भूम्यादेः कर्मत्वविवक्षायां भूमिं पततीति प्रयोग इष्ट एव। अत एव “द्वितीयाश्रिते”त्यादिसूत्रेण नरकं पतित इत्यादिस्थले द्वितीयासमासविधानमुपपद्यते। धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वय एवाश्रयानवच्छिन्नफलोपस्थितेरपेक्षा अग्निं जुहोतीति वारणाय स्वीक्रियत इति वदन्ति।

तदपि न शोभनम्। तथा सति भूम्यादिपदोत्तरं कदाचित्सप्तमी कदाचिद् द्वितीयेत्यत्र नियामकाभावप्रसङ्गात्। व्यापारांशे आधेयत्वविवक्षायां सप्तमी फलांशे तद्विक्षायां द्वितीयेत्यस्योक्तयुक्त्या फलांशे एव सप्तम्यर्थान्वयस्यावश्यं स्वीकरणीयतया वक्तुमशक्यत्वादिति। ब्राह्मणाय धनं ददातीत्यादौ स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वानुकूला इच्छा धात्वर्थः। तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफल एव द्वितीयार्थान्वयः। उपेक्षायामतिप्रसङ्गवारणाय परस्वत्वनिवेशः। दानं च न संप्रदान-स्वत्वजनकमपि तु तत्स्वीकार एवेति मते तु स्वस्वत्वध्वंसानु-कूलपरस्वत्वप्रकारिका इच्छैव ददात्यर्थः। तत्र स्वस्वत्वध्वंसरूप-फलाश्रयत्वाद्धनस्य कर्मता। धनं प्रतिगृह्णतीत्यादौ स्वस्वत्वजनकेच्छा-रूपस्वीकारविशेषो धातोरर्थः। स्वस्वत्वरूपफले च द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः। "तण्डुलं पचती"त्यादौ रूपादिपरावृत्तिजनकतेजस्संयोगो धातोरर्थः। रूपादिपरावृत्तिरूपफले च तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः। "ओदनं पचती"त्यादौ ओदनादिपदस्य तन्निष्पादकतण्डुलादौ लक्षणा। अवयविनि पाकानभ्युपगमे च तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकपरमाणुषु लक्षणा। ओदनं भुङ्क्ते इत्यादौ गलाधोनयनं धात्वर्थः। तच्च गलाधः

संयोगा-वच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः। तादृशक्रियारूपफल एव ओदनवृत्तित्वान्वयः। उक्तयुक्त्या गलाधोदेशस्य न कर्मत्वम्। एवमन्यसकर्मकधातूनामप्यर्थाः स्वयमूह्याः।

गां दोग्धि पय इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्या-हृतगवादिपदोत्तरद्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति। कारकाधिकारीयेणा "अकथितं चे" ति सूत्रेणापादानत्वादि-भिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयिधर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसंज्ञाभिधानात्। "गवां पयो दोग्धी"त्यादौ धातुप्रतिपाद्यान्वयिगवादिसंबन्धो न विवक्षितः, अपि तु क्षीराद्यन्वयी स इति कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः, किन्तु शौषिकी षष्ठ्येवेति। अत्र धातुप्रतिपाद्यत्वं तदर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधारणम्। गां दोग्धीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ठ एव द्वितीयार्थान्वयात्। तथाहि। क्षरणानुकूल्व्यापारो दुहेरर्थः। द्वितीयार्थश्च जनकत्वसंबन्धेन क्षरणान्वयी विभागः। विभागे चाधेयतया प्रकृत्यर्थगवादेरन्वयः। एवं च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्म-क्षीराद्यन्वितद्वितीयार्थवृत्त्यन्वय इति गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूल-व्यापारकर्ता मैत्र इति "गां पयो दोग्धि मैत्र" इति वाक्याधीनो बोधः। न च विभागोऽपादानत्वमेवेति तद्विवक्षायां द्वितीयानवकाशेति वाच्यम्। धातुवृत्तिग्रहविशेष्यान्वयिनो विभागस्यैवापादानत्वरूपत्वात्। "वृक्षात्पर्णे पतती"त्यादौ स्पन्दरूपविशेष्यांशे एव पञ्चम्यर्थविभागान्वयात्। वस्तुतो विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुह्यर्थः। गोपदोत्तरद्वितीयार्थश्च विभागान्वयिनी वृत्तिरेव। न चैवं धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वरुपं कर्मत्वमेवात्रापि प्रतीयते इति न "अकथितं चे"त्यस्य विषय इति वाच्यम्। धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्ति-ग्रहविशेष्यांशे साक्षाद्विशेषणत्वरूपत्वात्।

यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थतया विवक्षितं क्षरणान्वयिविभागश्च विभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वबोधिका पञ्चमी। एतेन कदाचिद् गां दोग्धि पयः, कदाचिच्च गोभ्यो दोग्धि पय इत्यत्र नानियमः। अथ वा गौभ्यो दोग्धि पय इत्यत्रापि विभागो

धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ठ एव। वृक्षाद्विभजते इत्यत्रैवावधित्वरूपापादानत्वविवक्षायां पञ्चमी, आश्रयत्वविवक्षायां च द्वितीया, अवधित्वं चाश्रयत्वादन्यदेव स्वरूपसंबन्धविशेष:। अत्र क्षरणान्वयिन: परसमवेतत्वस्य द्वितीयार्थत्वात् पयोनिष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वेऽपि न "पय: पयो दोग्धी"ति प्रयोग:। परत्वं च विभागान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नापेक्षया बोध्यम्। "दुह्यते गौ: क्षीर"मित्यादौ क्षरणजन्यविभागाश्रयत्वरूपं गवादिनिष्ठमप्रधानकर्मत्व-माख्यातार्थ:। "अप्रधाने दुहादीनामि"त्यनुशासनात् क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरण एवान्वय:। आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापारान्वय:। तथा च विभागावच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापार-जन्यक्षरणजन्यविभागाश्रयो गौरित्याकारको बोध:।

अथ वा विभागवाक्षरणव्यापारेषु विशकलितेषु धातो: शक्तित्रयं; विशिष्टलाभोऽन्वयबलात्। कर्माख्यातस्थले चाकाङ्क्षावैचित्र्येण तेषां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यात् व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यन्तस्य धातुत एव लाभ:। आश्रयत्वमेवाख्यातार्थ:। एवं च क्षरणविभागयोर्न द्विधा भानम्। गौणकर्मसमभिव्याहृते "दुह्यन्ते क्षीराणी"त्यादौ आत्मनेपदेन केवलेन धातुसहितेन वा विभागावच्छिन्नक्षरणाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्य बोधनेऽपि एकदा उभयविधकर्मत्वबोधनस्याव्युत्पन्नतया दुह्यन्ते क्षीराणि गौरित्यादयो न प्रयोगा:।

"पौरवं गां याचते विप्र" इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचत्यर्थ:। प्रधानकर्मगवान्वितद्वितीयार्थ: विषयित्वं धात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्वेति। सविषयकज्ञानादिरूपविषयोपहितेच्छाबोधकधातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम्। अत एव घटो जिज्ञास्यते इत्यादौ घटादे: सन्नन्तकर्मता।

अथैवं यद्वस्तुविषयकं दानमप्रसिद्धं तद्वस्तुरूपकर्मसमभिव्याहृत-धातुघटितवचस: का गतिरिति चेत्, या गतिर्गगनं दिदृक्षते इत्यादिकस्य भ्रान्तपुरुषीय-गगनादिप्रकारकदर्शनेच्छाबोधकवाक्यस्य। गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनेच्छाबोधस्तत्रेति

चेदिहापि गोविषयिताप्रकारतानिरूपितस्वत्वेच्छानिष्ठविषयताशालीच्छाबोधस्तद्वाक्स्य विशेषादर्शिमात्र-विषयता च समा। विवेचनीयं चेदमग्रे।

पौरवपदोत्तरद्वितीयायास्तु वृत्तिरेवार्थः। तस्याश्च दानेऽन्वयः। पौरवस्य तादृशदानाश्रयत्वमेवाप्रधानकर्मत्वम्। न चैवमिच्छाविशेष-रूपदानस्याश्रयत्वं कर्तृत्वमेवेति वाच्यम्। धातुजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यीभूतदानाश्रयत्वस्यैव तत्कर्तृत्वरूपत्वात्। अत्र च दानस्य तादृशप्रतिपत्ताविच्छारूपधात्वर्थे विशेषणत्वात्। "चैत्रेण पौरवो गां याच्यत" इत्यादावप्युक्तक्रमेण चैत्रवृतीच्छाविषयगोकर्मकदानाश्रय इत्यन्वयबोधो बोध्यः। यद्यपि निरुक्तयाञ्चा भिक्षैवेति "दुहियाचरुधिप्रच्छि-भिक्षिचिञा"मित्यत्रार्थपरभिक्ष्युपादानेनैव चरितार्थतया याचेरूपादानमनर्थकम्, तथापि "याचमानः शिवं सुरा"नित्यादौ याचतेर्न निरूक्तभिक्षार्थकतेति तदुपादानम्। तत्र हि व्यापारजन्यत्वप्रकारकेच्छा धात्वर्थः। इच्छायां प्रधानकर्मकल्याणान्वितद्वितीयार्थविषयिताया अन्वयः। व्यापारे च सुरान्वितवृत्तित्वस्य द्वितीयार्थस्यान्वयः, तथा च सुरवृत्तिव्यापारजन्यत्वप्रकारककल्याणेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधः।

"गां व्रज मवरुणद्धी"त्यादौ देशान्तरसंचारविरोधिव्यापारो धात्वर्थः। संचारविरोधित्वं संचारानुत्पादप्रयोजकत्वम्। अनुत्पादे प्रधानकर्मगोवृत्तित्वान्वयः। देशविशेषणे भेदे च व्रजमिति द्वितीयान्तार्थ-व्रजप्रतियोगित्वान्वयः। "रुध्यते गां व्रज" इत्यादावन्वयबोधः स्वयमूहनीयः।

"गुरुं धर्मं पृच्छती"त्यादौ जिज्ञासाबोधकव्यापारो धात्वर्थः। बोधे गुरुवृत्तित्वस्य जिज्ञासायां धर्मविषयकत्वस्यान्वयः। शिष्यं धर्मं ब्रूते इत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगो धात्वर्थः। ज्ञाने धर्मविषयकत्वस्य शिष्यवृत्तित्वस्याप्यन्वय इति। **तन्न चारुतरम्**। तथा सति यत्र जिज्ञासाविषयकचैत्रज्ञानेच्छया प्रश्नस्तादृशशाब्दाच्च सामग्रीबलेन मैत्रस्यापि पृच्छकजिज्ञासाज्ञानं, तत्र मैत्रं पृच्छतीति प्रयोगस्य, एवं यत्र चैत्रज्ञानेच्छया ब्रूते दैववशाच्च मैत्रस्यापि ज्ञानं तत्र मैत्रं ब्रूते इति प्रयोगस्य चापत्तेः। साक्षाद्धात्वर्थविशेषणज्ञानरुपफलाश्रयतया तत्र गुर्वादीनां प्रधानकर्मतया अप्रधाने

दुहादीनामित्यनुशासनविरोधेन पृच्छ्यते गुरुर्धर्मं, शिष्य उच्यते धर्ममित्यादिस्थले च लकारादिना तत्कर्मत्वाभिधानानुपपत्तेश्च।

परं तु जिज्ञासाज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्द: पृच्छतेरर्थ:। ज्ञाने गुरुवृत्तित्वस्यान्वय:। शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वय:। शब्दस्य च विषयता व्यापारानुबन्धिनी, ज्ञानस्य परम्परया शब्दरूपधात्वर्थविशेषणत्वात्। तदाश्रयीभूतगुरोर्गौणकर्मता। धर्मस्य च धात्वर्थविषयतया प्रधानकर्मता। ब्रूञश्च ज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्त्यधीनशब्दोऽर्थ:, ज्ञाने शिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वयः। "अजां ग्रामं नयति" इत्यादौ ग्रामं भारं वहतीत्यादौ च उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्न क्रियानुकूलव्यापाररूपं प्रापणं धातोरर्थः। तत्र उत्तरदेशसंयोगे ग्रामस्य गौणकर्मणः, क्रियारूपे च फले अजादिप्रधानकर्मणोऽन्वयः। तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजादिवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोध:।

"अजा ग्रामं नीयते, उह्यते भारो ग्रामं चैत्रेण" इत्यादावुत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपं फलं कर्माख्यातार्थस्तत्र च धात्वर्थस्य तादृशव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेन तस्य चाश्रयतासंबन्धेन अजाभारादिरूपप्रधानकर्मण्यन्वय:। ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु संयोग एव। एवं च चैत्रकृतिजन्यो य: संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्तज्जन्यग्रामवृत्ति संयोगानुकूलकर्मवानजादिरित्यन्वयबोध:। न च कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थ एवान्वयनियमात्प्रत्ययोपस्थाप्यसंयोगे कथं ग्रामादिवृत्तित्वान्वय इति वाच्यम्। भूतले घट इत्यादौ घटादिपदार्थेऽप्यधिकरणसप्तम्यर्थान्वया-त्तादृशनियमासिद्धे:। अथ वा धात्वर्थ तावच्छेदकतावच्छेदकतया भासमाने संयोग एव तदन्वय:। फलव्यापारयो: पृथक्शक्तिमते चाश्रयत्वमे-वात्मनेपदार्थ:। संयोगावच्छिन्नक्रियारूपधात्वर्थ एव व्यापाररूप-धात्वर्थविशेष्यतया आश्रयत्वविशेषणतया चान्वेति। तदेकदेशे संयोग एव ग्रामादिवृत्तित्वान्वय:। चैत्रीयकृतिजन्यव्यापारजन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाश्रयः अजादिरित्याकारको बोध:।

ज्ञानानुकूलशब्दश्च "द्रव्यं निरूपयती"त्यादौ धातोरर्थः। तादृशविशिष्टैकार्थस्य एकदेशे ज्ञानांशे आधेयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः साकाङ्क्षता स्वीक्रियते, अपि तु विषयतया अन्वयबोध एवेति शिष्यं द्रव्यं निरूपयतीत्यादिर्न प्रयोगः।

यत्तु धात्वर्थो ज्ञानमेव, तदनुकूलव्यापारश्च णिजर्थ इति। **तदसत्**। धातोश्चुराद्यन्तर्गततया स्वार्थ एव णिचो विधानात्। अन्यथा निरूपयतीत्यस्य ज्ञापयतीत्यादिसमशीलतया शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति इत्यादिवच्छिष्यं निरूपयतीति प्रयोगस्य दूर्वारत्वात्। अजां ग्रामं यापयति, शिष्यं शास्त्रं ज्ञापयति, ब्राह्मणमन्नं भोजयति, यजमानं मन्त्रं पाठयति, घटं जनयति, नाशायतीत्यादौ णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थ-कर्तृवाचकाजादिपदोत्तरद्वितीयायाः मुख्यभाक्तसाधारणं कर्तृत्वमेवार्थः। **"गतिबुद्धीत्यादि"** सूत्रेण कर्तुः कर्मसंज्ञाविधानात्। गतिज्ञानोत्पत्त्यादिनिरूपितं कर्तृत्वं चाश्रयत्वमेव। गलाधस्संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजन-कण्ठताल्वाद्यभिघातरूपपाठनिरूपितं च तदनुकूलकृतिमत्त्वं नाशनिरूपितं च प्रतियोगित्वम्। तस्य च निरूपकतासंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः।

नव्यमते च यत्राश्रयत्वं कर्तृत्वं तत्राधेयत्वं द्वितीयार्थः। यत्रानुकूलकृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्वं, यत्र प्रतियोगित्वं तत्रानुयोगित्वं, तेषां चाश्रयतासंबन्धेनैव धात्वर्थेन्वयः। गत्यर्थादिभ्योऽन्यत्र च णिच्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थकर्तृवाचकपदात् न द्वितीया, तादृशकर्त्तुः कर्मतातिदेशाविषयत्वात्। तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादय एव प्रयोगाः, न तु पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः।

केचित्तु पाकादिकर्तुः पाकादिकर्मत्वविरहेऽपि ण्यन्तसमुदायस्यापि धातुत्वेन तत्कर्मतया सहायादेः पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगा अपि साधवः। अत एवाजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदित्यादयो भट्टिप्रयोगाः। **"गतिबुद्धीत्यादि"**सूत्रं च नियमपरतया गत्यर्थधातुयोगे कर्तृप्रत्ययासाधुत्वज्ञापकम्। तेन पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादिवद् अजया ग्रामं यापयतीत्यादयो न प्रयोगा **इत्याहुः**। एषामयमाशयः। हेतुमति चेत्यनुशासनात् णिजर्थो

हेतुकर्तृत्वम्, तच्च स्वतन्त्रकर्तृप्रेरणा अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा, कर्तृत्वं च क्वचित्प्रयत्न: क्वचिदाश्रयत्वादिकं, यादृशधातूत्तराख्यातेन यादृशकर्तृत्वं बोध्यते तदुत्तरणिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते। अत एव पाचयतीत्यादौ पाकादिकृतिनिर्वाहकः, ज्ञापयतीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वनिर्वाहकः, नाशयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापार: प्रतीयते। निर्वाहकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः, न तु जनकत्वम्। अतो न नाशयतीत्यादावन्वयानुपपत्तिः।

एवं च ण्यन्तधातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकं फलं कर्तृत्वमेव, निर्वाह्यस्यैव फलत्वात्, तदाश्रयतया स्वतन्त्रस्य कर्तुः कर्मता, तादृशफलविशेषणतया स्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविवक्षायां पाचयत्योदनं सहायमित्यादय: प्रयोगाः । यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्वं विवक्षितम्, तदा पाचयत्योदनं सहायेनेत्यादयः।

अथ यत्र चैत्रमैत्रोभयकर्तृक एक एव पाकस्तत्र चैत्रमात्रं प्रयोजयति यज्ञदत्ते मैत्रेणान्नं पाचयतीति प्रयोगापत्तिरिति, तत्रापि ण्यर्थकृतावेव तृतीयान्तार्थमैत्रादिवृत्तित्वस्यान्वयो वाच्यः। एवं च मैत्रं पाचयतीत्यादिवाक्यजन्यबोधावैलक्षण्याद् द्वितीयातृतीययोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्थाया न संगतिरिति चेन्न। अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृते: पारतन्त्र्येण व्यापारविशेषणीभूतणिजर्थकृतावभेदान्वयमुपगम्योक्तातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात्। पदार्थैक-देशे कृतौ पाकादेरिव कृतेरप्यन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। वस्तुत: कर्तृत्वं व्यापारश्च पृथगेव णिजर्थः। विशिष्टलाभोऽन्वयबलात्।

केचित्तु, अनुकूलव्यापार एव णिजर्थः, तदन्वयिनी गमनज्ञानभोजनादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदकं फलं, तत्संबन्धिनस्ता-दृशक्रियाकर्तृर्ण्यन्तकर्मता। तादृशक्रिया-संबन्धश्चश्रयत्वकृतिमत्त्वाद्यन्यतमो ग्राह्य:। अतो गमनादिसंबन्धिकालादौ नातिप्रसङ्ग **इत्याहु:**। अत्र च तादृशकर्मतावाचकपदात् कदाचिद् द्वितीया कदाचित्तृतीया इत्यत्र नियामकाभाव:। तादृशपदोत्तरयोस्तयोस्तुल्यार्थकतया विवक्षाभेदरूप-नियामकाभावादिति तु चिन्तनीयम्।

अजा ग्रामं याप्यते चैत्रेणेत्यादौ चैत्रकर्तृकव्यापारनिर्वाह्यं यद्ग्रामवृत्ति-संयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्वं तदाश्रयोऽजा इति बोधः। तत्र संयोगावच्छिन्नक्रिया धातुलभ्या, संयोगे ग्राममित्यादिद्वितीयान्तार्थग्रामादिवृत्तित्वान्वयबलात् ग्रामादिवृत्तिसंयोगा-वच्छिन्नक्रिया लभ्यते। तादृश्याः णिजर्थकर्तृत्वेऽन्वयः। कर्माख्यातादिसमभिव्याहार-नियन्त्रितव्युत्पत्तिबलाच्च तादृशक्रियान्वितकर्तृत्वं तृतीयान्तार्थचैत्रादिकर्तृत्व-विशेषितव्यापाररूपापरणिजर्थेन निर्वाह्यत्वसंबन्धेन विशेषितम् अजादिरूपकर्मीभूतकर्तरि विशेषणीभवदाख्यातार्थाश्रयत्वे विशेषणतया भासते।

ये तु गतिबुद्धीत्यादिसूत्रस्य संज्ञाविधायकत्वं वर्णयन्ति तेषामयमाशयः - व्यापार एव णिजर्थः, तत्र धात्वर्थक्रियायाः स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वं संसर्गः। अतो न कर्तुः कर्मत्वं सूत्रान्तरप्राप्तम्। याप्यते ग्राममजा इत्यादौ च स्वनिर्वाह्यकर्तृतानिरूपकत्वसंबन्धेन व्यापारविशेषितधात्वर्थः कर्तृत्वेऽन्वेति। तच्चाश्रयत्वसंबन्धेन अजादौ विशेषणतया भासते। तादृशव्यापारे तृतीयान्तार्थस्य चैत्रादिकर्तृत्वस्य धात्वर्थैकदेशे संयोगादिरूपफले च द्वितीयान्तार्थस्य ग्रामवृत्तित्वस्य विशेषणतया भानम्, ण्यन्तोत्तराख्यातस्यापि कर्तृत्वमेवार्थः। तत्र च तस्य वृत्तिः क्लृप्तैव। तच्च उक्तस्य धात्वर्थस्य विशेष्यतया प्रथमान्तपदार्थस्य च विशेषणतया भासते। न च यक्समभिव्याहृताख्यातो-पस्थाप्यकर्तृत्वस्यान्वयबोधोपगमे गम्यते चैत्र इत्यतोऽपि गमनकर्ता चैत्र इत्यन्वयबोधः स्यादिति वाच्यम्। ण्यन्तोत्तरयक्समभिव्याहृताख्यातस्यैव कर्तृत्वान्वयबोधनियामकत्वात्।

अथैवमजा याप्यते इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातबोध्यत्वे **"कर्तरिशबित्य"**पवादविषयतया यकोऽसाधुतापत्तिः। न च याद्दशधातूत्तरं यत्सर्वधातुकं विहितं तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वस्य तेन विवक्षायामेव कर्तरि शबित्यादेः शबादिविधायकत्वात्, प्रकृते ण्यन्तसमुदायस्य उत्तरमेवाख्यातं, तेन तदर्थनिरूपितकर्तृत्वं च न बोध्यते, अपि तु ण्यर्थविशेषितधात्वर्थान्वितकर्तृत्वमेवेति न तादृशापवादविषयतेति वाच्यम्। कर्माख्यातस्थले विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन व्यापारविशेषितकियाया अपि ण्यन्तधात्वर्थत्वात्।

मैवम्। लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्वं प्रतीयते तत्रैव कर्तरि शबित्यस्य शब्विधायकता, अत्र कर्मत्वसमशीले कर्तृत्वे आत्मनेपदत्वेन शक्ति:। वस्तुत: फलव्यापारयो: पृथक् धात्वर्थतामते गच्छतीत्यादाविव गम्यते इत्यादावपि लकारेणाश्रयत्वरूपकर्तृत्वाभिधाने यगनुपपन्न इति, परस्मैपदसमभिव्याहृतधातुना यादृशविशिष्टोऽर्थ: प्रत्याय्यते, तादृशविशिष्टार्थान्वितकर्तृत्वामिधानमेव शब्विषय:। एवं च प्रकृतेऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम्। ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते, इत्यादौ भावनाविशेष्यतया ग्रामादेर्भानेऽपि गमनादिकर्तु: कर्मत्वविवक्षायां तस्यैवाख्यातार्थविशेष्यतया बोधो व्युत्पन्न:। ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्यनुशासनात्। अतोऽजां ग्रामो याप्यते शिष्यमर्थो बोध्यते इत्यादयो न प्रयोगा:। ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते, इत्यादौ फलं विषयत्वादिरूपं मुख्यभाक्तसाधारणं कर्मत्वमेवाख्यातार्थ:। फलव्यापारयो: पृथग्धात्वर्थतामते आश्रयत्वमेवाख्यातार्थ:। धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया तादृशाश्रयत्वविशेषणतया च धात्वर्थफलस्य भानम्, ण्यर्थव्यापारस्य जन्यतासंबन्धेनैव धात्वर्थक्रियाज्ञानादिविशेषणत्वं पूर्ववदेव।

अजां ग्रामो याप्यते इत्यादिकस्तु न प्रयोग:, द्वितीयया कर्मत्वबोधने धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया ण्यर्थबोधसामग्र्या: प्रयोजकत्वात्। यगादिसमभिव्याहारस्थले च धात्वर्थविशेषणतयैव ण्यर्थस्य बोधात्, ण्यन्तधातो: सकर्मकत्वे तदुत्तरभावाख्यातस्य भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुशासनेनासाधुत्वाच्च न तादृशप्रयोग:। ग्रामो याप्यते इति भावाख्यातप्रयोगस्त्विष्ट एव। ण्यन्तस्य कर्मासमभिव्याहारात्। एकदा कर्तृत्वकर्मत्वबोधकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया अजा ग्रामो याप्यते इत्यादयो न प्रयोगा:। एवं तण्डुल: सहायेन पाच्यते, चैत्रेणेत्यादौ धात्वर्थे सहायादिकर्तृकत्वस्य तद्विशेषणे ण्यर्थव्यापारे विशेषणतया च चैत्रादिकर्तृकत्वस्य तृतीयान्तार्थस्य बोध:। शेषं पूर्ववदिति दिक्।

ग्रामं गच्छतीतिवत्स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि द्वितीयार्थ इष्यते। तस्य च धात्वर्थेऽन्वय:। परत्वे चैकदेशेऽपि आकाङ्क्षावैचित्र्यात् प्रकृत्यर्थस्य

प्रतियोगितयान्वय:। एवं च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसंयोगजनिका या क्रिया तदाश्रयतावांश्चैत्र इत्यन्वयबोध:। स्वनिष्ठसंयोगजनकक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात्स्वमात्मानं गच्छतीति न प्रयोग:। यत्र चोभयकर्मभ्यां मल्लयो: संयोगस्तत्र मल्लान्तरसमवेतक्रियाया: स्वनिष्ठसंयोगजनिकाया: स्वभिन्नसमवेतत्वेऽपि तादृशक्रियाश्रयताया: स्वस्मिन् बाधाद् मल्ल: स्वं गच्छतीति न प्रयोग:। न च स्वनिष्ठसंयोगजनकस्वसमवेतक्रियायां स्वभिन्नसमवेतत्वस्यायोग्यतया तदभानेप्यबाधितं स्वनिष्ठसंयोगजनकत्वं विषयीकृत्य शाब्दबोधसंभवात् तदर्थमात्रतात्पर्येण स्वं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम्। परसमवेतत्वांशाविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वबोधस्य कुत्राप्यनभ्यु-पगमेन तादृशबोधे तद्भासकसामग्र्या अप्यपेक्षणीयत्वात्।

अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्त्वात् स्वं गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वसंबन्धेनैव भेदेऽन्वयो वाच्य:। तथा च चैत्रो द्रव्यं गच्छति, मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्ति:। चैत्रमल्लादिनिष्ठक्रियायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वमल्लत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नासमवे-तत्वात्। तत्तद्व्यक्तित्वानुपस्थितावपि शाब्दबोधोदयेन त तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयोपगमासंभवात्। उक्तयुक्त्या संबन्धघटको-पस्थितेरपि शाब्दबोधेऽपेक्षितत्वात्। एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नसंसर्गत्वे मानाभावाच्च। प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धे-र्विशिष्टवैशिष्ट्यावगहितवनियमात् अन्वयिता-वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-ताया: संबन्धत्वासंभवाच्चेति चेत्तर्हि,

क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थोऽस्तु। भेदे प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वय इति न काचिदनुपपत्ति:। न चैवमपि विहगो भूमिं प्रयातीतिवद्विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार:, विहगनिष्ठभूमिसंयोगजनकतत्क्रियाया विहगान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया विहगे विहगनिष्ठभेदप्रतियोगिता-

वच्छेदकविहगवृत्तिसंयोगजनकक्रियाश्रयत्वस्याबाधितत्वादितिवाच्यम् । विहगो विहगं गच्छतीत्यादौ विहगादिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य क्रियायां स्वजनकत्वस्वाश्रय-निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेनान्वयोपगमात्, विहगनिष्ठक्रियायास्तद्विहग-निष्ठसंयोगजनकत्वेन तज्जनकतासंबन्धेन तत्संयोगवत्त्वेऽपि विहगवृत्तित्व-विशिष्टतत्संयोगाश्रयतद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्नोक्तोभयसंबन्धेन विशिष्टसंयोगवत्त्व-मित्यनतिप्रसङ्गात्।

एवं सति परसमवेतत्वं संबन्धघटकमेव न तु द्वितीयार्थ इति चेत् का क्षतिः। विहगो विहगेन गम्यते इत्यादावपि स्वजन्यत्वस्वावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन क्रियायाः संयोगेऽन्वय इष्यते, तत्तत्क्रियावच्छिन्नभेदवति भूम्यादावेव तादृशभेदसामानाधिकरण्यसंभवेन तत्तत्क्रियाविशिष्टसंयोगादिमत्वोपगमात्, तत्र तत्क्रियाश्रयविहगे तद्बाधेन नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम्।

ज्ञानादिरूपसविषयकवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाःप्राचीनमते निरूपकता-संबन्धेन धात्वर्थान्वयि विषयत्वमर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्याधेयता-संबन्धेनान्वयः। वृत्त्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया घटं जानाति, पटं नेत्यादावनुपपत्तेस्तत्र विषयित्वार्थकत्वमेव **नवीना उपवर्णयन्ति**। तत्र च प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तस्य च धात्वर्थे आश्रयतासंबन्धेनान्वयः। घटादिनिष्ठं ज्ञानादिकर्मत्वं च ज्ञानादिविषयत्वमेव। विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न शक्तिरिति **सांप्रदायिकाः**।

वस्तुतस्तु विषयितात्वस्य संयोगत्वाद्यपेक्षया आधेयत्वाद्यपेक्षया चागुरुतया किंधर्मावच्छिन्ने शक्तिः कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम्। एकस्मिन् प्रयोगभूयस्त्वमप्यशक्यनिर्णयमिति तत्रापि शक्तिः सिद्ध्यतीत्यवधेयम्। चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ कर्माख्यातस्थले आख्यातेन घटादौ धात्वर्थनिरूपितविषयत्वं बोध्यते। चाक्षुषत्वाद्य-वच्छिन्नवाचकदृश्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयित्वं, तादृशकर्माख्यातस्य

लौकिकविषयत्वमर्थः। उपनीतसौरभादिविषयक-सुरभिचन्दनमित्याद्याकारकचाक्षुषादिदशायां सौरभं पश्यतीति, सौरभं दृश्यते इत्याद्यप्रयोगात्।

अथैवं पुष्पं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। घ्राणजप्रत्यक्षस्य पुष्पाद्यंशे लौकिकत्वविरहात्। तादृशधातुयोगे विषयित्वादिसामान्यस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे गन्धसाक्षात्कारे उपनयमर्यादयाकाशादिभाने आकाशं जिघ्रतीति प्रयोगप्रसंगेन तत्रापि लौकिकविषयिताया एव कर्मप्रत्ययार्थतयोपगन्तव्यत्वादिति चेन्न। घ्राधातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्वं शक्यतावच्छेदकं, **"घ्रा गन्धोपादाने"** इत्यनुशासनात्। तत्समभिव्याहृत-द्वितीयायाश्चाधेयत्वमेवार्थतस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण गन्धादिरूपधात्वर्थैकदेशेनान्वयः। एवं च पुष्पं जिघ्रतीत्यादितः पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाश्रयतावानित्याकारक एव शाब्दबोधो न तु पुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षाश्रय इत्याकारक इति नानुपपत्तिः।

न चैवं सविषयार्थबोधकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्व-नियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्। विषयानवच्छिन्नतादृशवस्त्वभिधायक-धातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यैव तदर्थकत्वनियमात्। अस्य च गन्धात्मकविषया-वच्छिन्नप्रत्यक्षवाचकतया तादृशनियमस्याबाधितत्वात्। न च घ्राधातुसमभिव्या-हृतद्वितीयाया गन्धान्विताधेयत्वार्थकत्वे आमोद-मुपघ्रतीत्यादेरनुपपत्तिः गन्धविशेषरूपा-मोदपदार्थाधेयत्वस्य गन्धे बाधादिति वाच्यम्। विषयावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थक-घ्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एव आधेयतार्थकत्वनियमात्। तत्र विषयानवच्छिन्नस्यैव प्रत्यक्षविशेषस्य लक्षणया घ्राधात्वर्थतोपगमेन विषयिताया एव तदर्थत्वात्।

वस्तुतस्तु पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ समवायावच्छिन्नाधेयत्व-संसर्गावच्छिन्नप्रकारतैव द्वितीयार्थस्तस्याश्च गन्धनिरूपितलौकिक-विषयिताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयितायां निरूपितत्व-संबन्धेनान्वयः। तेन इदानीं पुष्पे गन्ध इत्यादिप्रत्ययस्याधेयतासंसर्गेण कालादिप्रकारकत्वेऽपि तादृशप्रत्यक्षदशायां न कालं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगः। तादृशज्ञानीयगन्धादिविषयतायां तादृशकालादिप्रकारतानिरूपितत्व-

विरहात्। अत एव **"तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहः समाघ्राय न तृप्तिमाययौ।" आघ्रातवान् गन्धवहं सुगन्धम्"** इत्यादौ च उपाधिनिष्ठगन्धग्रहतात्पर्येणैव जिघ्रतेः प्रयोगात्। तादृशगन्धे च आननगन्धवहादिवृत्तित्वस्य बोधेऽपि न क्षतिः तादृशगन्धस्याननाद्यवृत्तित्वेऽपि आनने गन्ध इत्याकारक-बोधीयगन्धविषयिताया आननादिप्रकारतानिरूपितत्वेन वाक्यार्थाबाधात्। वाय्वानीतचम्पकगन्धस्य यत्र वाय्वादिवृत्तित्वेनैव ग्रहः, तत्र चम्पकं जिघ्रतीत्यादिप्रयोगो नेष्यत एव।

यत्तु आधेयतामात्रं द्वितीयार्थः, न तु समवायावच्छिन्नत्व-विशेषितमाधेयत्वम्। तथा च मुखादिसंसृष्टमृत्तिकादिगन्धे परंपरासंबन्धेन मुखादिवृत्तित्वस्य सत्वात् न तादृशस्थलेऽनुपपति**रिति-तदसत्**, तथा सति कालं जिघ्रतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। पुष्पमाघ्रायते इत्यादौ च निरुक्तप्रकारत्वमाख्यातार्थः। आश्रयतासंबन्धेन पुष्पाद्यन्विते तस्मिन् धात्वर्थप्रत्यक्षस्य निरूपितत्वसंबन्धेन तद्विशेषणतापन्नगन्धविषयितायाश्च तादृशसंबन्धेनान्वयः। एकधर्मिविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येणान्य-विशेषणतयान्वयबुद्धेरेवाव्युत्पन्नत्वात्।

अत्र च प्रत्यक्षपारतन्त्र्येणैव गन्धविषयताया आख्यातार्थेऽन्वयेन व्युत्पत्तिविरोधविरहात्। अस्तु वा गन्धः लौकिकविषयताप्रत्यक्षं च विशकलितमेव धातोरर्थः। कर्त्राख्यातादिसमभिव्याहारे गन्धविषयतायाः प्रत्यक्षविशेषणतया कर्माख्यातसमभिव्याहारस्थले च प्रत्यक्षविशेष्यतयान्वय इति न कश्चिद्दोषः। जिघ्रत्यर्थगन्धविषयितानिरूपितनिरुक्तप्रकारताश्रयत्मेव पुष्पादिनिष्ठं जिघ्रतिकर्मत्व-मितिदिक्।

अथ दृश्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयितार्थकत्वे सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचाक्षुषाद्यप्रसिद्ध्या आकाशं न पश्यतीत्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकवियिताया एवाप्रसिद्ध्या तादृशविषयिताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाद्य-भावरूपवाक्यार्थाप्रसिद्धिः। न च सौरभं न पश्यतीत्यादौ

सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयित्वाभाव: चाक्षुषादौ प्रतीयत इति वाच्यम्। एवमप्याकाशादिनिरूपितलौकिकविषयित्वाप्रसिद्ध्या आकाशं न पश्यतीत्यादावप्रतिकारात्। न च लौकिकविषयितायां निरूपितत्व-संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभाव: प्रतियत इति वाच्यम्। वृत्त्यनियामकसंबन्धस्य संसर्गाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशा-भावस्याप्रसिद्धे:।

एतेन निरूपकतासंबन्धेन चाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयिताया अभावस्तत्राकाशादौ प्रतीयत इत्यपि निरस्तम्। अन्वयबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकताया: सर्वानुभवसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च, चाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयितात्वावच्छिन्नस्य पदाद्वाक्याच्चानुपस्थि-तत्वेन तदभावस्याकाशादौ भानासम्भवाच्च। भावान्वयबोधे च लौकिकविषयिताप्रकारेण चाक्षुषादेर्भानात् अभावान्वयबोधे चाक्षुषप्रकारेण तस्या भानमयुक्तम्। अस्तु वा वृत्त्यनियामकोऽपि संबन्धोऽभावप्रतियोगितावच्छेदकस्तथापि निरूपितत्वसंबन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य विषयिताविशेषनिष्ठाकाशाद्यभावस्य भानोपगमो न संभवति। तथा सति आकाशं पश्यति चैत्र इत्याकारकवाक्यजन्यभ्रमदशायाम् आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधप्रसङ्गात्। आकाशं पश्यति मैत्र इत्यादिभ्रमदशायाम् आकाशं न पश्यति चैत्र इत्यादि-वाक्याच्छाब्दबोधस्य दुरपहृणवतया लौकिकविषयतात्व-सामानाधिकरण्येनैव हि तादृशाभावबोधकं तद्वाक्यमुपगन्तव्यम्। तादृशाबोधश्च लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्यमात्रेणाकाशादिनिरूपितत्वावगाही दर्शितयोग्यताज्ञान-प्रतिबध्य एव।

न च चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनैव तादृशाभावो दर्शितवाक्येन प्रत्याय्यते इति चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयितायाम् आकाशीयत्वाद्यवहगाही चैत्र आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोध: प्रतिबध्नात्येव तादृशवाक्यजन्यधियमिति वाच्यम्। तादृशविषयितात्वेन विषयिताया अनुपस्थितेस्तदवच्छेदेनाभावप्रत्यायनासंभवात्। चैत्र आकाशं पश्यतीति वाक्यजन्यबोधे चैत्रांशे दर्शनाश्रयत्वं विशेषणं दर्शनांशे लौकिकविषयिता

विशेषणमितिरीत्यैव पदार्थानां भानात् चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठविषयितात्वं नाकाशादिधर्मितावच्छेदकं, किन्तु शुद्धलौकिकविषयितात्वमेवेति तस्य शुद्धलौकिकविषयितात्वा-वच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया निरूक्त-धर्मावच्छेदेनाकाशाद्यभावागाहिज्ञानस्य तदप्रतिबध्यत्वाच्च।

एतेन तत्राकाशादिपदस्याकाशादिनिरूपितत्वार्थकतां द्वितीयाया: खण्डशो निरूपितत्वलौकिकविषयित्वोभयार्थकतां वा स्वीकृत्य लौकिकविषयिताया-मश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावबोधोपगमेनापि न निस्तार:। घट आकाशं न पश्यतीत्यादौ नितरामेवागति:।

यत्तु नञर्थस्य द्विधा भानोपगमेन आकाशादि-निरूपितत्वाभाववल्लौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वयबोध इति। **तदपि न**। तथा सति चैत्रो घटं न पश्यति, घट आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधादविलक्षणबोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य तादृशवाक्यादनुपपत्ते:। न हि तत्रापि तादृशः एव शाब्दबोध:। तथा सति चैत्रो यदा घटादिकं न पश्यत्यपि तु पटादिकमेव तदा घटाद्यनिरूपितल्लौकिकविषयिताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधात् चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्ते:।

यदा च भावमात्रं पश्यति तदा भावानिरूपितलौकिक-विषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावसत्त्वात् भावं न पश्यति चैत्र इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च। एवमाकाशं न पश्यति घट इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपित-लौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यदाकाशाद्यतिरिक्तपदार्थदिविषयक-चाक्षुषाश्रयत्वनिभ्रमः घटादौ, तदा आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालि-चक्षुषाश्रयत्वनिश्चयरूपप्रतिबन्धक-सत्त्वेन तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधानुपपत्तिः। यथा चैत्रो घटं पश्यतीत्यादि निश्चयदशायां पटं न पश्यति चैत्र इत्यादिवाक्यजन्य-शाब्दबोधोत्पादोऽनुभवसिद्ध:, तथैवोक्तभ्रमदशायामाकाशं न

पश्यति घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधोत्पादोऽपीति न तत्रेष्टापत्तिः संभवति। यच्चालौकिकविषयताशून्य-चाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेनाकाशादिविषयकत्वघटादिवृत्तित्वोभयाभाव एव आकाशं न पश्यतीतिवाक्यात्प्रतीयते, उपनीताकाशादिविषयकचाक्षुषे आकाशादिविषयकत्वचैत्रादि-वृत्तित्वोभयसत्त्वेन चैत्र आकाशं न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः।

घटादौ तादृशचाक्षुषाश्रयत्वभ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्चेत्यलौकिककविषयताशून्यत्वेन चाक्षुषादिकं विशेषितम्। आकाशविषयकचाक्षुषाद्युपनीतभानस्यापीतरांशे लौकिकत्वात् तादृशानुपपत्तितादवस्थ्यम्। अतो लौकिकत्वविशेषणमुपेक्षितम्। अत्रालौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटः आकाशं न पश्यतीत्यादौ शक्त्या धात्वर्थत्वासंभवेऽपि प्रकृते तस्यैव लक्षणया धात्वर्थत्वमुपेयते, विषयितासामान्यमेव तत्र द्वितीयार्थः। आश्रयत्वं द्वित्वं निरूपकत्वं चाख्यातार्थः। आश्रयत्वे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रथमान्त-पदार्थघटादेस्तस्य निरूपकत्वे विशेषणतयान्वयः। तादृशनिरूपकत्वद्वितीयान्तार्थाकाशादिविषयकत्वयोश्च (प्रकारतया) द्वित्वान्वयः, द्वित्वाद्य-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन तादृशोभयस्य नञर्थाभावे तस्यान्वयिता-वच्छेदकनिरुक्तधर्मावच्छेदेन धात्वर्थेऽन्वयः। धात्वर्थस्य प्रकृते मुख्यविशेष्यतयैव भानम्।

अथ वा स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावनच्छेदकत्वरूपव्यापकता-संबन्धेन धात्वर्थस्य तादृशोभयाभावेऽन्वयः। तस्य चाख्यातार्थनिरूपकत्वे, तस्य च प्रथमान्तपदार्थे घटादौ, घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकघटकतया तादृशाभावनिरूपकत्वात्। एवं चान्वयबोधस्य प्रथमान्तपदार्थमुख्य-विशेष्यकत्वनियमस्यापि न क्षतिरिति। **तदपि न**।

घटादिविषयकचाक्षुषादेः कालिकादिसंबन्धेन घटादिवृत्तितया घटो न घटं पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः। आकाशादिविषयकत्वावच्छिन्ने चाक्षुषे कालिकादिसंबन्धेन घटादिवृत्तित्वनिश्चयदशायां घटः आकाशं न पश्यतीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तेश्च। समवायेन घटादिवृत्तित्वाकाशादिविषयकत्वोभयाभावभानस्यैव स्वीकरणीयतया अभाव आकाशं

न पश्यतीत्यादौ अभावसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या वाक्यार्थाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। चैत्रादेरतीतचाक्षुषस्य घटादिविषयकत्वेऽपि समयविशेषे चैत्रो घटं न पश्यतीति प्रयोगाद्वर्तमानतादृशचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन उभयाभावभानस्य प्रतियोगिकोटौ वर्तमानत्वमन्तर्भाव्य त्रित्वाद्यवच्छिन्नाभावभानस्य वा स्वीकरणीयतया, यदा किंचिदंशेऽलौकिकमेव घटादिचाक्षुषं तस्य वर्तते, तदा चैत्रो घटं न पश्यतीत्यादिप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्। वर्तमानालौकिकविषयिताशून्य-चाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन चैत्रादिवृत्तित्वघटविषयकत्वोभयाभावसत्त्वात्।

समानेन्द्रियजन्योपनीतभानादौ लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विरोधित्वस्य निष्प्रमाणतया अलौकिकविषयितानियामकोपनायकज्ञानादिसमवहित-तल्लौकिकॉसन्निकर्षात्, घटादिनिरूपितलौकिकालौकिकोभयविषयिताशालिचाक्षुषादेरुत्पत्त्या तादृशचाक्षुषादिदशाया-मुक्तप्रयोगापत्तेः। आकाशादि-निरूपितालौकिकविषयिताशालिवर्तमानचाक्षुषाद्यंशे घटादि वृत्तित्वस्य आकाशीयत्वादिना लौकिकविषयितायाश्च भ्रमदशायां घट आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च घटादिनिरूपितालौकिकविषयिताशून्यचाक्षु-षत्वाद्यवच्छेदन घटादिविषयित्वघटितोभयाभावभानो-पगमेऽप्यनिस्तारात्।

एतेनाख्यातार्थवर्तमानत्वाद्यवच्छिन्नसमवायावच्छिन्नाश्रयत्वाद्यवच्छिन्ने आकाशादि-विषयकप्रतियोगिकत्वलौकिकान्यविषयताशून्यचाक्षुषप्रतियोगिकत्वघटाद्यनुयोगिकत्वैतत्त्रितय त्वावच्छिन्नाभावो भासते। अतोऽभाव आकाशं न पश्यतीत्यादौ नानुपपत्तिः। तत्र विषयितावत्प्रतियोगिकत्वं द्वितीयार्थः, निरुक्तचाक्षुषप्रतियोगिकत्वं त्रित्वं च धातोरर्थः। घटाद्यनुयोगित्वं च प्रथमान्तार्थ इत्यपि निरस्तमिति चेत्, अगत्या घट आकाशं न पश्यतीत्यादिवाक्यानामप्रमाण्यमुपगन्तव्यमिति।।

इति द्वितीयाकारक प्रथमखण्डः।।

अथ द्वितीयकारकद्वितीयखण्डः

अनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थः, तेन बह्न्यादिपक्षकानुमितिपरस्य वह्निमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्य न प्रमाण्यम्। यदि च वह्निसाध्यकपर्वतपक्षकानुमितिपरस्य वह्निमत्त्वेन पर्वतमनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं मन्यते तदा तादृशधातुयोगे उद्देश्यत्वमुद्देश्यित्वं वा द्वितीयार्थः तस्य च तृतीयन्तोपस्याप्य-साध्यविधेयकत्वेन विशिष्टेऽन्वयः। अतो वह्निमत्वेनेत्याद्यसमभिव्याहारे तत्र पर्वतमनुमिनोमीत्यादयो न प्रयोगाः। विधेयत्वाद्यर्थे तृतीयानुशासनविरहात् तृतीयान्तेन वह्यादिविधेयकत्वं कथमुपस्थापनीय-मिति न शङ्क्यम्। वैशिष्ट्यरूपार्थे तृतीयानुशासनसत्वात् विधेयतादेरपि वैशिष्ट्यरूपत्वात्।

अत एव **"रजतत्वेन शुक्तिं जानाती"** त्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वस्य घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ सौन्दलमते अभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तृतीयान्ततो बोधः। तृतीयान्तार्थ-रजतादिप्रकारकत्वद्वितीयान्तार्थशुक्त्यादिविषयकत्वयोः विशिष्ट-वैशिष्ट्य-बोधमर्यादयावच्छेद्यावच्छेदकभावभानुं रजतत्वेन शुक्तिं जानातीत्यादौ नियतं, केवलमेकत्र द्वयमितिरीत्या तदुभयबोधस्य तत्राव्युत्पन्नत्वात्। अत इमे रङ्गरजते इत्यादिप्रमापरस्य तादृशवाक्यस्य न प्रामाण्यम्। घटत्वाद्यवच्छिन्नवह्माद्यभावनिष्ठेन वह्नयादिनिरूपितानुयोगिताविशेषरूपवह्न्याद्यभावत्वेन तदभावनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वस्या-वच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते। घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ च तद्बोधस्योक्तरीत्यावश्यकत्वमिति घटत्वावच्छिन्नवह्न्ययाद्यभावस्य वह्नित्वावच्छिन्न-घटाद्यभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया तत्र घटत्वाद्य-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-घटाद्यभावत्वसत्त्वेऽपि तादृशाभावपरस्य घटत्वेन घटो नास्ति, वह्नित्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम्। उक्तस्थले च तृतीयान्ताद्यर्थस्य द्वितीयान्ताद्यर्थेऽवच्छेद्या-वच्छेदकभावसंबन्धेनान्वय इत्यपि **केचित्। तन्न।** विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्।

न च रजतत्वेनेदं ज्ञायते आख्यातार्थविषयतायां तृतीयान्तार्थप्रकारताया निरूपितत्वसंबन्धेनान्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिकल्पन-मिति वाच्यम्। तत्र रजतत्वादि-प्रकारकत्वविशिष्टधात्वर्थज्ञाननिरूपितत्व-स्याख्यातार्थे भानस्वीकारेणैवातिप्रसङ्गभङ्गात्। न च "तस्मात्पचति तस्माच्चैत्रस्ये"त्यादौ विभक्त्यर्थे कृतिसंबन्धादौ हेतुविभक्त्यर्थान्वय-दर्शनान्नास्त्युक्ताव्युत्पत्तिरिति वाच्यम्। हेतुविभक्त्यतिरिक्त-विभक्त्यर्थस्यानन्वय-नियमात्। न च रजतत्वेनेदं जानातीत्यादौ तृतीयाया: कारकविभक्तित्वाभावन्न तदर्थस्य क्रियायामन्वयसंभव इत्यगत्या द्वितीयार्थ एव तदन्वय उपगन्तव्य इति वाच्यम्।

मणिकारमते तस्माज्जानातीत्यादौ ज्ञानादिरूपधात्वर्थे एव हेतुविभक्त्यर्थस्य तस्मात् स्थीयते इत्यादौ च सर्वमत एव धात्वर्थस्थित्यादौ तस्यान्वयेन षष्ठ्यर्थसंबन्धस्यापि, **"गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैरि"** त्यादौ धात्वर्थेऽन्वयेन कर्मासमभिव्याहृते रजतत्वेन जानातीत्यादौ धात्वर्थे तृतीयार्थान्वयस्यावश्यकत्वेन कारकविभक्ति-भिन्नविभक्त्यर्थस्य क्रियायामनन्वय इत्यनियमात्।

एवं घटत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादौ प्रथमार्थो नानुयोगित्वम्, प्रथमाया: संख्यातिरिक्तार्थाबोधकत्वनियमात् । अतो नञर्थाभावे संबन्ध एव तत्। तत्र च न तृतीयार्थान्वयसंभव:। मम तु अनुयोगितासंबन्धेन वह्न्यादिविशिष्टाभावे तृतीयान्तार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववैशिष्ट्य-भानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादया वह्न्याद्यनुयोगिकत्वस्थलीयस्यानुयोगितयासंबद्धवह्न्यादेस्तादृशप्रतियोगिताकत्वेनावच्छेद्यावच्छेदकभावभानोपगमेन सामञ्जस्यात्। अनुयोगिताया नञर्थतावच्छेदकत्वे तत्रैव वह्न्यादे: प्रतियोगिनोऽन्वय:। अतस्तत्र तृतीयान्तार्थघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वेनान्वयं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गवारणं सम्यक् प्रतिभाति।

रङ्गेऽभेदेन रजतारोपस्थले "रङ्गं रजतेन जानाती"त्यप्रयोगात् तादात्म्यभिन्नसबन्धावच्छिन्नप्रकारतैव तृतीयार्थ:। तत्र च रङ्गं रजतं जानातीति प्रयोगात्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारता कर्मत्वानुशिष्टद्वितीया-देरेवार्थ:। तस्याश्च

तादृशप्रकारवाचिपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्य-विशेष्यताविशिष्टायामेव ज्ञानरूपक्रियाया-मन्वय:। तेन भेदारोपस्थले रङ्गे रजतत्वं जानातीतिवदभेदारोपस्थले रङ्गं रजतं जानातीति न प्रयोग:। उक्तस्थले च रङ्गरजताद्यो: समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोरभेदान्वये साकाङ्क्षत्वेऽपि नायोग्यतया तादृशान्वय:।

ननु एवं सति रङ्गजतादिपदयो: सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेत् का क्षति:? न चैवं रजतगतैकत्वबहुत्वाविवक्षायां रङ्गानि रजतं जानातीति प्रयोगस्य स्त्रियं पांसुलाः जानातीति प्रयोगस्य च प्रसङ्ग:। सामानाधिकरण्यस्यैव समानवचनलिङ्गकत्वनियतत्वादिति वाच्यम्। समानाधिकरणयोरिव यत्पदार्थविशेष्यकत्वविशिष्टेऽभेदसंबन्धावच्छिन्नयत्पदार्थप्रकारकत्व-स्यान्वयस्तयोरपि समानलिङ्गचनकत्वनियमात्।

यज्ञपतिमतानुयायिनस्तु रङ्गं रजतं जानातीत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधात् रजतादिपदस्य रजताभेदज्ञानविषये लक्षणा। अत एव भ्रान्तिज्ञविशेषदर्शिना प्रयुक्तस्य लोहितवह्निं जानातीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाह:। न ह्यसमासस्थल इव लोहितवह्न्याद्योरभेदाविवक्षा, ज्ञानांशे लोहितादे: स्वातन्त्र्येणान्वयो वा संभवति, कर्मधारयस्य साधुतानुपपत्ते: लोहितपदोत्तरं प्रकारताबोधकविभक्तेरभावात्। धात्वर्थे साक्षान्नामार्थस्य भेदान्वयेऽव्युत्पत्ते:। द्वन्द्वस्थलवत्कर्मधारयोत्तरविभक्ते: पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावात् तस्या: पूर्वपदार्थान्वितप्रकारताबोधकत्वायोगात्। न च द्वन्द्वसमास एवासौ, अल्पाचो वह्निपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्। समाहारपक्षे पुंल्लिङ्गताया इतरेतरपक्षे च एकवचनस्यानुपपत्ते:।

एतन्मते शुक्लो वह्निरित्यादिप्रमायां लोहिताभेदारोप-विषयवह्निविषयकत्वेऽपि शुक्लो वह्निर्लोहिता जपेति समूहालम्बनप्रमाया लोहिताभेदावगाहिस्वविषयवह्निविषयकत्वेऽपि च तद्दशायां लोहितवह्निं लोहितं वह्निं वा जानातीति न प्रयोग:। तादृशापदोपस्थाप्यविषयताया धर्मिपारतन्त्र्येण द्वितीयार्थविषयतायामभेदसंबन्धेन विशेषणताया नियमोपगमात्। अथ वा लोहिताभेदविषयतानिरूपितविषयतापन्नस्य वह्न्यादेर्ज्ञानान्वयिविषयितानिरूपकत्वं भासते।

समूहालम्बनादौ च तादृशविषयतानापन्नस्यैव विषयितानिरूपकत्वमिति नातिप्रसङ्ग:। विषयितापन्नस्य निरूपकत्वमित्यस्य च विषयतावच्छिन्नं निरूपकत्वमित्यर्थ:। एतच्च विलक्षणं विषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वमविषयस्यापि विषयत्वस्योपेयते। रक्तदण्डवानित्यादौ दण्डादिरूपप्रकारांशेऽप्रकारेणापि रक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन दण्डादिप्रकार-ताया अवच्छेद्यावच्छेदकभावव**दित्याहु**:। तन्न शोभनम्।

उक्तरीत्या विनैवलक्षणामुपपत्तौ तस्या अन्याय्यत्वात्। अथोक्तस्थले आरोप्यारोपविषयबोधकपदयोर्ज्ञानान्वितार्थकत्वे कर्मप्रत्ययस्थले लोहितो वह्निर्ज्ञायते इत्यादौ विशेष्यभेदाद्वाक्यभेदापत्ति:। न च लोहिताभेदज्ञानविषयो वह्निरित्येव शाब्दधीरूपगम्यते न तु ज्ञाने प्रकारो लोहितो विशेष्यश्च वह्निरिति समूहालम्बनम्। तथासति शक्लो वह्निः लोहिता जपेत्यादावपि तथाप्रयोगप्रसङ्गात् । दर्शितविशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधस्वीकारे लोहितादिप्रकारकत्वविशिष्टनिरूपितविशेष्यताया: शुक्लवह्न्यादौ बाधितत्वेन तादृशप्रयोगा-पत्तिविरहादिति वाच्यम्। तत्र लोहितादिपदोत्तरप्रकारतार्थकद्वितीयादिविभक्तिविरहेण लोहितादि-प्रकारकत्वेन ज्ञानभानसंभवात्। नामार्थधात्वर्थयो: साक्षादन्वयस्या-व्युत्पन्नतया प्रकारिताया: संसर्गतया भानासंभवादिति चेन्न।

यथाहि- “घटो नीलो भवति, वृक्षो नौका भवति, काष्ठं भस्म भवती”त्यादौ धात्वर्थेऽसाधारणधर्मरूपे भावे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नीलनौकाभस्मादे: साक्षादेवान्वय:। प्रथमाया अन्तराभासमानार्थकत्वाभावात्, नौकादिपदस्य स्वारम्भकावयवारभ्यानैकाद्यर्थ-लाक्षणिकतया प्रकृतिविकृत्यो-र्भेदमतेऽपि वृक्षो नौका भवतीत्यादौ योग्यताया उपपत्ति:। तथा धात्वर्थे प्रकृतेऽपि प्रकारितासंबन्धेन लोहितादे: साक्षादन्वयस्यागत्योपगमात्। यथा प्रकृतिविकृतिभावस्थले वृक्षा: पञ्च नौका भवतीत्यादौ प्रकृतिभूतवृक्षादे-र्विशेष्यतया भावनान्वयित्वात्, तद्गतसंख्याबोधकतया प्रकृतिवाचकपद-समानवचनत्वमाख्यातस्य। तथा एको द्वौ ज्ञायते इत्याद्युभयाभेदारोपस्थलीयवाक्ये एकादिपदार्थस्यारोपविशेषस्याख्यातार्थ-विशेष्यतान्वयविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वमाख्यातस्य।

नचैवम्

“अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुरा: शिर:स्थितमि”त्यत्र कथमारोप्यविशेष्यवाचकपदविरुद्धवचनत्वममानीति क्रियापदस्येति वाच्यम्। तत्रायशोद्वयस्य वास्तवत्वेन चिकुरभागद्वयस्य राज्ञ आरोप्यत्वेन कवेरूत्प्रेक्षितत्वात्। आख्यातार्थविशेष्यतान्वयविशेष्यत्वेनायशोयुगस्यैव विवक्षितत्वात्।

इच्छार्थकधातुस्थले मुख्यविशेष्यत्वरूपं कर्मत्वं द्वितीयार्थ:, अतो वृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यादि इच्छास्थले सुखमिच्छतीत्यादि-वद्वृष्टिमिच्छतीत्यादयो न प्रयोगा:।

अथ अहं सुखी स्यामित्यादीच्छाया: सुखादिविशेषणकतया तत्र सुखमिच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न। मम सुखं भवत्वित्यादिसुखविशेष्यकेच्छाया एव कदाचित्सुखादिविशिष्टात्मबोधकशब्देन विषयाभिलापात्। स्वकृत्यधीनसिद्धिकत्व-रूपस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकविशेष्यकेच्छाया एव पाकं कृत्या साधयामीतिपाक-सिद्ध्यनुकूल-कृत्यभिन्नव्यापारविशिष्टस्वबोधकशब्देन विषयाभिलापवत्। यदि चोद्देश्यसुखादेर्विशेषणतयापि क्वचिद्भानमानुभविकं तदोद्देश्यादिव्यवहारनियामक: क्वाचित्को विशेषणसाधारणो विषयताविशेषोऽभ्युपेय:। अनुमितौ विशेष्यतया क्वाचित्कभानविषय-साध्यनिष्ठविधेयताख्यविषयतावत्। स एव च सुखमिच्छतीत्यादौ द्वितीयाद्यर्थ:। ग्राममिच्छतीत्यादौ ग्रामादिपदं ग्रामस्वत्वादिपरम्। अत एव च सिद्धस्य ग्रामादेर्मुख्यविशेष्यताया उपदर्शितविलक्षणविषयताया वा विरहेऽपि न क्षति:। ग्रामादे: सिद्धत्वेऽपि स्वस्वत्वाद्यसिद्धोपरक्तस्येच्छायां प्राधान्येन क्वचिद्भानं, विशिष्टस्या-सिद्धत्वात्। तत्रैव च ग्राममिच्छतीत्यादिप्रयोग इत्यपि वदन्ति।

पाकं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयाया विशेष्यतारूपकर्मत्वार्थकतया कृतिप्रकारकपाकविशेष्यकेच्छा प्रतीयते। सा च पाकं कृत्या साधयानीतीच्छा। अथवा सनो धात्वर्थविशेष्यकेच्छावाचित्वात्कृतिविशेष्यकेच्छा चिकीर्षापदार्थ:। सा च पाककृतिर्भवत्वितीच्छैव। प्रवर्तिका च सा भवतु मा वेत्यन्यदेतत्। पाकादेश्च कृतिकर्मत्वमेव

द्वितीयया प्रत्याय्यते, न त्विच्छाया विषयत्वरूपं कर्मत्वम्। गृहस्थितीच्छामादाय गृहं तिष्ठासतीत्यादिप्रयोगापत्तेः। युक्तं चैतत् सनो धात्वर्थप्रकारकेच्छावाचित्वे ओदनभोजनेच्छादशायामोदनं बुभुक्षत इति प्रयोगो न स्यात्। तत्र भोजनस्याप्रकारत्वात्। न च कर्मता संबन्धेन भोजनप्रकारिका यदा ओदनविशेष्यिकेच्छा तदैवैतादृशप्रयोगः। सा चेच्छा भोजनधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानाद्भोजनविशिष्टौदनधर्मिकेष्टसाधताज्ञानाद्वा। ओदनस्य सिद्धतादशायामपि विशिष्टधर्मिकेष्टशाधनताज्ञानाद्विशिष्टधर्मिकासिद्धत्वज्ञानसहिता-द्विशिष्टेच्छासंभवात्। यत्र भोजनसिद्धतादशायां भोजनोत्तरकालीनगमनत्वादिप्रकारिका भुक्तौदनजन्यपुष्टित्वादिप्रकारिका वेच्छा तत्र वुभुक्षत इति प्रयोगस्य न प्रसङ्गः। मुख्य-विशेष्यविशेषणतापन्नकर्मत्वांशे इच्छाप्रकारताया एव सन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थ-भानोपगमादिति वाच्यम्।

भोजनं भवत्वित्यादिभोजनविशेष्यकेच्छादशायामपि बुभुक्षत इति प्रयोगस्य सर्वसिद्धत्वेन धात्वर्थविशेष्यकेच्छाबोधकतायाः सन्प्रत्ययस्या-वश्यमुपेयत्वात्। न च द्वयी व्युत्पत्तिरेवोपेयते एकव्युत्पत्त्यैव निर्वाहे व्युत्पत्तिद्वयकल्पने गौरवात् । अत एव च स्थित्यादिगोचरेच्छाया गृहादिविशेष्यकत्वस्योक्तरीत्या संभवेऽपि गृहं तिष्ठासतीत्यादयो न प्रयोगाः। भोजनप्रकारकौदनविशेष्यकेच्छाविशेषदशायां बुभुक्षत इति प्रयोगसत्त्वे तु उद्देश्यताख्यविषयताया एव धात्वर्थे भानोपगमेन तस्य निर्वाहात्। न च धात्वर्थविशेष्यकेच्छायाः सन्प्रत्ययार्थत्वे पाकं चिकीर्षति, ओदनं बुभुक्षत इत्यादौ पाकौदनादेर्द्वितीयया कृतिभोजनादिकर्मत्वप्रत्यायनसंभवेऽपि पाकश्चिकीर्ष्यते ओदनो बुभुक्ष्यत इत्यादौ कर्माख्यातेन तत्प्रत्यायनासंभवः, तत्प्रकृतिभूतसन्नन्त-धात्वर्थकृतिभोजनेच्छाकर्मत्वस्यैव तत्प्रत्ययेन बोध्यत्वात्, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित-स्वार्थबोधकत्वात् इच्छाविषयत्वविशेषितकृतिभोजनादेश्च प्रकृत्याप्रतिपादनादिति वाच्यम्।

कर्तृप्रत्ययस्थले सन्प्रत्ययार्थेच्छाया धात्वर्थविशेष्यतया भानेऽपि कर्मप्रत्ययस्थले तस्या धात्वर्थविशेषणतया भानोपगमात्। “चिकीर्ष्यते पाक इत्यादौ इच्छाविशेषितकृत्यादेरेव

सन्नन्तेन प्रतिपादनात्, तादृशा कृत्यादिकर्मताया आत्मनेपदादिना प्रत्यायनसंभवात्। आख्याताद्युपस्थित-वर्तमानत्वादेश्च कृत्यादिविषयकेच्छा यत्र प्रकृत्यर्थः, यत्र वेच्छाविषयकृतिस्तत्रोभयत्रैवेच्छायामन्वयः, प्रकृत्यर्थैकदेशेऽपि "नीलतरो घट" इत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरबाद्यर्थातिशयान्वयानुरोधात्। न चैवं कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि कृतिविशेषितैवेच्छा सना प्रत्याय्यतां, विशेषणीभवन्ती कृतिरेव कर्मत्वेनान्वीयताम्, भवन्मते विशेषणीभूतेच्छायां वर्तमानत्वाद्य-पराख्यातार्थन्वयवदिति वाच्यम्। एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयोऽव्युत्पन्न इति प्रथमान्तार्थविशेषणकर्मत्वे इच्छायां विशेषणतयोपस्थितस्य धात्वर्थस्य विशेषणतयान्वयायोगात्। विशेष्यतया चान्वयस्याप्रसक्तत्वात्। धात्वर्थविशेषणतया इच्छाभानेऽपि तस्याः वर्तमानत्वादिविशेष्यतयैव भानेनोक्तव्युत्पत्तिविरोधविरहात्।

एवं धात्वर्थस्येतरविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येण कर्मताविशेषणत्व-मयुक्तमेव। प्रकृत्यर्थस्यैकदेशेऽपि प्रकृत्यर्थान्तर्गततया भासमाने एव प्रत्ययार्थान्वयदर्शनात्, न तु स्वातन्त्र्येण भासमाने। इच्छारूपविशेष्यपारतन्त्र्येण कर्मत्वान्वयोऽपि, इच्छायाः कर्मत्वानन्वये दुर्घटः। विशेष्यान्वयिन्येव विशेषणस्य पारतन्त्र्येणान्वयस्य विशिष्टान्वयस्थले व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् न तु विशेष्यानन्वयिनि।

अथास्तु विषयतारूपकर्मत्वे चिकीर्ष्यते पाक इत्यादाविच्छाया-स्तत्परतन्त्रकृतेश्चान्वयः। उभयत्रैव पाकादेर्विषयत्वात्। स्थित्यादिकर्मत्वा-प्रसिद्ध्या च गृहं तिष्ठास्यते इत्यादेरप्रसङ्गादिति चेत् - ओदनो बुभुक्ष्यते इत्यादौ का गतिः? तत्रेच्छाकर्मताया विषयतारूपत्वात्। भोजनादिकर्मतायाश्च तदन्यत्वात्, विशेष्यीभवदिच्छान्वयिनि कर्मत्वे भोजनाद्यन्वयायोग्यत्वेन विशिष्टान्वयासंभवात्। वस्तुतः पाकश्चिकीर्ष्यत इत्यत्राप्यगतिरेव। कृतिविशेषणतया पाकनिष्ठेच्छाविषयतायाः कृतिविशेषणतया तन्निष्ठकृतिविषयताया भिन्नतयेच्छान्वयिनो विषयत्वरूपकर्मत्वस्य कृत्यन्वयायोग्यत्वात्।

यदि च विशेष्यान्वयिव्यक्तावेव तत्पारतन्त्र्येण विशेषणान्वय इति न नियमः, अपितु तदन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवेति। तथा च विषयतात्वावच्छिन्नस्योभयान्वययोग्यतया न प्रकृतेऽप्यन्वयानुपपत्तिः। अत एवा**"रूणयेत्यादा"**वारुण्यनिरूपितसाध्यताया गोनिरूपितसाध्यता-भिन्नत्वेऽपि न तृतीयार्थे विशिष्टान्वयानुपपत्तिः। तत्र परम्परया विशेष्यान्वयिसोमक्रयव्यक्तेः परम्परया विशेषणान्वयिव्यक्त्यभेदवत् प्रकृतेऽपि परम्परयोभयान्वयिकर्मव्यक्त्यभेदोऽक्षत एवेत्युच्यते? "तदा भोजनकृतिर्भवतु पाकश्च भवत्वि"तिसमूहालम्बनेच्छामादाय पाकश्चिकीर्ष्यत इति प्रयोगस्य कालान्तरीयकृतिविषयतामादाय दुर्वारतैव। विषययितासंबन्धेनेच्छाविशेषणीभवत्कृति-व्यक्तिकर्मत्वस्यैव तदिच्छान्वयिनि कर्मण्यन्वयान्नायमतिप्रसङ्ग इति चेत्तथापि तदिच्छाकाले "पाक इदानीं" न चिकिर्ष्यत इति प्रयोगानुपपत्तिः। अन्वयितावच्छेदककृतिविषयतात्व-कृतिगोचरवर्तमानेच्छाविषयतात्वावच्छिन्नाभावयोस्तदा पाकेऽसत्त्वात्।

न च वर्तमानकालावच्छिन्नकृतिविषयत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव तत्र प्रतीयते, स च पाके अबाधित इति वाच्यम्। यदातीतेच्छाधीनपाककृतिरपि तत्र वर्तते, तदा तादृशाभावस्यापि तत्र बाधात्। पाककृतीच्छायामसत्यामुक्तेच्छासत्त्वेऽपि च तथा प्रयोगात्। कृत्यसत्त्वेऽपि पाककृतीच्छासत्त्वे तथा प्रयोगविरहात्। कृतिविषयत्वाभावमात्रबोधस्य तत्राभ्युपगमासंभवाच्चेति कर्मप्रत्ययस्थले इच्छाधात्वर्थविशेषणमेव।

इदन्तु तत्त्वम्। कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि धात्वर्थविशेषितैवेच्छा सन्प्रत्ययेन प्रत्याय्यते। तत्कर्मत्वमेव कर्माख्यातार्थः तच्च धात्वर्थकर्मतया तद्विषयत्वम्। ओदनकर्मकभोजनं भवतु, पाकविषयककृतिर्भवत्वित्यादी-च्छायां च पाकौदनादीनां तथेच्छाविषयतया तत्कर्मत्वमक्षतम्। गृहस्थित्यादीच्छायां च गृहादेः स्थित्याधारत्वादिनैव विषयत्वमिति न गृहादेस्तिष्ठासादिकर्मत्वम्। अत एव यदोदनव्यक्तिकर्मक-भोजनमप्रसिद्धमथच भोजनकर्मतया तदिष्टं, तत्रायमोदनो बुभुक्ष्यत इत्यादेर्दर्शनादिविषयत्वेन

गगनादिगोचरेच्छास्थले च गगनं दिद्दक्षत इत्यादेश्च प्रयोगस्य नानुपपत्ति:। न वा ओदनादिरूपकर्ममात्रोपरागेण यत्र भोजनादीच्छा दैववशेन च तद्भोजनादिकं विषादिकर्मकमपि तत्र विषं बुभुक्ष्यत इत्यादय: प्रयोगा:। च कर्तृप्रत्ययस्थलेऽपि च तादृशविषयतारूपं कर्मत्वमेवेच्छाविशेषणतया भासते न तु धात्वर्थकर्मत्वम्। धात्वर्थविशेषणतया तत्पदार्थकर्मत्वविशिष्टभोजनादिनिरूपितविषयिताया नियमत इच्छायां भानोपगमेनोक्तस्थले विषं बुभुक्षते चैत्र इत्यादिप्रयोगवारणेऽपि गगनं दिद्दक्षते चैत्र इत्यादिप्रयोगस्य दुरुपपादत्वात्।

इदन्तु बोध्यम्। सन्प्रतिपाद्येच्छायां धात्वर्थकृतिभोजनादे: केवलविशेष्यतासंबन्धेन न विशेषणत्वम्। तथा सति परकर्तृककृतिभोजनादिगोचरेच्छावति अयं चिकीर्षति बुभुक्षत इति प्रयोगप्रसङ्गात्, किन्तु विशेष्यतासमानकर्तृकत्वोभयसंबन्धेनैव। उक्तातिप्रसङ्ग-वारणयेच्छासमानकर्तृकत्वेऽपि सन्प्रत्ययवाच्यतां स्वीकृत्य क्रियायां तदन्वयोपगमो न साधीयान्। इच्छान्तरसमानकर्तृकत्वमादाय दर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। स्वसमानकर्तृकत्वस्य वाच्यत्वे तत्तदिच्छारूपपदार्थानामननुगमेन व्युत्पत्त्यनुपपत्ति:।

न च समानकर्तृकत्वस्य संबन्धत्वोपगमे तत्र शक्तिग्राहकानु-शासनविरोध:, यतो **“धातो: कर्मण: समानकर्तृकादिच्छायां वे”**ति सन्प्रत्ययविधायकसूत्रं सन: समानकर्तृकत्वार्थकतां न प्रतिपादयति तस्य हीच्छाकर्मत्वेन तत्समानकर्तृकत्वेन च स्वार्थपराद्धातोरिच्छारूपार्थे सन् भवतीत्येवार्थ:। इच्छाधात्वर्थयो: संसर्गतया समानकर्तृकत्वविवक्षायामपि समानकर्तृकत्वोपरक्तार्थपरत्वं धातोर्निर्वहतीतीच्छामात्रे शक्तिग्राहकं तत्सूत्रमिति। सुबन्तोत्तरेच्छार्थविहितक्यच्काम्यजन्तस्य धातोरिच्छार्थकतया सन्प्रत्ययान्ताविशेषेऽपि सन्नन्तधातुवन्न सकर्मकता। तदन्तर्गत-प्रातिपदिकस्यैव इच्छाकर्मबोधकतयेच्छाया: कर्माकाङ्क्षाविरहात्। न च पुत्रीयति, पुत्रकाम्यतीत्यादौ क्यजादिप्रकृत्यर्थपुत्रादे:, क्रियात्वाभावेना-कर्मकत्वेऽपि आत्मन: पाकमिच्छति, पाकीयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थपाकादे: सकर्मकतया सन्नन्तसमुदायवत् क्यजाद्यन्त-

पाकादिसमुदायस्य सकर्मकताया दुर्वारतया तण्डुलं पाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। कृधातुसमानार्थकयतेरिव सन्नन्तसमानार्थकस्य क्यजन्तादेरपि कर्मत्वबोधक-सुप्साकाङ्क्षत्वानुपगमेन तथा प्रयोगाप्रसङ्गात्। कृदन्तकर्मत्वविवक्षायां तु षष्ठ्या बाधाद् द्वितीयाया अप्रसक्तिः। न च धात्ववयवकृद्योगे **"कर्तृकर्मणो: कृती"**त्यस्य द्वितीयाबाधकत्वे कंसकर्मकवधमाचष्टे "कंसं धातयती"त्यत्र द्वितीया न स्यात्। कंसस्याख्यानकर्मत्वायोगेन वधकर्मतयैव तदुत्तरं द्वितीयासमर्थनादिति वाच्यम्।

कृदन्तोत्तरं यत्राख्यानार्थे णिच् तत्र **"प्रकृतिवच्च कारक"**मित्यनेन कृदन्तकारकस्य ण्यन्तप्रकृतिप्रतिपाद्यक्रियाकारकतुल्यत्वातिदेशात् राजानं गमयति,सूर्यमुद्गमयतीत्यादौ ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृत्यर्थक्रियाकर्तु: कर्मत्वं तथा कृदन्तोत्तरणिच्प्रयोगेऽपीत्याख्येय-गत्युद्गत्यादिकर्तृ: कर्मतया तदुत्तरं द्वितीयेति, ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृते: कर्मणो द्वितीयान्तता तथा णिच्प्रत्ययान्तकृदन्तकर्मणोऽपीति लाभात् कृदन्तकर्मण: कंसादेर्द्वितीयोपपत्ति:। तथा विवक्षायां "तण्डुलस्य पाकीयतीति" प्रयोग इष्यत एव। कारकविभक्त्यर्थस्य वृत्येकदेशेनाप्यन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। सम्बन्धविवक्षायां च न तथा प्रयोग:।

वस्तुत: संबन्धविवक्षायामपि तथा प्रयोग इष्यत एव। न च तत्र वृत्येकदेशेन षष्ठ्यर्थान्वये **"प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपीति"** व्युत्पत्तिविरोधः इति वाच्यम्, तादृशव्युत्पत्तेरभेदान्वयस्थल एव स्वीकारात्। वृत्येकदेशेन भेदान्वये बाधकाभावात्। अत एव ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगो नेष्यते। इष्यते च पितु: स्वर्गकाम इत्यादिप्रयोग:। न च कारकपदप्रतियोगिपदयोर्भेदनिवेशनमफलमिति वाच्यम्। तन्निवेशस्य दृष्टान्तविधयोक्तत्वात्। यथा प्रतियोगिपदाद्यर्थस्य कुत्रापि अभेदान्वयो न भवति तथा वृत्येकदेशेनान्यपदार्थस्येत्यर्थे तात्पर्यादिति ध्येयम्।

अभेदविवक्षायां "पण्डितं पुत्रीयति प्रवीरं पुत्रकाम्यती"त्यादिप्रयोगाभाववत् परपुत्रादिगोचरेच्छावति पुंसि पुत्रीयतीत्यादयो न प्रयोगा:। **"सुप आत्मन: क्यजित्या"**दिना

इच्छाकर्तृसम्बन्धि यदिच्छाकर्म तद्बोधकसुबन्तात् क्यच्काम्यचोर्विधानात्। संबन्धित्वं च सम्बन्धित्वेन भातत्वम्। अन्यथा यस्येच्छाकर्तुः पुत्रोऽसिद्धस्तस्यापि स्वीयत्वेन पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तेः। उक्तस्थले पुत्रीयतीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यवारणाय च क्यजाद्यर्थेच्छायां पुत्रादेर्विषयित्वमात्रं न सम्बन्धः, किन्तु स्वांशे भासमानसंबन्धस्य प्रतियोगितया यो विषयस्तादृशपुरुषवृत्तित्वसहितमित्युपेयम्। स्वसंबन्धस्य क्यजाद्यवाच्यत्वेऽप्युक्त-संबन्धेनैवेच्छायां सुबन्तार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनायैव सूत्रे आत्मन इत्युपात्तम्। आत्मन इति षष्ठ्यर्थसंबन्धश्च न "धातोः कर्मण" इत्यादिसूत्रानुवृत्तायामिच्छायामन्वेति, अव्यावर्तकत्वादुक्तार्थलाभाप्रयोजकत्वात्, अपि तु सुप इत्यर्थे सुबन्तादित्यत्र। स चेच्छाकर्तृसंबन्धितयेच्छाविषयार्थकः। एवं चेच्छाकर्मणः सुबन्तादिच्छाकर्तृरिच्छायामिति वृत्तावपीच्छाकर्तुः सुबन्तादित्येव योजना कार्या। यथाश्रुते दर्शितानुपपत्तेरिति ध्येयम्।

"भृत्यं पुत्रीयती"त्यादावाचारार्थविहितक्यजन्तस्य सकर्मकत्वं युज्यत एव। तथाहि तमिवाचरतीत्यर्थे उपमानवाचिनः क्यच् विहितः, तमिवाचरतीत्यस्य तत्तुल्यं जानातीत्यर्थः। आचारपदस्य व्यवहारमूलज्ञानपरत्वात्। तुल्यतया ज्ञानं च क्यजर्थः, तच्च सकर्मकमेव। तत्र तुल्यत्वे प्रतियोगितया पुत्रादेरन्वयः, पुत्रादिपदमेव वा गौण्या पुत्रादितुल्यपरम्। ज्ञानमात्रं क्यजर्थस्तत्र च स्वाभेदावगाहित्वसंबन्धेन पुत्रादितुल्यस्यान्वयः। न चैवं पुत्रादिपदमुपमेयार्थकमेव न तूपमार्थकमिति कथमुपमानादाचार इत्यनेन तदुत्तरं क्यचो विधानं सङ्गच्छत इति वाच्यम्। पुत्रादिपदस्य तुल्यार्थकत्वेऽपि तुल्यत्वप्रतियोगितयो-पमानपुत्राद्यर्थकत्वात्। अत एव तस्य कर्मवाचकत्वं पुत्रादितुल्यस्याचारकर्मत्वात् सम्यगुपपद्यते। पूर्वमते उपमानपदस्य कर्मवाचकत्वमाचारकर्मविशेषणतुल्यताप्रतियोगि-बोधकत्वरूपं बोध्यम्।

वस्तुतः पुत्रमिवाचरतीत्यस्य पुत्रं यथा व्यवहरति तथा व्यवहरतीत्येवार्थः, व्यवहारश्च प्रतिपाल्यत्वादिना ज्ञानं प्रतिपालनादिरूपो व्यापारो वा। एवं च पुत्रीयतीत्यस्य

पुत्रकर्मकव्यवहारतुल्यव्यवहारकर्तेत्यर्थः। मुखचन्द्रादेर्यथा स्वजन्याह्लादस्य तुल्यतयोपमानोपमेयभावस्तथा पुत्रभृत्ययोरपि स्वकर्मकव्यवहारतुल्यतया स इति पुत्रपदस्योपमानवाचिता। आचारनिष्ठसादृश्यप्रतियोग्याचारकर्मवाचिता च। आचारसदृशाचार एव क्यचोऽर्थः। प्रथमाचारे कर्मतासंबन्धेन पुत्रादेरन्वयः। अमाद्यन्तात् क्यच्प्रत्ययविधानेऽपि धात्ववयवतया लुप्तस्यामादेर्नियमेनानुपस्थितेः कर्मत्वस्य सम्बन्धतया भानमुपेयते। यथा राजपुरुष इत्यादि-समासरूपप्रातिपदिकावयवतया लुप्तषष्ठ्यादिप्रतिसंधानानियमाद्विभक्त्यन्तार्थविशिष्टे पूर्वपदलक्षणोपेयते। द्वितीये आचारे भृत्यस्य कर्मतया क्यजन्तस्य सकर्मकत्वमिति।

कुट्यां प्रासादीयतीत्यादावाधाररूपोपमानवाचि सप्तम्यन्तोत्तरविहितक्य-जन्तस्य न सकर्मकता। तत्र च प्रासादाधिकरणकाचारतुल्याचारः क्यजन्तार्थः, स चावस्थानरूप एवेत्यकर्मक इति कुट्यास्तत्राधिकरणतया ततः सप्तम्येव। अवस्थानयोः साम्यं चैकजातीयसुखजनकत्वादिना-विशेषज्ञानविषयत्वेन वा। हंस इवाचरति हंसायते, हंसतीत्यादावुपमान-कर्तृवाचकपदोत्तरविहितक्यङन्तक्विबन्तधातुरप्यकर्मकः। तत्र हंसादिकर्तृका-चारतुल्याचारस्य गमनादिरूपस्य क्यङन्ताद्यर्थत्वेऽपि गम्यादिप्रतिपाद्यता-वच्छेदकसंयोगादिरूपफलानवच्छिन्नस्यैव तदर्थत्वोपगमात्। शब्दज्ञानादिरूप-सविषयकव्यापारात्मकस्याचारस्य क्वचित्तदर्थत्वेऽपि विषयरूपकर्मावरुद्धस्यैव तस्य तदर्थत्वोपगमात्। कर्मावरुद्धस्य च कर्मान्वयनिराकाङ्क्षत्वादित्यादिकं स्वयमूह्यम्। कृत्यर्थकधातुयोगे इष्टसाधनत्वादिज्ञानविशेष्यता-प्रयोज्यसाध्यताख्यविषयताविशेष एव कर्मत्वं द्वितीयादेरर्थः, न तु विषयतामात्रम्। यत्र घटं करोतीति प्रयुज्यते तत्र कपालं करोति, जलाहरणं करोतीत्याद्यप्रयोगात्।

अथैवं “काशान् कटं करोति, काष्ठं भस्म करोती”त्यत्र काशकाष्ठादिपदोत्तरं द्वितीयानुपपत्तिः तत्र कृतिनिरूपितोक्तविषयता-विरहादिति चेदुपादानीयविलक्षणविषयितापि

द्वितीयार्थः। सा च द्वितीयान्तरोपस्थाप्यसाध्यीयविषयिताविशिष्टायामेव कृतावन्वेति। अतः कटादिरूपकर्मान्तरासमभिव्याहारे काशान् करोतीत्यादयो न प्रयोगाः।

अथैवमपि "काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोती"त्यादौ काष्ठदुग्धादेः कर्मत्वानुपपत्तिः। तस्य भस्मदध्याद्युपदानताविरहात्। काष्ठदुग्धादिनाशानन्तरमेव तदारम्भकपरमाणुभिर्भस्मदध्याद्यारम्भा-दुत्पत्त्याश्रयस्यैवोपादानत्वात्, विभिन्नकालीनयोश्चाधाराधेयभावविरहात्, कारणस्यैवोपादानत्वमिति नियमाच्च। न च परिणामवादविद्वेषिणां नैयायिकानां काष्ठादेर्भस्मादिरूपद्रव्यान्तरकारणत्वमपितु प्रतिबन्धकत्वमेव, द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरिति चेन्न।

कर्म हि त्रिविधं भवति - प्राप्यं प्रकृतिविकृती च। तत्र प्राप्यं कर्म क्रियाजन्यफलशालि गम्यादेर्ग्रामादि, ज्ञानादेर्विषयश्च। क्रियानिष्पाद्यं यत्तद्विकृतिरूपम्। यथा पाकादेरोदनादि, यथा वा कृतेर्माल्यादि, कटादि च। प्रथमे तण्डुलादिरूपपूर्वद्रव्यं विनाश्यौदनादेर्निर्वर्तनम्। द्वितीये पुष्पादिरूपद्रव्यमविनाश्यैव संदर्भादिरूपविशेषनिष्पादनेन विशिष्टस्य माल्यादेर्निर्वर्तम्। तृतीये च काशादिरूपपूर्वधर्मिणमविनाश्य तत्रैव कटादिरूपधर्मिनिष्पादनम्। ईदृशं च कर्म प्रकृतेरसमभिव्याहारस्थले निर्वर्त्यमुच्यते। तण्डुलानोदनं पचति, कुसुमानि स्रजं करोति, काशान् कटं करोतीत्यादौ प्रकृतिसमभिव्याहारस्थलेऽपि निर्वर्त्यते निष्पाद्यते यदिति व्युत्पत्त्या। यद्यप्योदनादेरपि निर्वर्त्यतास्ति, तथापि तद्व्यावृत्तमेव पारिभाषिकं निर्वर्त्यत्वम्। तदुक्तमभियुक्तैः -

"सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षत"। इति।

यस्यविकृतिकर्मणो, नाश्रीयते- न प्रयुज्यत इत्यर्थः। एवं च तत्र तत्रौदनादेर्विकार्यकर्मण्ये-वान्तर्भावः।

तदुक्तम् -

"क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते।।

यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाश्यते।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यन्तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्।

प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादि भस्मवत्।

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्" इति ।

अत्र प्रकृतिरपि ग्राह्या। अन्यथा काष्ठसुर्वणादेस्तुरीयतापत्ते:। विकार्यपदेनैकव्युत्पत्त्या प्रकृतिविकृत्युभयाबोधनेऽपि उभयसाधारण-रूपावच्छिन्ने पारिभाषिकमेव विकार्यपदम्। प्रकृतिरूपं कर्म च क्रियया वस्त्वन्तरनिष्पत्तये पूर्वभावविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो निर्वाह्यते तद्यथा पाकादे: तण्डुलादि, कृतेश्च पुष्पकाशादि । तत्र प्रथमस्थले तण्डुलादिरूपधर्मिनाशादेव पूर्वभावविशिष्टं तदसत्त्वमोदनादिरूपकर्मान्तर-निष्पादकमितरत्र धर्मिण: काशकुसुमादे: सत्त्वेऽपि कटसंदर्भादि-विरहरूपपूर्वभावासत्वेन तद्विशिष्टस्यासत्त्वं कटसंदर्भादिनिष्पादकक्रियातो निर्वहति।

एवं च तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्व-मर्थस्तण्डुलाद्यन्वितं नाशकत्वं च पाकेऽन्वेति। विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्च उत्पादकत्वमर्थ:। ओदनाद्यन्वितस्य तस्य नाशकत्वविशिष्टे पाकेऽन्वय:। नाशे चोत्पत्ते: प्रयोजकत्वमुद्देश्यता-वच्छेदकविधेयभावमहिम्ना नियमतो भासते। अत: पाकस्य तण्डुलाद्यारम्भकसंयोगनाशजनकत्वेऽपि तन्नाशस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तौ द्रव्यनाशेनान्यथा-सिद्धतया प्रयोजकत्वबाधेन संयोगमोदनं पचतीति न प्रयोग:।

वस्तुवस्तु निर्वर्त्यकर्मासमभिव्याहारस्थले संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय संयोगनाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वक्तव्य इति कृतं प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधनेन। तण्डुलमोदनं करोति, काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोतीत्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तन्नशाकत्वं कृतौ प्रत्याय्यते । विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया च विषयताविशेष उत्पादकत्वं वा मिलितमुभयं वा कृतौ बोध्यते। “काशान् कटं करोति

कुसुमानि मौक्तिकानि वा स्रजं करोती"त्यादौ काशादिपदोत्तरद्वितीया कृतौ विषयताविशेषमेव बोधयति। काशाद्युच्छेदकतायास्तत्र बाधात्। कटमित्यादौ द्वितीयार्थः पूर्ववत्। स्रगादिपदार्थविन्यासविशेषविशिष्टकुसुमादेर्न कुसुमाद्युपादानक-कृतिविषयता, अपि तु विन्यासादिरूपविशेषणस्यैव, तस्यैव कृत्यधीनोत्पत्ति-रिति स्रजमित्यादिद्वितीयान्तस्य विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमर्थः। विशेषणोत्पादकस्यापि स्वरूपसंबन्धविशेषरूपं विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्व-मक्षतमेव। "अग्निः श्यामं रक्तं करोती"त्यादावचेतन-कर्तृव्यापारबोधककरोति समभिव्याहृतश्यामादिपदोत्तरद्वितीयाया अपि नोपादानताख्या विलक्षणविषयतार्थकत्वसंभवः । अपि तु तादृशद्वितीयान्तेन श्यामरूपादि-विशिष्टासत्त्वनिर्वाहकतारूपं विशिष्टोच्छेदकत्वं तादृशशव्यापारे प्रत्याय्यते।

"घटं रक्तं करोती"त्यादावपि घटादिपदस्यारक्तत्व-विशिष्टघटादिलाक्षणिकतया विशिष्टघटाद्यसत्त्वनिर्वाहकत्वं प्रतीयते। प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्माख्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्याप्यते । अतः काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्त इत्यादा-वाख्यातार्थविशेष्यकाष्ठादि-वाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य न तु निर्वर्त्यभस्मादिरूप-विकारवाचक-पदसमानवचनकता।

अथैवं निर्वर्त्यकर्मवाचकपदात्प्रथमा न स्यादपितु द्वितीयैव। तत्कर्मताया लकारेणानभिधानात्। **यत्तू**भयकर्मत्वमेव लकारेणाभिधीयते। प्रधानाप्रधानकर्मसमभिवाहृतनी-वहादिदुहादिरूपद्विकर्मकोत्तरकर्मप्रत्ययस्यैव कर्मत्वद्वयानभिधायकत्वनियमात्, प्रकृते च कर्मद्वयस्यैव तुल्यत्वात्। विकृतेराख्यातार्थविशेष्यत्वेऽपि आख्यातस्य तत्समानवचनत्वानियमः **"गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतेर्न ही"**त्यनुशासनसिद्धप्रकृति-विकृतिसमभिव्याहृतलकारीयविकारसंख्याबोधकत्वाभावव्युत्पत्तिनिर्वाहय इत्युक्तस्थले न क्रियापदस्यैकवचनान्तता। तदर्थान्वितसङ्ख्याबोधकस्यै-वाख्यातस्य तत्पदसमानवचनत्व-नियमात्, न तु तद्विशेष्यकस्वार्थ-कर्मत्वादिबोधजनकाख्यातमात्रस्येति।

तदसत्। विकारविकारिणोर्द्वयोराख्यातार्थविशेष्यत्वे वाक्य-भेदापत्तेः। घटपटौ स्तः, घटपटौ दृश्येते इत्यादौ विशेष्यभेदेऽपि विशेष्यतावच्छेदकद्वित्वादेरेकधाभानान्न वाक्यभेदः, अत्र च न तादृशं विशेष्यतावच्छेदकभानमस्ति, येन तत्रेवात्राप्येकवाक्यतानिर्वाहः स्यात्। न चागत्येष्यत एवात्र वाक्यभेद इति वाच्यम्। तथा सत्येकवाक्यार्थपरस्य काष्ठं क्रियते, भस्म क्रियत इत्येतादृशप्रयोगस्यापतेः । काष्ठं भस्म क्रियत इतिवाक्यजबोधस्य काष्ठविकृतिर्भस्मान्यविकृतिर्वेति संशयनिवर्तकत्वानु-पपत्तेः। काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकार-भावाभानात्। अस्मन्मते च काष्ठोच्छेदकत्वरूपकाष्ठकर्मकत्वभस्मनिर्वर्तकत्व-रूपतत्कर्मकत्वयोरेकविशिष्टेऽपरान्वये एव पूर्वोपदर्शितरीत्या काष्ठोच्छेदप्रयोज्योत्पत्ति-कत्वरूपकाष्ठप्रकृतिकत्वस्य भस्मनि लाभसम्भवादिति चेत्? सत्यम्। काष्ठं भस्म क्रियत इत्यादौ भस्मादिनिष्ठनिर्वर्त्यकर्मताया लकारेणानभिधानेऽपि तत्कर्मताया धात्वर्थे संसर्गतया भानोपगमेन तादृशकर्मोत्तरं प्रथमायाः साधुता ।

प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयादि-विभक्तिसाधुत्वात्। यथा अर्घोनम इत्यादौ नमः पदार्थत्यागेऽर्घादिकर्मत्वबोधेऽपि अर्घादिपदात्प्रथमैव निपातार्थे त्यागे कर्मतासंबन्धेनैव नामार्थस्यान्वयात्। एवं भूतले न घट इत्यादावपि घटादिसम्बन्धस्याभावे संसर्गतया भानात् षष्ठीविषयेऽपि प्रथमा। न च धात्वर्थे नामार्थस्य साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न इति प्रकृते कर्मतायाः संसर्गतया भानं न सम्भवतीति वाच्यम्। घटो नीलो भवति, काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ भवनादिक्रियायां नीलादेः कर्तृतासम्बन्धेन साक्षादन्वयवदत्रापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण कर्मान्तरविशेषणतापन्नक्रियायामपरकर्मणः कर्मतासंबन्धेन साक्षादन्वयोपगमात्।

न चैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षया काष्ठं भस्मराशिं क्रियत इत्यादिप्रयोगापत्तिः, कर्मत्वान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेव द्वितीयया कर्मत्वं बोध्यत इति व्युत्पत्तिकल्पने "गौर्दुह्यते क्षीरम्, अजा नीयते ग्राम"मित्यादौ दोहननयनादिक्रियायां क्षीरग्रामादि-कर्मकत्वानन्वयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। प्रकृतिविकृत्युभयकर्मकस्थले तथा

व्युत्पत्तेः। यथोक्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते, तथा कर्तृत्वविशेषणतयाऽऽभासमानायामेव क्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः कल्प्या, अन्यथा प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं भस्मना भवतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्। उत्पत्तिप्रयोजकनाश-प्रतियोगित्वरूपविकार एव काष्ठं भस्म भवतीत्यादौ धात्वर्थः। आधेयत्वरूपं तत्कर्तृत्वमेव सम्बन्धमर्यादया भासते। काष्ठेन भस्मना थूयत इत्यादौ भस्माद्याधेयत्वमुत्पत्तौ, काष्ठाधेयत्वं च नाशप्रतियोगित्वे तृतीयोपस्थाप्यं प्रकारतया भासते। कर्तृत्वविशेषणतया भासमानस्य निरुक्त-भवनस्यान्तर्गतायामेवोत्पत्तौ भस्मादेराधेयत्वं संबन्धतया भासत इति व्युत्पत्तेः, काष्ठेन भस्म भूयते इत्यादयो न प्रयोगाः। भावाख्यातस्य कर्तृत्वाबोधकत्वात्। कर्मत्वान्तरविशेष्यतापन्नकृत्यादौ कर्मत्वस्य संसर्गतया भानमव्युत्पन्नमिति काष्ठं भस्मराशिः करोतीत्यादयो न प्रयोगाः।।

"अधिशीङ्स्थासां कर्मे"त्यादिना यत्राधारस्य कर्मसंज्ञा तत्राधारत्वमाधेयत्वं वा द्वितीयार्थः, "स्थलीमधिशेते" इत्यादौ तादृशार्थे द्वितीयायाः "स्थल्याः अधिशयिते"त्यादौ कृद्योगे षष्ठ्याश्च साधुत्वार्थमेव कर्मसंज्ञाविधानात्। अथ कृञर्थव्यापाररूपक्रियान्तरं धात्वर्थेऽन्तर्भाव्य शयनादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारार्थकसोपसर्गशीङ्प्रभृतिधात्वर्थतावच्छेतक-शयनादिरूपफलाश्रयतयाधारस्य कर्मत्वोपपादनसम्भवात् तादृशसूत्राणां वैयर्थ्यमेव। अध्याद्युपसृष्ट-शीङ्प्रभृतीनामेव च तादृशार्थे निरूढलक्षणा, न त्वनुपसृष्टानाम्, अतो न स्थलीं शेते इत्यादयः स्वारसिकप्रयोगा इति चेन्न। धातोर्मुख्यार्थपरत्वेऽपि दर्शितप्रयोगनिर्वाहाय भगवता पाणिनिमुनिना तादृशसूत्रप्रणयनात्। तदप्रणीतवतां शर्ववर्मप्रभृतीनां मुख्यार्थपराणां स्थल्यामधिशेत इत्यादिप्रयोगाणां साधुतायाः दुर्वारत्वाच्च।

कालाध्वभावदेशानामकर्मकक्रियायोगे कैश्चित्कर्मप्रत्ययार्थे विभाषया कर्मत्वमनुशिष्यते। **अन्ये तु** क्रियान्तरान्तर्भावेनोक्तरीत्या तत्र पाक्षिकं कर्मप्रत्ययमुपपादयन्तस्तन्नानुशासति। उक्तं च तैः -

"कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते"।। इति ।

तन्मते च “मासमधीते, मासमास्ते, योजनं धावती”त्यादावभिव्याप्त्यर्थे **“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”** इत्यनेन द्वितीयाविधानं यद्यप्यनर्थकं, धात्वर्थेऽध्ययन-स्थित्यादिविशेषणतयाभिव्यापनात्मकक्रियाया अन्तर्भावेण तत्कर्मतया तत्र तत्र द्वितीयोपपत्तेः। तादृशधात्वर्थे व्याप्त्यनन्तर्भावे मासमास्त इत्यादौ द्वितीयया तद्बोधनेऽपि “आस्यते मासः” इत्यादौ मासादौ स्थित्यादिव्याप्यत्वलाभानिर्वाहात्, तथापि “मासं रमणीया, क्रोशं कुटिला नदी” इत्यादौ भवतीत्यस्यानध्याहारेऽपि द्वितीयायाः साधुतानिर्वाहकत्वेन भाष्यकृतस्तत्सूत्रं सार्थकयन्ति। तत्र हि रमणीयत्वाभिव्याप्यत्वं मासादौ प्रतीयते। न च तत्र क्रियासमभिव्याहारोऽस्ति यत्राभिव्याप्तिरन्तर्भविष्यति तत्कर्मतया द्वितीया च स्यात्। एवं मासमासितेत्यादावभिव्याप्त्यन्तर्भावेण मासस्य कर्मत्वोपपादने कृद्योगात् षष्ठ्येव स्यात् न द्वितीयेत्यतोऽपि तत्सूत्रं सार्थकम्।

अथ केयमभिव्याप्तिर्याऽत्यन्तसंयोग उच्यते। न तावद्व्याप्यवृत्तिः कालिकः संबन्धः, कालिकसम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वं व्याप्यकालानवच्छिन्नत्वं, दिवसादिमात्र-वृत्तिमासादिनिष्ठसम्बन्धो दिवसाद्यवच्छिन्न इति तत्र मासमास्त इति न प्रयोगः। मासपदार्थश्चात्र त्रिंशद्दिनमात्रस्थायी कश्चिदखण्डः पदार्थः, न तु क्रियाप्रचयः, तथासति दिनैकादिमात्र-स्थायिनोऽपि संबन्धस्य कासुचित् क्रियासु व्याव्यवृत्तितया तत्र तथा व्यवहारापत्तेरिति युक्तम्। चैत्रो मासं काश्यां तिष्ठतीत्यादौ काशीसंयोगस्य मासव्यापकस्यैकस्याभावेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। संयोगव्यक्तीनां मासनिष्ठकालिकसंबन्धस्या-वान्तरदण्डाद्यात्मककालावच्छिन्नत्वात्। न च संयोगानां भेदेऽपि चैत्रीयसंयोगत्वाद्य-वच्छिन्ननिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नाधारता मासव्यापिकैकैव । सा च नावान्तरकालावच्छिन्नेति तत्र तदनवच्छिन्नत्वबोधकमुक्तवाक्यं भवेदेव प्रमाणमिति वाच्यम्।

सामान्यघटितविशेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकूटादेव सामान्यधर्मा-वच्छिन्नवत्ता-प्रतीतेरुपपत्तेः शुद्धसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताया-मतिरिक्तायां मानाभावात्। यत्र त्रिंशद्दिनेषु कमपि कालमधीतं, तत्र मासेऽध्ययनसंबन्धस्याव्याप्यवृत्तितया मासमधित इति प्रयोगानुपपत्तिरपि न शक्यते वारयितुम्, उच्यते अभिव्याप्तिर्यावदवयवसम्बन्धः। यत्समुदायो मासादिपदार्थस्त एव तदवयवाः। एवं च त्रिंशद्दिनानां मासपदार्थतया त्रिंशद्दिनेषु किञ्चित् किञ्चित् कालावच्छेदेनाध्ययनसंबन्धेऽपि मासमधीत इति प्रयोगोपपत्तिः। त्रिंशद्दिनसम्बन्धश्च दिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वव्यापकत्वम् । तादृशत्रिंशत्वादेश्च मासादिपदप्रवृत्ति-निमित्तस्य मासादिपदादेव लाभाद्व्यापकत्वमात्रं द्वितीयार्थः। व्यापकत्वं च व्याप्यविशेषाघटितमखण्डं दुर्वचमिति खण्डशोऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावश्च द्वितीयार्थः। प्रथमाभावे प्रकृत्यर्थो मासादिराधेयतासंबन्धेनान्वेति, मासादिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नस्य च प्रतियोगितयाऽभावान्तरेऽन्वयः। तस्य चान्वयितावच्छेदकचैत्रकर्तृकाध्ययनत्वादिरुपस्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेनाध्ययनादावन्वयः। प्रथमाभावे च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं विशेषणमुपादेयम्। तेन त्रिंशद्दिनेष्वेव च यत्राधीतं, तत्र दिनावान्तरदण्डादावाध्ययनाभावेऽप्युक्तप्रयोगोपपत्तिः। मासपदं च त्रिंशद्दिनपरमेव, न तु तावत्कालस्थाय्यखण्डवस्त्वन्तरपरम्। एकदिनाध्ययनस्थलेऽपि तादृशाखण्डकाले प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावा-सत्त्वेन मासमधीत इति प्रयोगापत्तेः।

मासघटकं च दिनं सूर्योदयावधि सूर्योदयान्तरपर्यन्ता-वस्थाय्यखण्डवस्तुरूपं, न तु क्रियादिप्रचयः। तथा सत्येकैकक्रियादिव्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावसत्त्वेन व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थस्य बाधापत्तेः। दिवसं स्वपितीत्यादौ च दिवसादिपदं सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणकूटपरमेव। अतो नैकदण्डादिमात्रस्वप्ने तथा प्रयोगः।

अथ व्यापकत्वस्य द्वितीयार्थत्वे एकमासादिव्यापकाध्ययनस्थलेऽपि मासान्तरेऽध्ययनाभावसत्त्वेन मासत्वादिव्यापकताया अध्ययने बाधेन मासमधीत

इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। न च मासपदेन यत्किञ्चित्त्रिंशद्दिममात्रवृत्ति-विशेषधर्मप्रकारेणानुपस्थापनेऽपि तद्धर्मवत्स्वनिरूपिताधेयत्वसंबन्धेन मासपदार्थस्या-भावेऽन्वयोपगमात् यत्किञ्चिन्मासनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमन्वयितावच्छेदके लभ्यत इति न काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्तन्मासमात्रवृत्तिधर्मविशेषाणां संबन्धघटकत्वेऽपि शाब्दबोधे संसर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया संसर्गविशेषोपस्थितेरपेक्षितत्वात्। संबन्धघटकतादृशधर्मान् विशिष्याविदुषः शाब्दबोधानुदयप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्। अनागतादिमासवृत्तितादृशधर्माणां विशिष्यज्ञानसामग्र्याः असर्वज्ञस्य दुर्लभतयास्मदादीनां सर्वेषामेव तादृशमासत्वव्यापकताबोधोच्छेदप्रसङ्गात्। न च तादृशवाक्यार्थतात्पर्यमेव संसर्गतात्पर्यम्, उक्तज्ञाने च वाक्यार्थघटकः संबन्धः संसर्गमर्यादयैव भासत इति विशेषरूपेणानु-पस्थितस्यैवोक्तधर्मघटितसंबन्धस्य तात्पर्यज्ञाने बाधाभावबलाच्छाब्दबोधे च तात्पर्यज्ञानबलाद्भानमनपवादमेवेति वाच्यम्।

एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थविशेषिततत्प्रतीतीच्छारूपतात्पर्यविषयकनिश्चयस्य प्राग्वाक्यार्थनिश्चयात् दुर्घटतया तस्य शाब्दधीहेतुत्वे च योग्यतासंशयाच्छाब्द-बोधानुपपत्तेर्विशकलितितत्तत्पदार्थतत्तत्संसर्गविषयकत्वविशेषितप्रतीतीच्छाज्ञानस्यैव शाब्द-धीहेतुताया उपेयत्वात्, तत्र च तादृशसंसर्गोपस्थितेरवश्यापेक्षणीयत्वादितिचेत्।-

सत्यम्। मासादिघटकतावद्दिनादिनिष्ठत्रिंशत्त्वादिरूपमासत्वादिः रूपमासादिभेदेन नानैव। मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्ततापरमनुगतरूपेण। अन्यथा शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात्। सर्वोपसंहारेण व्युत्पत्तिं विना प्रागप्रतीतमासादेः शाब्दानुभवानिर्वाहाच्च। न च त्रिंशत्त्वादिकं बुद्धिविशेषविषयत्वरूपं वाच्यम्, दिनादेर्द्रव्यानात्मकत्वेन तत्र गुणरूपसङ्ख्याया असम्भवात्। द्रव्यात्मकत्वेऽपि क्रमिकेषु तेषु सङ्ख्योत्पत्तेरसम्भवात्। तत्र बुद्धेरनतिप्रसक्तं वैलक्षण्यमनुगतं दुर्वचम्। जातिरूपस्य तस्य सङ्करप्रसङ्गनिरस्तत्वात्। तत्तद्दिनविषयकत्वरूपस्य तत्तद्दिनाद्यननुगमेनाननुगतत्वादिति वाच्यम्। तावत्कालस्थायिनो द्रव्यस्यापि दिनादिरूपत्वसम्भवात्। मीमांसकानुयायिभिरगत्या

सङ्ख्यायाः पदार्थान्तरत्वोपगमाच्च। सङ्ख्यादिरूपनानादिनादिनिष्ठानुगतत्रिंशत्त्वादेः सुवचत्वात्। एवं मासमधीते चैत्र इत्यादावधिकरणतैव द्वितीयार्थः। मासादिपदार्थतावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वादेर्धर्मिविशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारतात्वादिव्याप्यधर्मावच्छिन्नं स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेद्यत्वं संसर्गतया भासत इत्युपगमेन सामञ्जस्यात्।

यत्किञ्चिदेकमासं व्याप्य यत्राधीतं तत्राध्ययनाधारतानामवच्छेद्यता-वच्छेदकाधारतावृत्त्यन्यतमत्वविशेषादिरूपोक्तधर्मावच्छिन्नानतिप्रसक्तेन तद्वृत्तित्रिंशत्त्वेनावच्छेदात्। न्यूनकालाध्ययनस्थले च अतिप्रसक्ततया तादृशास्य मासत्वस्योक्तरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वाच्चाप्रङ्गाति-प्रसङ्गयोरन वकाशात्। मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मे चैत्राध्ययनाधारताया व्याप्यत्वस्य शब्दादलाभेऽप्यर्थ-तस्तल्लाभात् द्वितीयाया अत्यन्त-संयोगार्थपरत्वमिति नानुशासनविरोधः। न च भूतलेघटः, भूतलं घटवदित्यादिप्रत्ययबलादतिप्रसक्तोऽपि धर्मः आधेयत्वाधारत्वयोरवच्छेदक इति वाच्यम्। तादृशप्रत्ययेऽवच्छेदकत्वभानानुपगमात्। आधेयताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मात्मक-व्याप्तिशरीरे मिश्रादीनां स्वरूपसम्बन्धरूपा-वच्छेदकत्वनिवेशस्य व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमिति तत्स्थलीयचिन्तामणिपरिष्कारविरोधादसंभवदुक्तिकतापत्तेः। आधारताया अतिप्रसक्त-धर्मावच्छेद्यत्वे यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणता-वच्छेदकमिति तल्लक्षणव्याख्यापक्षे स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशं व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यादूषयित्वा विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्येत्यादिदूषणान्तरेण तत्परित्यज्य दीधितिकृतामनतिरिक्त-वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व-विवक्षाया असङ्गत्यापत्तेः।

अस्तु वाऽव्यासज्यवृत्तिधर्मस्यातिप्रसक्तस्यापि दर्शितप्रतीतिबलादा-धाराधेयभावावच्छेदकत्वम्। व्यासज्यवृत्तेस्त्वतिप्रसक्तस्य तदवच्छेदकत्वम-प्रसक्तम्, क्षितिजलोभयं गन्धवत्, स्नेहगन्धोभयं क्षितावित्याद्यप्रतीतेः। अथवा

द्वितीयाद्यर्थेऽध्ययनाधारत्वे तत्तन्मासादिरूपप्रकृत्यर्थ-विशेषणतापन्नतत्तन्मासत्वा-दिव्यक्तीनां व्यापकतासंबन्धेन पारतन्त्र्येण विशेषणत्वमुपेयते। तादृशं च व्यापकत्वं स्वसमानाधिकरणव्याप्य-वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयधर्मवत्त्वम्, तादृशधर्मश्च चैत्रो मासमधीत इत्यादौ चैत्रीयाध्ययनाद्याधारतात्वं विशिष्यैव संबन्धेऽन्तर्भावनीयम्। मासान्तरनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मे सत्त्वेऽपि तत्तन्मासत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मे उक्त-सम्बन्धेन तत्तन्मासत्वाद्यवच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयत्वमक्षतमेवेति यक्तिञ्चिदेकमासादिमात्रव्यापकाध्ययनादिस्थलेऽपि तादृशप्रयोगनिर्वाहः। प्रतिमासमधीत इत्यादौ प्रत्यादिशब्दानां मासादिपदोपस्थाप्यानुगतरूपावच्छिन्नमासत्वादिमन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावघटितव्यापकताबोकतया यक्तिञ्चिदेकमासव्यापकाध्ययनादिस्थले न तादृशः प्रयोगः।

अथात्यन्तसंयोगार्थकद्वितीयाया एकादिपदं विनापि यक्तिञ्चिदेकमासादिव्यापकता-बोधकत्वे **"उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्नि होत्रं जुहोतीत्यत्र"** एकपदवैयर्थ्यमिति चेन्न। तत्र मासाधिककालव्यापकत्वेऽपि मासव्यापकतयाधिककालव्यापकस्य होमस्य शास्त्रार्थता-वारणयैकपदोपादानात्। तथा सति तस्य केवलार्थकतया मासमात्रव्यापकतालाभात्तादृश-प्रयोजनोपपत्तेः। अत एव च **"यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीति"**श्रुतिबोधिताग्निहोत्रानुवादेन सतिलव्रीहिचरु-रूपद्रव्यस्य, मासैकरूपकालस्य च विधाने वाक्यभेदः स्यादिति तादृशद्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विधायिका तादृशी श्रुतिरिति सिद्धान्ते यावज्जीवकालान्तर्गतमासरूपकालांशेऽप्यनुवादकता-सम्भावत्प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यस्यैव विधानमुचितमिति पूर्वपक्षो निरस्तः। यावज्जीवमित्यादिश्रुत्या

यावज्जीवव्यापकत्वे बोधितेऽर्थतो मासैकव्यापकतालाभेऽपि उपसच्चरुकरणकत्व-विशिष्टहोमे तन्मात्रव्यापकताया अलाभेन तस्यापि विधेयतया वाक्यभेदस्य प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यविधिपक्षे दुर्वारत्वात्।

अथ तादृशश्रुतेर्द्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणाग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्य विधायकत्वेऽपि न कथं वाक्यभेद:? विधेयभेदस्यैता-वताप्यपरिहारात्। प्रत्युत धर्मिणोऽप्यधिकस्य विधानात्।

एवं च

"प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुण:।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहबोऽप्येकयत्नतः"।।

इत्यपि निर्युक्तिकमिति चेन्न। यत्र विधेयांशे युगपदनेकधर्माणां विशेषणतया भानं तत्र विधेयविशेषणभेदेऽपि विशिष्टनिष्ठविधेयत्वाभेदेन वाक्यभेदविरहात्। अन्यथा भूतलं नीलघटवदित्यादावपि नीलवद्धटवदित्यादाविव वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अनुवाद्यांशे विशेषणतया यत्रानेकेषां विधानं तत्र तेषां विधेयता भिन्नैवेति वाक्यभेद:।

यद्यपि तत्रोपसच्चरुकरणहोमाधिकरणतात्वेन वाधिकारिविशेषकृत-तादृशहोमाधि-करणतात्वेन वा मासैकव्यापकता मासन्यूनकालहोतृकृत-होमाधिकरणतायामप्यन्यान्यदिने पुरुषान्तरकर्तृकहोमाधिकरणतासत्त्वेनाक्षतैव, तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेन व्यापकताया: श्रुतितात्पर्यविषयत्वे च विधेयानन्त्यम्, तथापि विभिननपुरुषकर्तृक-होमाधिकरणताद्वयावृत्तितादृशचरुहोमाधिकरणतामात्रवृत्तिधर्मत्वेनानुगती कृत्य ततपुरुषकर्तृकतादृशचरुहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापकतानां संसर्गविधया विवक्षितत्वान्न दोष:। तादृशाधिकरणताद्वयावृत्तित्वं च, स्ववृत्तित्वस्वनिरूपकहोमकर्तृ-निष्ठभेदप्रतियोगिकर्तृकहोमाधिकरणतावृतित्वोभयसंबन्धेनाधिकरणताविशिष्टान्यत्वरूपमनुगतं बोध्यम्। मासधीत इत्यादावपि चैत्रादिकर्तृकाध्ययनाधिकरणतात्व-

रूपव्यापकतावच्छेदकधर्म-स्योक्तानुगतरूपेणैवानुगमः कार्यः। अतो मासमधीयानो दृष्ट इत्यादौ विशिष्य चैत्रत्वाद्यनुपस्थितावपि नान्वयबोधानुपपत्तिः। अन्यत्स्वय-मूहनीयम्।

दण्डं विना न घट उत्पद्यते, रासभं विनापि घट उत्पद्यत, इत्यादौ विनापदार्थोऽभाववान्। तत्पदसमभिव्याहृतद्वितीयाया अभावान्वयि-प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वार्थः। अभाववतश्चोत्पत्तावाधारत्वेनान्वयः। तथा च दण्डाभाववद्वृत्त्युपत्तिकत्वाभाववान् घटो, रासभाभाववद्वृत्त्युत्पत्तिको घट इत्याकारको बोधः। यद्यपि निपातार्थे नामार्थस्य साक्षादपि भेदान्वयः तथापि संभवति सार्थकत्वे विभक्तेर्निरर्थकत्वमनुचितमिति द्वितीयायाः सार्थकत्वमुपेयते।

भूतले न घटश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगिताद्यर्थैकत्वे प्रथमैव न साधुः स्यात्। प्रातिपदिकार्थान्वयिनोऽन्यपदेनाभिधानस्थल एव **"प्रातिपदिकार्थे"**त्यादिसूत्रेण प्रथमाविधानादिति तत्र प्रतियोगित्वादिः संबन्धविधयैव भासत इत्युपेयते। दण्डं विना न घटोत्पत्तिरित्यादौ च विनान्तार्थे घटोत्पत्याद्यभावान्वयेऽनुयोगिविशेषणदण्डाद्यभावस्य च तदनुयोगितावच्छेदकत्वं भासते। द्रव्ये न गन्ध इत्यप्रयोगात् उपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्ने न नञर्थाभावान्वय इतिव्युत्पत्तेरिति रासभं विना न घटोत्पत्तिरिति न प्रयोगः। अतिप्रसक्ततया रासभाभावस्य घटोत्पत्त्याद्यभावानुयोगितावच्छेदकताविरहात्। अथवा अभाव एव विनार्थः दण्डं विना न घट इत्यादौ च विनान्तार्थस्याभावस्य नञर्थे घटाद्यभावे प्रयोज्यतासंबन्धेनैवान्वयः। अत एव रासभं विना न घट इत्यादयो न प्रयोगाः। अत एव दण्डाद्यभाववति घटादेर्वृत्तावपि जायते इत्यस्याध्याहारं विनैव दण्डं विना न घट इति प्रयोगोपपत्तिः।

रासभं विना घट इत्यादौ च विनार्थस्याभावस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन घटादावन्वयः। दीधितिकृताप्यविनाभावो व्याप्तिरित्यत्र साध्यं विना साध्याभाववति योऽभाव इति व्याख्यातं, तत्र सप्तम्यन्तेन मतुपा संसर्गविधया भासमानं तदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तं न तु विनार्थत्वेनाधिकरणम्। अभावाधिकरणपर्यन्तस्य विनापदार्थत्वेऽपि सप्तम्याः

आधेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपताया आवश्यकत्वात्। न च विनापदोत्तरलुप्तसप्तम्यर्थ एवाभाववतीति सप्तम्या विवृत इति वाच्यम् निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकत्वात्। अत एव सर्वत्र निपातोत्तरं साधुत्वार्थं प्रथमैवेति शाब्दिकाः।

पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादावेवकारप्रकृतिकसप्तम्या यदाधेयत्व-बोधकत्वमङ्गीकृतं दीधितिकृद्भिस्तत्रापि तेषां न निर्भरः। अस्तु वा तत्र प्रतियोगितया पृथिव्यन्यवृत्तित्वभानुरोधेनैवकारस्यान्यवृत्तित्वार्थकत्वं गौरवादुपेक्ष्य तत्राधेयत्ववाचकत्वेन क्लृप्तायाः सप्तम्याः कल्पनम्। प्रकृते चाधेयत्वस्य संसर्गतयैवोपपत्तौ विनापदसाकाङ्क्षाधेयत्वार्थकसप्तमीकल्पनं दुष्कल्पनमेव। एवकारस्थले चाभावरूप एवार्थेऽन्यरूपतदर्थान्तर-स्याधेयताम्बन्ध इति न सम्भवति। आधेयतादेस्तद्वत्येव संबन्धत्वात् न तु तदभावे। न च आधेयत्वाभावो न प्रतीयते, अपितु तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिव्याद्यन्याभाव इत्युपेयम्। तादृशप्रतियोगिता-कत्वमेवाभावेऽन्यस्य सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम्। आधेयतासंबन्धस्य प्रतियोगिन आधारस्यानुयोगिन्याधेये वृत्त्यनियाम-कत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्।

चैत्रः पचतीत्यादौ कृत्यादिसंबन्धस्यापदार्थत्वेऽपि पाककृतिमानित्यादौ मतुबादिपदेन विवरणवत्, उक्तस्थले सामानाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विरोधमापापादयति। विवरणीयार्थस्याप्यान्यलभ्यत्वेनापदार्थतोपपत्ते-रित्यलमसदावेशेन। विना वातं वृक्षः पतित इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याश्रयतासंबन्धेन वृक्षेऽन्वयाद्वाताभावविशिष्टो वृक्षः पतित इति शब्दतो लभ्यते। पतनेऽनुभवसिद्धो वातजन्यत्वाभावलाभश्चार्थः, जन्यतायाः पदानुपस्थाप्यत्वात् तदभावस्य, तस्य वृत्त्यनियामकसंबन्धत्वात्तदवच्छिन्नवाताभावस्य च शब्देन बोधयितुमशक्यत्वात्। पुत्रं विना गत इत्यादौ पुत्रादिपदं लक्षणया पुत्रगमनादिपरम्। विनापदबोध्यतदभावश्च समानकालीनत्वादिसंबन्धेन गमनेऽन्वेति। समानकालीनत्वघटकं कालनिष्ठं स्वाधिकरणत्वमनवच्छिन्नं बोध्यम्।

अतो गमनादिकाले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन गमनाद्यभावसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः। **केचित्तु** - उक्तस्थलेऽसाहित्यमेव विनापदार्थः। तस्य च गमनादिकर्तर्यन्वयः। असाहित्यं च स्वकर्तृकसमभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकालीनतादृशक्रियाकर्तृत्वरूप-साहित्याभावः, क्रियान्वयिस्वकर्तृकतादृशक्रियाकालीनत्वाभाव एव वा विनार्थः। कर्तृत्वे पुत्रादेराधेयत्वेनान्वयः। विभक्तिः साधुत्वार्थैव।

अस्तुवाधेयत्वं द्वितीयार्थः। सप्तम्या आधेयत्वार्थकत्वेऽपि नात्र सप्तमीप्रसक्तिस्तस्याः कारकविभक्तित्वेन क्रियान्वयिस्वार्थबोधकत्वात्। अतःशेष-षष्ठीप्रसक्त्या तामेवोपपदविभक्तिर्द्वितीया बाधत इति **"सर्वा उपपदविभक्तयः षष्ठ्यपवादिका"** इत्यस्याविरोध इति। विनासमानार्थकयोर्ऋतेऽन्तरेणेति निपातयोरपि दर्शितैव रीतिः। एवं विनायुक्ततृतीयापञ्चमीस्थलेऽपि।

मर्यादाभिविध्यर्थकयावच्छब्दयोगेऽपि द्वितीया दृश्यते, तत्र मर्यादार्थको यावच्छब्दः। **"आरभ्य तस्यां दशमी तु यावत्प्रपूजयेत्पर्वतराजपुत्री"**मित्यादौ। मर्यादा - सीमा, कालरूपा देशरूपा च। कालनिष्ठं तत्त्वं च, तत्कालनिष्ठं समभिव्याहृतकालप्रागभावानधिकरण-स्वप्रागभावाधिकणस्वसजातीययावत्कालवृत्तिसमभिव्याहृतक्रियानधिकरणत्वम्। एवं चोक्त-स्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियायां शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमात्वनिरूपकत्वं प्रत्याय्यते। तावतैवार्थतः शुक्लदशम्यां मर्यादात्वं लभ्यते। तन्निष्ठसीमात्वनिरूपकत्वंच तदवृत्तित्वे सति कृष्णनवमीप्रागाभावानधिकरणशुक्लदशमीप्रागभावाधिकरणतिथिकूटव्यापकत्म्। तावता षोडशतिथ्यधिकरणकषोडशपूजारूपस्यैककर्मणो विधेयतया लाभः। व्याप्यकालसमुदाये सजातीयत्वविशेषणात्पूजायामुक्तविशेषणद्वयाक्रान्तदण्डादिसमुदायाव्यापकत्वेपि न बाधः। अन्वयितावच्छेकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणादुक्तस्थले च तिथिमित्यस्याध्याहारेण दशमीपदार्थतावच्छेदकस्य तिथित्वघटितत्वेन वा यावत्पदार्थान्वयितावच्छेदकतया तिथित्वभानात्तेन रूपेण दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात्। तिथिश्चाखण्डकालविशेषरूपा, न तु

चन्द्रमण्डलकलारम्भाद्यनुगुणक्रियाप्रचयरूपा, पूजायास्तावत्क्रियावृत्तित्वासम्भवात्। अत्र च प्रागभाव एव यावत्पदार्थ: द्वितीयार्थ: प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा।

तत्र तत्प्रकृत्यर्थदशम्याः अन्वय:। तावता दशमीप्रतियोगिक-प्रागभावलाभ:। तस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासंबन्धेन पूजा-रूपसमभिव्याहृतक्रियायामन्वय:। व्यापकत्वं च स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकपूजाविशेषत्ववत्त्वम्। स्वाधिकरणत्वं च स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेषण-तासंबन्धेन।

एतेन कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्याव्यावर्तकतया तत्सामान्यभेदनिवेशे भाविकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वमादायाप्तप्रसिद्धिः इति परास्तम्। तथा सत्यपि तत्तद्दशमीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवत्त्वसंबन्धेन तत्तत्प्रागभावाधिकरणत्वाक्षते:। न चैवमपि व्यवहितपूर्वकृष्णनवमी-प्रागभावावच्छिन्नभेद-घटितसंबन्धेनाव्यवहितपूर्वकृष्णनवमीपूर्वतिथीनामपितत्तद्दशमीप्रागभाववत्त्वात्तदधिकरणतिथि व्यापकत्वं पूजायां न संभवतीति वाच्यम्। स्वावच्छिन्नकृष्णनवमीप्रागभावानधिकरणत्व-संबन्धेनस्वावच्छिन्न- भेदस्यैव प्रागभावसंबन्धे निवेशनीयत्वात्।

स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि तादृशा-वच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वावच्छिन्नस्य भेद:। अतस्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे यक्तिञ्चिद्दशमी-प्रागभावाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाप्रसिद्धिवारणाय विशिष्य तत्तत्प्राग-भावरूपस्वपदार्थस्य संबन्धमध्ये प्रवेश्यतयाननुगम इति निरस्तम्।

देशरूपा सीमा च काशीत: कौशिकीं यावद् यातीत्यादौ। तत्र कौशिक्या: गमनसीमात्वं प्रतीयते। तच्च काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमेदशव्यापकगमनानधिकरणत्वम्। यावत्पदेन च कौशिक्यनधिकरणकत्वे सति काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्वं गमने प्रत्याय्यते। तत्र द्वितीयार्थोऽवधित्वमवधिमत्वं वा **प्रतीचीत्वा**द्यन्वयि। निष्कर्षः पूर्ववत्स्वयमूहनीय:।

अभिविध्यर्थो यावच्छब्द: कार्तिकमारभ्य चैत्रं यावच्छीतं भवतीत्यादौ काशीत: पाटलिपूत्रं यावद्वृष्टः देव इत्यादौ च। अभिविधिस्तत्पर्यन्ताभिव्याप्ति:। एवं च प्रथमे कार्तिकपूर्वकालोत्तर-चैत्रोत्तरकालपूर्वकालव्यापकत्वं चैत्रोत्तरकालाऽवृत्तित्वसहितं शीतभवने, द्वितीये च काशीपश्चिमदेशपूर्वपाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिमदेशव्यापकत्वं पाटलिपुत्रपूर्वदेशा-वृत्तित्वसहितं वृष्टौ यावत्पदेन प्रत्याय्यते। विशेष: पूर्ववत्।

यावच्छब्दसमानार्थकाङ्शब्दस्थलेऽपि दर्शितैव रीतिरवसेया। तद्योगे च पञ्चमी साधु:। “यज्ञमनु प्रावर्ष”दित्यादावनुशब्दार्थ: कारकत्वरूपं हेतुत्वम्। **"अनुर्लक्षणे"** इत्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य कारकहेतुपरत्वात्। तत्र च यज्ञान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वय:। हेतुतायाश्च निरूपकत्वसम्बन्धेन वृष्टावन्वय:। जन्यत्वं वानुशब्दार्थ:। तत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यज्ञान्वितस्यान्वय:। जन्यतायाश्चा-श्रयत्वसम्बन्धेन वृष्टावन्वय:। अन्वर्जुनं योद्धार इत्यत्राप्रकर्षरूपं हीनत्वमनुशब्दार्थ:। अर्जुनावधिकत्वं द्वितीयान्तार्थस्तस्य चापकर्षेऽन्वय:। अवधित्वस्यापादानतारूपत्वेऽपि क्रियान्वयाभावान्न पञ्चमीप्रसक्ति:, अस्मादयं दीर्घ इत्यादौ भवतीत्यस्याध्याहारेणैव पञ्चम्युपपादनात्। अत: षष्ठ्यपवादतानिर्वाह:।

वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, मातरं प्रति साधु:, यो मां प्रति स्यात्, वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादौ "लक्षणेत्थंभूतेत्या"दिसूत्रानुशिष्टकर्मप्रवचनीय-सञ्ज्ञकप्रत्यादिशब्देषु प्रथमे परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं परिचेयत्वरूपं लक्ष्यत्वं वा कर्मप्रवचनीयार्थः। वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनज्ञानाद्वृक्षस्य परिचायकता। द्वितीयार्थश्चाधेयत्वं निरूपितत्वं वा। द्वितीये साधुत्वं प्रियकारित्वं, साधुत्वघटकप्रियान्वयी संबन्ध: कर्मप्रवचनीयार्थ:। संबन्धान्वयि प्रतियोगित्वं तन्निरूपकत्वं वा द्वितीयार्थ:। मातृसंबन्धिप्रियकारित्याकारको बोध:। तृतीये भाग: स्वत्वाश्रय: प्रत्याद्यर्थ:। तदन्वयी सम्बन्धो द्वितीयार्थ:। इत्थं चास्मत्संबन्धी यो भाग: स्यादिति बोध:। चतुर्थे कर्मण्येव द्वितीया, षत्वाभाव एव संज्ञाफलम्। प्रतिश्च निरर्थक:, गृहे गृहेऽश्वाः इत्यादाविव व्यापकताया द्विरुक्तिबललभ्यत्वात् प्रतिशब्दस्य

व्यापकतार्थकत्वे उक्तार्थकत्वेन गृहं व्याप्नुवतेऽश्वा इत्यादाविव द्विरुक्तिरेव न स्यात्। न च प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतार्थकत्वं प्रतिदिनमधीत इत्यादौ क्लृप्तम्। द्विरुक्तेरपि वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यादौ क्लृप्तमिति प्रकृते **"संभेदे नान्यतरवैयर्थ्य"**मिति न्यायाद् द्वयोरेव व्यापकताबोधकत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम्।

प्रतिमासमधीत इत्यादावव्ययीभावे हि प्रथमातिरिक्तविभक्तेरसाधुत्वेन प्रतिशब्देन मासान्वितव्यापकत्वं क्रियायां बोध्यते। विभक्तिः साधूत्वार्था। वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यत्र तु सेके द्वितीयार्थकर्मत्वाव-रुद्धप्रकृत्यर्थवृक्षविशेषितव्यापकता बोधयितुं न शक्यते। एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वे व्युत्पत्तिविरोधात्। कर्मत्वसंबन्धस्यैव च व्यापकताघटकत्वेन स्वीकरणीयतया वृत्त्यनियामकस्य तस्य तथात्वासंभवाच्च। तस्य सेककर्मत्वे आश्रयतासंबन्धघटितव्यापकताप्रत्यायनमपि न युज्यते।

प्रकृत्यर्थसुबर्थयोरन्तरा नञर्थातिरिक्तभानस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्। नामूढस्येतरोत्पत्तेः नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ नञर्थमात्रस्य पञ्चम्यर्थहेतुतायां विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वेनान्वयात्। तस्मात्प्रतिरनर्थक एव। द्विरुक्तान्वये तात्पर्यबलाच्च सेचनकर्मत्वे वृक्षादेर्व्यापकत्वं संसर्गतयैव भासते। यदिच वृक्षं प्रति सिञ्चतीत्यादावुपसर्गस्य प्रतेर्वाच्यो द्योत्यो वा कश्चिदन्योऽर्थस्तदास्तु स एवात्रापि तदर्थः। अतएव तस्येवास्यापि प्रतिशब्दस्य प्रयोगो नानर्थकः।

वस्तुतोऽनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयाधिपरिशब्दयोः प्रयोगवत्तादृशप्रतेरपि प्रयोगस्य प्रयोजनान्तरानुपपत्तिश्चिन्त्या। प्रतेर्यत्र व्यापकतार्थकत्वं, तत्र प्रतिवृक्षं सिञ्चतीत्यव्ययीभावसमासः एव नियतः। तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमासविधेर्वि-भाषाधिकारीयताविरहेण नित्यत्वादतो वीप्सया प्रतिवृक्षं सिञ्चतीतिवद् वृक्षं प्रतिसिञ्चतीति न प्रयोगः। यत्र व्यापकत्वार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावसमासस्तदुत्तरं सर्वत्र प्रथमाविभक्तिरेव। नतूपकुम्भे गच्छतीतिवत् प्रतिगृहेऽश्वाः इत्यादिरपि प्रयोगः, उक्तयुक्त्या तत्र प्रतिनाऽश्वादौ गृहादिव्यापकतायाः बोधयितुमशक्यत्वात्।

तदाधारतादिरूपसप्तम्याद्यर्थे च समासार्थस्य गृहादिव्यापकत्वस्या-श्रयतासम्बन्धेन तदर्थस्य व्यापकरूपधर्मिणो वाऽभेदसंबन्धेनान्वये मेयत्वे घटः, घटवृत्तौ घट इत्यादिप्रयोगवारणाय कल्प्यायाः सप्तम्यर्थाधारतायाम् आश्रयत्वसंबन्धेन अभेदसंबन्धेन वा प्रकृत्यर्थानन्वयव्युत्पत्तेर्विरोधात्। उपकुम्भे निधेहि, उपकुम्भादागतः, उपकुम्भेन कृत इत्यादौ च विवक्षितस्याधारत्वापादानत्वकर्तृत्वादौ कुम्भसमीपादेराधेयतासंबन्धेनान्वय-स्याधेयत्वादौ निरूपितत्वसंबन्धेन तदन्व-यस्य वा बोधे न कश्चिद्व्युत्पत्तिविरोध इत्युपपद्यन्ते तथा प्रयोगा इति ध्येयम्। त्वां च मां चान्तरेत्यादा"वन्तरान्तरेणयुक्त" इति द्वितीयाया निरूपितत्वमर्थः। तस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वेऽन्वयः एवमन्यत्रापि, तदर्थस्तूक्तदिशा स्वयं परिच्छेद्यः।।

इति द्वितीयाविभक्त्यर्थः।।

अथ तृतीयाविभक्त्यर्थविचारः ।

कारकविभक्तितृतीयायाः क्रियान्वयि कर्तृत्वं करणत्वं चार्थः "कर्तृकरणयोस्तुतीये"त्यनुशासनात्। कर्तृत्वं च मुख्यं क्रियानुकूलकृतिरेव। साच कर्त्राख्यातसमभिव्याहृते चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यतया आख्यातेन प्रतिपाद्यते, चैत्रेण पच्यते, शख्यते इत्यादि कर्मभावाऽख्यातस्थले च क्रियायां विशेषणतया तृतीयया सा प्रत्याय्यते।

यत्तु तत्राख्यातार्थ एव कृतिः, तृतीयार्थश्चाधेयत्वम्। तस्य चाख्यातार्थकृतिविशेषणतयान्वयः, कृतेश्च क्रियाविशेषणतया। तथा कृतिबोधने चात्मनेपदरूपस्याख्यातस्य यगादिसमभिव्याहारज्ञानमपेक्षितम् पचति पचत इत्यादौ तथा कृत्यन्वयाबोधात्। चैत्रेण ज्ञायते गम्यत इत्यादौ तृतीयायाः आधेयतार्थकत्वं क्लृप्तमेवेति न तत्कल्पनमधिकमिति **तन्न**। चैत्रेण पक्वमित्यादौ तृतीयायाः कृत्यर्थकतायाः आवश्यकत्वात्। तत्र कृत्यर्थकाख्यातविरहेण कृतश्च कर्तृकर्मवाचकत्वेन कृत्यर्थकताविरहात्। यदि च कर्तृकृतः कृतावेव शक्तिर्नतु विशिष्टे ज्ञातेत्यादौ त्वाश्रयार्थकतायाः कृतः क्लृप्तत्वेन तत्र

कृत्यन्वयादेव कर्तृलाभसंभवादित्युच्यते। तथापि कर्मकृत: कृत्यर्थत्वमप्रसक्तमेव। उक्तप्रत्ययस्य क्वचित्कर्तृवाचकत्वेऽपि चैत्रेण पाच्य: दुष्पचश्चैत्रेणौदन: चैत्रेणौदनस्य पाक इत्यादौ कृतां न कृतिबोधकत्वमिति तत्र कृतिबोधानुरोधेन तृतीयाया: कृतिवाचकत्वमावश्यकमेव।

एवं च चैत्रेण पच्यत इत्यादावपि तृतीययैव कृतिर्वोध्यते। तत्र चैत्रादे: संबन्ध एवाधेयत्वमित्यत एव निर्वाहे कृतावाधेत्वस्य विशेषणतया भानोपगमस्यानुचितत्वात्, तथासति तत्संसर्गस्यापि विषयताकल्पनाधिक्यात् तादृशावाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्या-मधिकोपस्थितिनिवेशने च गौरवात्।

अथ तत्र कृतेस्तृतीयार्थतोपगमे चैत्रेण पच्यते न मैत्रेणेत्यादौ तृतीयान्तार्थमैत्रीयकृतेरभाव: पाकेऽन्वेतीत्युपेयम्। तस्याश्च समवाय-संबन्धावच्छिन्नाभावो मैत्रकर्तृकपाकेऽपीत्यतिप्रसङ्ग:। जन्यतायाश्च वृत्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छिन्नाभाव: प्रसिद्ध्यत्येव न, मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वाभावस्य कर्मणि तण्डुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा। आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृतावङ्गीक्रियते। न च तथासति मैत्रचैत्रोभयकर्तृकपाकसत्त्वे चैत्रीयपाककृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावसत्त्वात् मैत्रेण न पच्यत इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। मैत्रेण न पच्यत इत्यतो वर्तमानपाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनादुक्तस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रवृत्तित्वसत्त्वात्तादृशवाक्याप्रामाण्यात्। वर्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया च चैत्रेण पक्ष्यतेऽपच्यत नतु पच्यत इत्युपपद्यते क्रियाविशेषस्य तथात्वात्। यदा मैत्रेणान्यत्क्रियते न तु पच्यते तदा मैत्रेण न पच्यत इति प्रयोगश्च।

नचाख्यातेन कालस्य कृतिविशेषणतया बोधनात्कालविशेष-विशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छेदेन नञाभाव: शक्यो बोधयितुम्, न तु कालक्रियाविशेषोभयविशेषितकृतित्वावच्छेदेन कर्मप्रत्यय-स्थले क्रियाया: कृतिविशेषणत्वाभावेन तद्धटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम्।

क्रियाविशेषघटितधर्मस्यान्वयितान-वच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसंसर्गतया भानसंभवेन सामञ्जस्यात्। नचान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषण-सम्बन्धे भासत इति नियम:। तथा सति शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वादे: शरद्वृत्तित्वाद्यन्वयितानवच्छेदकतया आख्यातान्त-प्रतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तित्वाद्यवच्छदेन च शारद्वृत्तित्वान्वये बाधादवच्छेदका-वच्छेदेनान्वयानुपपत्तेः अन्वयितावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रेण च तदन्वयोपगमे शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा: शरदि पुष्प्यन्ति चम्पका इत्यविशेषेण प्रयोगापत्ते:।

यदि च तत्र शरत्संबन्ध: सप्तच्छदविशेषणतया भासते न पुनराख्यातार्थे धातुमात्रार्थे वा पुष्पोत्पत्तौ, अत एव तत्रकारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तरं स्वातन्त्र्येण सप्तमी **सर्ववर्मणा सूत्रिता (अनुशिष्टा)।** एवं च क्रियानिमित्तत्वरूपकारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वेन पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्वरूपाख्यातान्तार्थस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन शरत्संबन्धे-प्यन्वय उपगन्तव्य इति कारकत्वस्याख्यातार्थत्वानुपगमेऽपि शीतलं सरोऽवगाढवतो निदाघदु:खं व्यपैतीत्यादाविवोद्देश्यविधेयभावमहिम्नोद्देश्यविशेषणेनशरत्संबन्धेन विधेयभूतपुष्पोत्पत्ते: प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य संसर्गमर्यादया भानमौत्सर्गिकमिति चम्पकादिपुष्पोत्पत्तौ शरत्संबन्धनिमित्तकत्वाभावान्नोक्तातिप्रसङ्ग इत्युक्तस्थलेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वय एव नोपेयत इत्युच्यते, तथापि तादृशनियमो निष्प्रमाणः एवणिक एव।

न च तादृशनियमानुपगमे इह भवने मैत्रेणैव पक्ष्यते तेमनमित्यत्रैतद्भवनाधिकरणकतेमनपाकत्वेन रूपेण शब्दात्पाकानुपस्थित्या तदवच्छिन्ने मैत्रान्यसमवेतभविष्यकृतिविषयत्वव्यवच्छेदबोधासंभवकथनं दीधितिकृतां विरुध्येत इति वाच्यम्। अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मिणि विशेषणतया भासमानमेव रूपं विशेषणे अवच्छिन्नत्वसंबन्धेन विशेषणमित्याशयेन तेषां तदभिधानात्। विशेषणसंबन्धे तदवच्छिन्नत्वमेव तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ भासत इत्युपगमे शब्दानुपस्थितरूपावच्छेदेन

विशेषणान्वये बाधकाभावात्। नचावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य अवच्छेदका-वच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणांशे भानमसंभवदुक्तिकम् घटो द्रव्यमित्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वादिमत्वबुद्धौ द्रव्यत्वादिविशेषणस्य स्वरूपत एव भानादिति वाच्यम्। तादृशशाब्दबोधे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव अभेदसंबन्धेन विशेषणत्वात्। घटत्वादिविशिष्टे द्रव्यत्वादिविशेषणकतादृशप्रत्यक्षेऽवच्छेदकावच्छेदेन भानानुपगमे क्षतिविरहात्।

तथाच मैत्रेण न पच्यत इत्यादौ पाककृतित्वस्यान्वयितानवच्छेकत्वेऽपि अर्थलभ्यतादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य संसर्गांशे भानं निराबाधमेवेति चेन्न। मैत्रेण न पक्व इत्यादौ कृतौ मैत्रादिवृत्तित्वाभावबोधासंभवेन कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थतां स्वीकृत्य क्रियायां मैत्रादिकृतिजन्यत्वाभावबोधस्य अवश्यमुपगन्तव्यतया मैत्रेण न पच्यत इत्यादावपि तद्बोधोपगमेन सामञ्जस्यात्। न च यदा मैत्र: सुप्तस्तदा मैत्रेण पक्ष्यते न तु पच्यत इति प्रयोगानुपपत्ति:, मैत्रवृत्तिवर्तमानकृतेरप्रसिद्ध्या तादृशकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायनासम्भवात्, वर्तमानत्वाविशेषिततदीयकृति-जन्यत्वाभावस्य बाधितत्वादिति च वाच्यम्।

आख्यातार्थवर्तमानत्वादेर्नञ्समभिव्याहारस्थलेऽभावांश एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा विनष्टघटं न पश्यतीत्यादौ तादृशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाद्य-प्रसिद्ध्याऽन्वयबोधानुपपत्ते:। प्रकृते च मैत्रीयवर्तमानकृत्यप्रसिद्धावपि वर्तमानकालावच्छिन्नतज्जन्यत्वाभावस्यैव पाके प्रतीत्या सामञ्जस्यात्। पाकत्वाद्यवच्छेदेनैव मैत्रादिकर्तृकत्वाभावबोधोपगमान्मैत्रादिकर्तृकपाकदशयामन्यकर्तृकपाके मैत्रादिकर्तृकत्वाभावसत्त्वेऽपि न पच्यते मैत्रेणेत्यादयो न प्रयोगा:। यत्र मैत्रेणोदनं पच्यते न तु तेमनं तत्र मैत्रेण न पच्यते तेमनमित्यादिप्रयोगनिर्वाहाय तेमनपाकत्वाद्य-वच्छेदेनैवाभावान्वयबोध उपगम्यते, न तु शुद्धपाकत्वाद्यवच्छेदेन, बाधितत्वात्। यथा च तेन रूपेण शब्दादनुपस्थितावपि तदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तथोपपादितमाधेयत्वस्य तृतीयार्थत्ववादिनैव। घटेन न पच्यत इत्यादय: प्रयोगा: आकाशं न पश्यतीत्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमा: एव मन्तव्याः।

अचेतनकाष्ठस्थाल्यादेरपि कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचतीत्यादिवत्काष्ठेन पच्यत इति प्रयोगात्। तत्र व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे तत्कर्तृकत्वे वा तृतीयाया लक्षणा। एवं चैत्रेण ज्ञायते, इष्यते, गम्यत इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आधेयत्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा। नश्यते घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा। कर्तृपदमपि व्यापारादिमत्यचेतनादौ भाक्तमेव। अचेतनादौ स्वरसत: कर्तृपदाप्रयोगात्। अत एव च कृञो यत्नवाचकत्वम्। न च यत्नवत एव कर्तृपदार्थत्वे **"कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादौ"** कर्तृपदस्य मुख्यार्थत्यागे युक्तिविरहाद-चेतनकाष्ठादिवाचकपदयोगे कर्तृप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सूत्रस्थकर्तृपदानां **"स्वतन्त्र: कर्तेति"**सूत्रकृत्परिभाषितकर्तृपरत्वात्। अन्यथा तत्प्रणयनवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। स्वतन्त्रत्वञ्च कारकान्तरव्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वम्। काष्ठं पचतीत्यादौ स्वातन्त्र्य विवक्षया काष्ठादेः कर्तृत्वम्। न च स्वातन्त्र्यविवक्षणेऽपि पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यारवतामेव काष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापार-वत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्य वास्तविकस्याभावात् तद्वोधकविभक्तीनामप्रामाण्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्।

समभिव्याहृत तत् क्रियाकारकान्तरव् ख्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापारस्यैव तत् क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात्। अनधीनान्तविशेषणप्रयोजनञ्च चैत्र: काष्ठैः स्थाल्यां पचतीत्यादिस्थले चैत्र:स्थाली काष्ठानि पचतीति प्रयोगापत्तिवारणम्। यत्र च चैत्र: पचति काष्ठं पचतीत्यादौ समभिव्याहृतकारकान्तराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनान्तविशेषणं न प्रतीयत एव। तन्निर्वाहश्च तत्र लकारादे: स्वतन्त्रशक्त्यन्तरकल्पनात्। विशिष्टविषयकशक्त्या विशेषणाविषयकबोधाजननात्। न च मैत्र: चैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्याहारस्थले कर्तरि तृतीयानुपपत्ति:, कर्तृव्यापारस्य समभिव्याहृतहेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वादिति वाच्यम्। तत्र ण्यन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतो: कारकतया स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य पचादि क्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनत्वात्। स्वतन्त्रं प्रयुञ्जानस्य पुंसो व्यापारस्तण्डुलक्रयणादि-वत्पाकादावन्यथासिद्धतया न कारणमिति

पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्वेऽपि तस्य तत्क्रियाकारकत्वाभावात्। अत एव चैत्रो मैत्रेण पाचयतीत्यादौ चैत्र: पचतीति न प्रयोग:। न च पञ्चभिर्हलै: कर्षति गृहीत्यादौ भूमिलेखनरूपकृष्यादिक्रियायां स्वतन्त्रकर्तॄन् प्रयुञ्जानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारादिनाऽभिधानासंभव इति कर्षतीति न स्यात् कर्षयतीति च स्यादिति वाच्यम्।

तत्र कृषे: प्रतिविधानार्थत्वात्। उक्तं च। **"याजका यजन्तीति यजिर्हवि:प्रक्षेपार्थ:। पञ्चभिः हलै: कर्षतीति कृषि: प्रतिविधानार्थ"** इति। याजेर्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्या-गेच्छाविशेषरूपार्थे मुख्यतया तत्र च यजमानस्यैव कर्तृतया हवि:प्रक्षेपरूपलक्ष्यार्थपरत्वं दर्शितम्। तत्र च ऋत्विजामेव स्वातन्त्र्यम्। होतेत्यत्रापि हवि:प्रक्षेप एव हुधातोरर्थो न तु तादृशफलावच्छिन्नस्त्याग:। तथा सति ऋत्विजस्तत्र स्वतन्त्रकर्तृताविरहेण होतृपदेन प्रतिपादनासंभवात्। धात्वर्थतावच्छेदकफलकर्तृत्वमेव कर्तृप्रत्ययेन प्रतिपाद्यत इति ऋत्विजि होतृव्यवहारो न यष्टरि। अत: प्रतिग्रहीतृव्यापारो न स्वत्वजनक। तथासति तत्र दातृव्यवहारापत्तेरिति तु **जीमूतवाहन:**।

अथास्तु चैत्रेण मैत्रेण पाच्यत इत्यादौ स्वतन्त्रव्यापारस्य हेतुकर्तृव्यापाराधीनत्वेऽपि दर्शितरीत्या तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वनिर्वाह तथापि तद्वाचकपदोत्तरं तृतीयानुपपत्ति:, कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधानादिति चेन्न। कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंबन्धेन पाकाद्यन्वयिनो हेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य णिचानभिधानात्। कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृशव्यापरस्य णिजर्थतामतेऽपि आश्रयोपरक्तस्य कर्तृत्वस्यान्यतो भानानिर्वाहेण कर्तृरनभिधानात्तृतीयोपपति:। आख्यातस्य धर्म्यवाचकत्वेऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधानस्याक्षतत्वात्चैत्र: पचतीत्यादौ न तृतीया। न चैवं मुख्यविशेष्यतया कृतिबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधानस्य विवक्षायां चैत्रेण पचतीति स्यादिति वाच्यम्। आश्रयातिरिक्तांशे अविशेषणतया कृतिबोधनस्यैव कर्त्रभिधानरूपत्वात्। तथा तदभिधानं च लकृत्तद्धितसमासानामेव। अतएव तैरेवाभिधानं **वृत्तिकृता** विवृतम्।

इदं त्ववधेयम्। यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारमात्र एव तृतीयादेरनुशासनम्, तथापि लाघवात्कृतिरूपे एव कर्तृत्वे तृतीयादेः शक्तिः। अचेतनव्यापारे निरूढलक्षणैव। अनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वात्। लाघवसहकृतस्यैव तादृशातात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात्। व्यापारे तत्सत्वेऽपि गौरवेण शक्त्यसिद्धेः। एवं च कर्तृत्वरूपकृतिबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयत इति तदन्तर्भावेण शक्तिकल्पने मानाभावः। व्यापारलाक्षणिकेन कर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेण व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तातिप्रसङ्गवारणात्। अन्यथा तदन्तर्भावेण कृतिशक्तावपि तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति।

घटो जायते, ओदनः सिद्ध्यतीत्यादौ सत्कार्यविद्वेषिणां नैयायिकानां कारकत्वं कर्तृत्वं च घटौदनादेर्यथाश्रुतसूत्रानुसारेण दुरुपपादमेव। मुख्यं च क्रियाकर्तृत्वं नक्रियानुकूलकृतिमात्रम्। एकक्रियाविषयककृतितो यत्र नान्तरीयकक्रियान्तरनिर्वाहः तत्रतत्कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात्। अत एव मत्तो भूतं, न तु मया कृतमिति व्यपदेश इति। किन्तु तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूला या कृतिस्तदेवतत्कर्तृत्वाद्। अन्योद्देशेन नाराचक्षेपाद्यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणानुकूलस्य नाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वेऽपि ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन तस्यानभिसंहितत्वात् तेन रूपेण कृतिविषयत्वं न तादृशव्यापारस्येति ब्राह्मणवधत्वविशिष्टकर्तृत्वं न तादृशव्यापारकर्तुरिति न तस्य संपूर्णप्रायश्चित्तम्।

अत एव संपूर्णप्रायश्चित्तप्रयोजकस्य कर्तृव्यापारस्य लक्ष्यताभिप्रायेण हिंसालक्षणे **मणिकृतां** मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वादृष्टाद्वारकत्वविशेषणयोरुपादानमिति **मिश्राभिधानसङ्गतिः**। मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्य व्यापारस्यावश्यं मरणानुकूलव्यापारत्वेन प्रतिसंहितत्वात्तादृशरूपेण कृतिविषयत्वमिति तादृशविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वात् तद्विशेषणवतो व्यापास्स्य नियमेन लक्ष्यत्वात्, तच्छून्यस्य चालक्षयत्वनियमात्।

अथ मरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापि व्यापारस्य यत्र खड्गाभिघातत्वादिनैवेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वधीविषयता न तु मरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेण, तत्र न मरणानुकूलत्वविशिष्टविषयिणी कृतिरिति तादृशव्यापारकर्तुर्न वधत्वविशिष्टकर्तृत्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वम्? यदि च मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वमेवार्थ इत्युपेयते, तदा व्यापारे तादृशविशेषणस्य तत्कर्तरि विशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वेऽप्युक्तस्थले खड्गाभिघातादौ तादृशलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारैव। तत्र संपूर्णप्रायश्चित्तस्य निर्विवादतया लक्ष्यताया आवश्यकत्वात्। नच विशेषणीभूतफल-निष्ठोद्देश्यताख्यविषयतानिरूपकत्वे सति व्यापारनिष्ठसाध्यताख्यविषयता-निरूपकत्वमेव विशिष्टविषयकत्वं कृतेरित्युपदर्शितस्थलेऽनुकूलतासंबन्धेन मरणवैशिष्ट्यस्य साध्यतारूपकृतिविषयतावच्छेदकताविरहेऽपि न विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्य मरणकामनाधीन-कृतिविषयत्वरूपतैवेति वाच्यम्। **"ब्राह्मणं न हन्यादि"**त्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्य मरणस्य स्वोद्देश्यकत्वसंबन्धेन कृतावन्वयसंभव एव निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविधिविषयत्वसंभवात्, व्यापारविशेषण-तयोपस्थितस्य कृत्यंशे विशेषणतयान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्।

अथ मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तादृशनिषेधविषयत्वेऽपि न क्षतिः। अन्योद्देशेन नाराचक्षेपस्यापि ब्राह्मणमरणोपधायकस्य नरकसाधनत्वात्। परं तु मरणरूपप्रायश्चित्तविधेरेव तदविषयकत्वमुपपादनीयम्, तच्च मरणोद्देशेन तदनुकूलव्यापारे कर्तृत्वबोधकस्य शब्दस्य तद्विधावन्तर्भावे एवोपपद्यत इति चेत्। एवमपि ब्राह्मणमरणकामनया यत्र न तन्मरणानुकूल-व्यापारानुष्ठानम् अपि तु फलान्तरकामनाधीनतन्मरणानुकूलव्यापारत्व-प्रकारकचिकीर्षया तदनुष्ठितं तत्राव्याप्तिरे-तन्मते दुर्वारैव। तत्रापि संपूर्णस्यैव प्रायश्चित्तस्याचरणादलक्ष्यतोपगमासम्भवादिति ।

मैवम्। यत्र हि मरणानुकूलव्यापारत्वेन कृतिसाध्यतादिधीस्तत्रेव यत्र व्यापारविशेषत्वेनैव तद्धीस्तत्रापि मरणरूपफलकामनाधीनव्यापारविषयिणि कृतिर्मरणानुकूलत्वेन

व्यापारमवगाहते, कृतेः कामनाविषयफलोपरागेणोपायविषयतोपगमात्। विश्रृङ्खलफलभानोपगमे यत्र तृप्तिकामनया भोजनं फलान्तरकामनया च गमनमवगाहमाना समूहालम्बनकृतिस्तत्र तृप्तये गमनं करोतीति व्यवहारापत्तेः। उपायांशे फलस्यानुकूलत्वं संबन्धः प्रकारो वेत्यन्यदेतत्। एवं च मरणावच्छिन्नव्यापारविषयकत्वमुभयत्रैव कृतेरिति विशेषणावच्छिन्नविषयककृतिमत्त्वरूपं विशिष्टकर्तृत्वमुभयस्थले निष्प्रत्यूहम् । मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमपि मरणानुकूलत्वोपरागेण कृतिविषयत्वरूपं लक्षणघटकमिति न काचिदनुपपत्तिः।

यद्यप्यदृष्टद्वारा पाकानुकूलकृतिमतोपि न पाकादिकर्तृत्वमिति तत्क्रियाकर्तृत्वघटक-कृतिनिष्ठतदनुकूलत्वे एवादृष्टाद्वारकत्वमपेक्षितं, न तु क्रियानिष्ठफलानुकूलत्वे तदपेक्षितमिति व्यापारनिष्ठमरणानु-कूलत्वेऽदृष्टाद्वारकत्वरूप**मणिकारो**क्तविशेषणस्य न कर्तृताघटकत्वं तथाप्यनुष्ठीयमानत्वप्रविष्टकृतेरेवादृष्टाद्वारकमरणानुकूलत्वं विवक्षितम्। विशिष्टकर्तृत्वं चादृष्टाद्वारकत्वविशेषितमरणानुकूलत्वेन कृतिविशेषणेन घटितमिति **मिश्राशयः**। तथा चैवं पर्यवसितम् हिनस्तेः प्रवृतिनिमित्तं मरणरूपफलावच्छिन्नव्यापारत्वमेव, **"न हिंस्या"**दित्यादौ फलविशिष्टस्व-निरूपितकर्तृत्वसंबन्धेन हिनस्त्याद्यर्थस्यानिष्टविशेषसाधनत्वं प्रतीयते। श्येनस्य हिनस्याद्यर्थत्वेऽपि न तस्य तादृशकारणतावच्छेदकसंबन्धेन क्वचिदपि सत्त्वम्। तत्कर्तृरदृष्टाद्वारकानुकूलताघटितफलकर्तृत्वविरहेण विशिष्टाकर्तृत्वादिति नानिष्टविशेषं प्रति हिंसात्वेन साधनत्वमिति न क्रियायां विध्यर्थान्वयमतेऽपि श्येनविध्यर्थबाधः।

वस्तुतः श्येनानुकूलकृतेर्मरणप्रयोजकत्वमेव न तु मरणकारणत्व-मन्यथासिद्धत्वात्। मरणोपलक्षितान्यकर्तृकखड्गाभिघातादिरूपवैरिवधं प्रत्येव श्येनस्य हेतुतायाः वेदेन बोधितत्वात्। क्रियाजन्यकार्ये तत्क्रियानुकूलकृतिहेतुतानियमेऽपि रवड्गभिघातादावेव श्येनकृतेर्हेतुत्वात् तथा चानिष्टविशेषफलजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टमरणानुकूलत्वं मरणजन-कत्वमेव, न तु प्रयोजकत्वमतो अदृष्टाद्वारकत्वं न तत्र निवेशनीयम्।

कारणत्वपर्यन्तनिवेशलाभायैव तदुपादानम्। यदि च विशिष्टान्वयपरताया वेदे औत्सर्गिकत्वेन वधसाधनताबोधकश्रुत्या विशेषणीभूतमरणसाधनतापि श्येनस्य प्रत्याय्यते, तदापि श्येनानुकूलकृतेर्मरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव। क्रियाजनककृतेस्तज्जन्यजनकतानि-यमस्याप्रामाणिकत्वात्।

अथान्योद्देशेन नाराचक्षेपकर्तुर्विशिष्टविषयककृतिमत्वघटितविशिष्ट-कर्तृताविरहेऽपि यथावधजन्यपापप्रायश्चितं तथा श्येन कर्तुर्विशिष्टाकर्तृत्वात् पापार्द्धस्यावश्यकत्वाद्बलवद-निष्टाननुबन्धित्वबाधो दुर्वार एवेति चेन्न। अकामकृतेऽप्यर्द्धप्रायश्चित्तश्रवणेन मरणावच्छिन्नव्यापारस्य विषयता-मनन्तर्भाव्य विशिष्टजनककृतिमत्त्वसंबन्धेन न्यूनपापे स्वतन्त्रहेतुत्व-कल्पनात्, तद्वलेन विशिष्टाकर्तुः श्येनकर्तुर्हिंसाजन्यपापानुत्पत्तेः। नच लाघवेन मरणोपलक्षितव्यापारजनकत्वमेव कृत्यंशेप्रत्यासत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम्। श्रुत्यर्थबाधापादकलाघवस्याप्रयोजकत्वात्। वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थबाधप्रसङ्गेन मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धतायाः एवोपगन्तव्यतया तस्य जनकतागर्भहिनस्यर्थतावच्छेदकरूपशून्यतायाः अपि सूपपादत्वात्।

न च यदि खड्गाभिघातजनकादृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य मरणेऽन्यथासिद्धत्वं तदा हन्तृकृतिजन्यव्यापारोऽपि तत्रान्यथासिद्धः स्यात्। यत्र व्यापारो मरणेऽव्यवहितसाधनं, तत्र तद्धेतुः कृतिरेवान्यथासिद्धेति मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हेतुः स्यादिति वाच्यम्। तण्डुलविक्लृत्यादिरूपफलव्यवहितस्यापि तुषादिप्रक्षेपस्य तत्करणदशायां पचतीत्यादिव्यवहारानुरोधेन यथानन्यथासिद्धत्वं, तथा खड्गप्रक्षेपादि-करणदशायां हन्तीति व्यपदेशानुरोधेन तत्र व्यवहितस्यापि मरणेऽनन्यथासिद्धत्वमवश्याभ्युपेयमिति सामञ्जस्यात्। तण्डुलक्रयणदशायां पचतीत्याद्यभाववत् खड्गादिनिर्माणदशायां हन्तीत्यव्यवहारात् तद्व्यापारो मरणेऽन्यथासिद्धतया न हिंसा। व्याघ्रमरणोद्देशेन कृतो यन्त्रार्पणादिर्यत्र तत्र दैवाद्गवादिमरणेऽपि न हिंसारूपस्तथा न व्याघ्रादिहिंसारूपोपि। तत्करणदशायां हन्तीत्यप्रयोगात्। अतथात्वेऽपि

तन्मरणोद्देश्यकादृष्टाद्वारकतन्मरणप्रयोजक-कृतिजन्यव्यापारस्यापि हिंसावत् पापजनकत्वादुक्तस्थले गोवधाभिसंधाने गोवधप्रायश्चित्ताचरणमित्यवधेयम्।

एवं च चैत्र: पचतीत्यादौ विषयताघटितकर्तृत्वबोधनिर्वाहाय यथा कृतौ पाकादेरुपधायकत्वविषयित्वोभयसंबन्धेनान्वय:, विषयिताया: संबन्धत्वेऽपि उपधायकत्वनिवेश आवश्यक:, पाकाद्यनिष्पत्तिस्थले पचति पक्ष्यतित्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यवारकत्वात्, तथा चैत्रेण पच्यत इत्यादावपि तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्व-विषयित्वोभयसंबन्धेनान्वयो बोध्य:। कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे जन्यत्वसंबन्धमध्य एव स्वनिरूपकविषयत्वं प्रवेशनीयम्। कृतिविषयत्वमेव वा तृतीयार्थ:। स्वनिरूपकजन्यत्वं विषयताया: संबन्धमध्येऽन्तर्भावनीयम्।

काष्ठेन पचतीत्यादौ करणत्वं तृतीयार्थ:। तच्च व्यापारवत्कारणत्वम्। व्यापारे कर्तृव्यापाराधीनत्वं निवेशनीयम्। अन्यथा कर्तृरपि करणतापत्त्या चैत्रश्चैत्रेण पचति, काष्ठं चैत्रैण पचतीत्यादिप्रयोगापत्ते:। नच कर्तुः चेष्टादिरूपव्यापारस्य तदीयकृत्यादि-रूपव्यापाराधीनतया तद्विशेषणदानेऽपि कर्तु: करणत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। स्वभिन्नत्वेन कर्तुर्विशेषणीयत्वात्। यत्रैकैव पाकादिक्रिया चैत्रेण काष्ठादिना मैत्रेण तुषादिप्रक्षेपेण निष्पाद्यते, तत्र चैत्रस्तुषैर्मैत्र: काष्ठै: पचतीति प्रसङ्ग: समभिव्याहृत-कर्तृव्यापाराधीनत्वस्य तत्तत्करणव्यापारे भानमुपगम्य वारणीय:।

न च समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण तृतीयार्थत्वे कर्त्रसमभिव्याहारस्थले करणे तृतीयायाः अप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। तत्रापि **"हेताविति"** सूत्रेण हेतुतामात्रार्थकतृतीयासंभवात्, धनेन कुलं विद्यया यश इत्यादिवत् न हि तत्र करणे तृतीया क्रियायोगाभावात्। नचैवमुक्तस्थले चैत्रस्तुषेण पचतीति प्रयोगस्य **"हेताविति"** सूत्रबलादापत्ताविष्टापत्तिं विनोत्तराभावात् समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावस्य करणे स्वतन्त्रतृतीयानुशासनस्यैव वा वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। उक्तस्थले पाके तुषहेतुकत्वाभावबाधेऽपि चैत्रस्तुषेण न पचति किन्तु दारुणैवेति प्रयोगोपपत्तये समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण तृतीयाया: शक्तिकल्पनायाः आवश्यकत्वात्।

तद्ग्राहकतयैव करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात्। शरैः शातितपत्रोयमित्यादौ तृतीयायाः कारकविभक्तित्वे एव तदर्थान्वितार्थकशातितादिपदेन समासस्य साधुतानिर्वाहाच्च।

न च तृतीयायाः समभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेण करणत्वार्थत्वे तत्र समभिव्याहृतकर्त्र-भावादकारकविभक्तित्वं करणे तृतीयानुशासनेऽपि दुर्वारमेवेति वाच्यम्। एतदनुरोधेन तत्र कर्तुरध्याहरणीयत्वात्। वस्तुतः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वे व्यापारवत्कारणत्वे च तृतीयायाः शक्तिद्वयम्। कर्त्रसमभिव्याहारस्थले व्यापारवत्कारणत्वमात्रं प्रतीयते। कर्तृसमभिव्याहारस्थले च व्यापारे तद्व्यापाराधीनत्वमपीति सामञ्जस्यम्।

एवं हेत्वनुशिष्टतृतीयाया **"अकर्तर्यृणे पञ्चमीत्यनेन"** बाधनात् करणत्वविवक्षायां धनवता ऋणेन बद्धोयमित्यत्र तृतीयायाः उपपत्तये करणे तृतीयानुशासनस्यावश्यकता। कारणत्वं च फलोपधानतारूपमेव करणताघटकम् । अन्यथा कुठारादिकरणकच्छिदादौ दात्रादेरपि स्वरूपयोग्यतया करणत्वापत्तेः।

लिङ्गज्ञानस्यानुमितिकरणतामते धूमेन वह्निमनुमिनोतीत्यादौ धूमादिपद तज्ज्ञानपरम्। व्याप्तिविशिष्टहेतुज्ञानस्य व्यापारस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही परामर्शः। स चात्ममनोयोगादिरूपानुमातृपुरुषव्यापाराधीन इति तस्य निरुक्तकरणत्वमबाधितमेव। धूमादिलिङ्गकवह्न्यनुमितौ यत्र लिङ्गान्तराद्धटादिभानं तत्र धूमेन घटमनुमिनोमीति न प्रयोगः।

अन्वयितावच्छेदकतद्धिधेयकानुमितित्वावच्छेदेनैवान्वयितावच्छेदकधूमादिविषयकज्ञानत्वाव च्छिन्नत्वेन भासमानस्य करणत्वस्य निरूपकत्वभानोपगमात्। निरूपकत्वं तु करणतामात्रस्य तृतीयार्थतावादिनां प्राचां मते संसर्गः। नव्यमते तु करणतानिरूपकत्वस्यैव नञर्थाभावे प्रतियोगित्वेनान्वयात् तावत्पर्यन्तस्य तृतीयार्थतया प्रकार एवेत्यन्यदेतत्।

परे तु लिङ्गज्ञानस्य करणत्वेऽपि धूमेन वह्निमनुमिनोतीत्यादौ धूमादिपदं मुख्यार्थपरमेव, **हेताविति** सूत्रेण तत्र तृतीया। हेतुत्वस्य कारणतावच्छेदक-साधारणप्रयोजकत्वरूपस्य तत्र विवक्षितत्वात्। जनकज्ञानविषयधूमादेश्चानुमिति-

कारणतावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमक्षतमेव। उक्तसमूहालम्बनस्थलेऽतिप्रसङ्गश्च वह्निविधेयकानुमितित्वावच्छेदेन प्रयोजकतानिरूपकत्वभानाभ्युपगमेन वारणीय:।

वस्तुतो जनकतावच्छेदकनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वं कार्यस्येव कार्यतावच्छदक-स्याप्यक्षतं प्रतीतिसाक्षिकं च। तथाचानुमितिविशेषणतत्तद्विधेयकत्वरूपसुबन्तार्थ एव तृतीयार्थान्वय उपगम्यते। समूहालम्बनानुमितिनिष्ठघटादिविधेयकत्वस्य धूमाद्यप्रयोज्यतया नोक्तातिप्रसङ्ग:। धूमेन वह्निमनुमिनोति न घटेनेत्यादावनुमितौ घटादिप्रयोज्यत्वाभावो नान्वेति। अपितु नञोऽसत्वेप्रतियोग्यन्वयित्वं यत्र तत्र वह्न्यादिविधेयकत्वे एवातो यत्र धूमादिलिङ्गवह्न्यानुमितौ घटादिरूपलिङ्गाधीनं द्रव्यत्वादिभानं तत्र धूमेन वह्निमनुमिनोति न घटेनेति प्रयोगोपपत्ति:। समूहालम्बनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूपलिङ्ग-प्रयोज्यत्वाभावस्यासत्त्वेऽपि वह्न्यादिविधेयकत्वे तदबाधात्। न ह्न्यनुमितावपि द्रव्यत्वादिविधेयकत्वावच्छिन्नघटादिलिङ्गप्रयोज्यत्स्य वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेनाभावो बोध्यत इति संभवति, प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्वात्।

एतेनानुमितौ धूमादिलिङ्गज्ञानकरणकत्वं तृतीयया प्रत्याय्यते। करणे एव तृतीया तत्रेति मतं प्रत्युक्तम्। उक्तस्थलेऽनुमितौ नञर्थान्वययोग्यताया अनुपपत्ते:। वह्न्यादिविधेयकत्वे धूमादिज्ञानरूपकरणजन्यतावच्छेदकत्व-तदभावौ तृतीयान्ततत्समभिव्या-हृतनञ्भ्यां प्रत्याय्येते इत्यपि न सत्। कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियातिरिक्तेऽनन्वयात्। न चोक्तस्थले वह्न्यादिविधेयकत्वावच्छेदेन घटादिरूपलिङ्गज्ञान जन्यतावदनुमितिमत्वा-भावः पुरुषनिष्ठो नञा प्रत्याय्यते, तादृशानुमितिर्घटादौ वह्न्यादिलिङ्गत्वभ्रमदशायां प्रसिद्धेति वाच्यम्। धूमेन वह्नेरनुमानमिदं न घटेनत्यादावनुमितिमत्त्वाद्यभावबोधानुपपत्तेरिति **प्राहु:**।

पर्वतो धूमेन वह्निमानित्यादौ क्रियायोगाभावाद्धेतुतृतीयैव, तत्र ज्ञापकज्ञानविषयत्वरूपं हेतुत्वं ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं वा हेतुमत्त्वं तृतीयार्थ:। हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु ज्ञापकपर्यायस्तथापि हेतावितिसूत्रस्थहेतुपदं न समभिव्याहृतनिरूपितहेतुतामात्रपरम्, समभिव्याहृत तज्ज्ञानान्यतरनिरूपितहेतुतापरमेवेति समभिव्या-हृतवह्न्यादिज्ञानहेतुज्ञान-

विषयधूमादिपदादपि तृतीया तत्सूत्रेणानुशिष्यते। **"गुणहेतौ पञ्चम्या"** विकल्पेन विधायकसूत्रान्तरमप्यन्यतरनिरूपितहेतुताविषयकमेवातो जाड्याद्बद्धो जाड्येन वेत्यत्र जाड्यस्यहेतुतावद्धूमाद्वह्निमान् धूमेन वेत्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानहेतुता प्रतीयते। हेतुत्वं च पूर्वोक्तं प्रयोजकत्वमेव। गुणपदं च न रूपादिचतुर्विंशतिपरम्, धूमादिहेतौ तत्त्वासम्भवात्। न च तत्र धूमादिपदं तज्ज्ञानपरमेवेति तादृशगुणत्वमेव वह्न्यादिहेतोरिति वाच्यम्।

तत्र धूमादिपदस्य ज्ञानलक्षणिकत्वेऽप्यज्ञानाद्बद्ध इत्यादावभावरूप-बन्धादिहेतोस्तथात्वासंभवात्। नापि धर्ममात्रपरम्। गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन धर्मतयाऽव्यावर्तकत्वात्। समवायादिना धर्मत्वं चाभावाद्यसंग्राहकम्। नापि द्रव्याश्रितत्वम्। सत्तावान् गुणत्वादित्यादौ पञ्चम्यन्तस्यालक्षणिकत्वपक्षे पञ्चम्यनुपपत्तेः। किन्तु कार्यस्य ज्ञाप्यस्य वाऽऽश्रये आश्रितत्वम्। जाड्यादेः स्वप्रयोज्यबन्धाश्रये धूमादेश्च स्वज्ञाप्यवह्न्याद्याश्रये आश्रितत्वाद्गुणत्वम्। हेतौ तद्विशेषणप्रयोजनं च पितुः पाण्डित्येन पुत्र आहूतो, धूमस्य स्वस्मिन्सत्त्वेन पर्वतो वह्निमानित्यादौ पञ्चमीवारणम्। ज्ञापकत्वं च तज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वं ज्ञाप्यत्वमपि प्रमाजन्यज्ञानविषयत्वम्। अतो वह्न्यादेर्व्याप्यताभ्रमेण धूमादिज्ञापकत्वसत्त्वेऽपिवह्निना वह्नेर्वा धूमवानयमित्यादयो न प्रयोगाः। प्रमात्वं च, यावद्भ्रमभिन्नत्वरूपं विवक्षणीयम्। तेन धूमव्याप्यो वह्निरित्यादिज्ञानस्य वह्नित्वाद्यंशे प्रमात्वमादाय नोक्तातिप्रसङ्गः। द्रव्यत्वादेः प्रमेयत्वावच्छिन्नवह्न्यादिज्ञापकत्वेऽपि विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नज्ञाप-कत्वेऽपि च पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वाद् द्रव्यत्वेन वेत्यादिर्न प्रयोगः। अन्वयितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वादिना ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयादिना बोधनात् तत्र तेन रूपेण ज्ञाप्यज्ञापकभावविरहात्।

एवं ज्ञाप्यवह्न्यादिमत्त्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छिन्नांशे ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा प्रतीयत इत्यपि नियमः। तेन पर्वतो वह्निमान् महानसत्वान्महानसत्वेन वेत्यादयो न प्रयोगाः।

अत्रेदमवधेयम्। पर्वतो वह्निमान् धूमान्न द्रव्यत्वान्नापि महानसत्वादित्यादौ नञा वह्न्यादौ द्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वाभावबोधने बाधः । तत्र प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञान-ज्ञाप्यत्वस्य महानसादौ महानसत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य च सत्त्वात् वह्नित्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य पर्वतादौ महानसत्वादिज्ञाप्यत्वस्य चाप्रसिद्ध्या नाभावप्रत्यायनसंभव इति ज्ञानप्रयोज्यत्वं ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूपं समभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितं विधेयत्वञ्च विशकलितं पञ्चम्यर्थ:, विशिष्टलाभोऽन्वयबलात्। एवंचोक्तस्थले नञा विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञान-प्रयोज्यत्वाभाव: प्रत्याय्यते। तत्प्रयोज्यत्वं च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायां प्रसिद्धम्।

नचैवं पर्वतो वह्निमान् न धूमादित्यादेरपि प्रसङ्ग: धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानाप्रयोज्यतत्तद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताया वह्न्यादाव-बाधितत्वादिति वाच्यम्। पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वाद्य-वच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेन विधेयतायां नञाऽभावान्वयबोधोपगमात्। यत्र वह्नित्वावच्छिन्नविधेय-तात्वमन्वयितावच्छेदकं तत्रैव तदवच्छेदेनेतरान्वय: संभवति। अत्र च वह्नित्वावच्छिन्नत्वाविशेषितं विधेयतात्वमेव तथेति कथं तदवच्छेदेनाभावान्वय इति तु न शङ्क्यम् । पञ्चम्याद्यर्थविधेयतायाः वह्न्यादौ वह्नित्वाद्यवच्छेदेनान्वयोपगमात्त-दवच्छेदेन तदन्वये चावच्छेदकतद्रूपस्य तद्विशेषणांशे धर्मिपारतन्त्र्येण प्रकारत्वात्। प्रकृते स्वरूपसंबन्धरूपवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन सहितस्य विधेयतात्वस्यैवान्व-यितावच्छेदकत्वात्। वह्न्यादिपदमेव तदवच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरम् तदुत्तर-मतुबादिप्रत्ययो विशेष्यतारूपसंबन्धपर इति प्राचीनमतेतु वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वस्यान्वयिता-वच्छेदकत्मविवादमेव।

विधेयतायास्तत्तत्संबन्धावच्छिन्नविधेयतात्त्वेन पञ्चम्याद्यर्थत्वं स्वीकरणी-यम्। तेनायं जानाति आत्मत्वान्न द्रव्यत्वादित्यादौ विषयतासंबन्धावच्छिन्नायां प्रकृतविशेष्यता-निरूपितज्ञानविधेयतायां द्रव्यत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि नावच्छेदकावच्छेदेना-

भावान्वयायोग्यत्वम् संबन्धविशेषवच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभाववत्त्वबोधात्। एवं ज्ञानप्रयोज्यत्वप्रविष्टं ज्ञानमपि तत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितमर्थः। तेन समवायेन हेतुत्वपरस्यायं वह्निमान् तद्रूपान्न तु धूमादिति प्रयोगस्य नायोग्यता। वाह्निविधेयतायां संयोगेन धूमप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि समवायसंबन्धावच्छिन्न-तत्प्रकारताशालिज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्या बाधात्। संबन्धविशेषघटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकतया भाननियामकं तु तात्पर्यमेव; वहन्यादिविधेयताया व्याप्त्यादिघटकाभावादिज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेऽपि पर्वतो वह्निमानभावादित्यादिर्न प्रयोगः मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव निवेशनीयत्वादिति **दिक्**।

केन हेतुना कस्मै हेतव इत्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टे हेतुताबोधयितुमशक्या पौनरुक्त्यादिति तु न शङ्क्यम्। हेतुशब्दस्य स्वरूपयोग्यपरत्वात्, विभक्तेः फलोपधानपरत्वात्। दण्डवान् रक्तदण्डवानितिवत् कार्यविशेषानुपरक्तहेतुताविशिष्टे कार्यविशेषोपरक्तहेतुताबोधेऽनाकाङ्क्षताविरहाच्च। नचान्वयबोधसंभवेऽपि हेतुशब्दप्रयोगवैयर्थ्यम्। फलोपधायकतालाभे स्वरूपयोग्यताया अर्थाल्लाभसंभवादिति वाच्यम्। विभक्तेरन्यार्थताया अप्यन्यत्र दृष्टत्वाद्धेतुतापरत्वनिश्चयार्थं तत्प्रयोगात्।

सहार्थयोगेऽपि साहित्यप्रतियोगिवाचकपदात्तृतीया पुत्रेण सहागत इत्यादौ। अथ यदि सहशब्दार्थः समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियासमानकालीन-क्रियान्वयित्वम्। तदन्वयित्वं च समभिव्याहृतक्रियाबोधकपदेन क्रियाया यादृशः संबन्धः साहित्यान्वयिनि प्रत्याय्यते, तादृशतत्संबन्धः एव । स च पुत्रेणेत्यादौ कर्तृत्वम्। दध्ना सहौदनो भुज्यत इत्यादौ कर्मत्वादि-स्तृतीयार्थोऽपि स एव संबन्धः। तथाच पुत्रकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्वदधिकर्मकभोजनसमाकालीनभोजनकर्मत्वादिकं पुरुषौदनादौ तत्र तत्र प्रतीयत इत्युच्यते तदा सह शब्देनैव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वबोधने क्रियापदवैयर्थ्यम्। द्विधा क्रियाभानस्यानुपयुक्तत्वात् । क्रियान्वयिनि

क्रियान्वयबोधस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदेन निराकाङ्क्षतयाऽसंभवाच्च। न च तत्तत्क्रियासमानकालीनत्वमात्रं सहशब्दार्थ: । तस्य च क्रियापदोपस्थापितक्रियायामेवान्वय इति क्रियापदसहितसहशब्दादेवोक्त-विशिष्टार्थलाभ इति न कस्यापि वैयर्थ्यमिति वाच्यम्।

एवं सति पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहशब्दार्थस्य क्रियापदार्थन्वयित्वेनान्यसापेक्षतया तेन सह पुत्रशब्दस्य समासासंभवेन सपुत्र इत्यादिप्रयोगानुपपत्ते:। नह्यत्र समासे सहार्थस्य प्राधान्यम्। येनान्यसापेक्षत्वेऽपि समासो भवेत् किंतु बहुव्रीहित्वादन्यपदार्थप्रधान्यमेवेति चेन्न। समभिव्याहृत पदोपस्थाप्यक्रियाकाल एव सहशब्दार्थ:, तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थ एवान्वय:। तादृशकालविशिष्टे नामार्थे क्रियान्वये च क्रियायामपि तादृशकालवच्छिन्नत्वं भासते। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अत: क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामञ्जस्यात्।

अथवा आगमनसमानकालीनागमनादिकमेव सहशब्दार्थ:। तस्य कर्तृत्वादिसंबन्धेन पुरुषादावन्वय:। तादृशसंबन्धेन तद्विशिष्टे चागत आगच्छतीत्यादिपदोपस्थाप्यागमन-कर्तृत्वादीनामन्वये न व्युत्पत्तिविरोध:। विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदक-प्रकाराभेदविरहात्। न च सहशब्दार्थान्वयबलादेव तत्क्रियाकर्तृत्वस्य पुरुषादौ लाभे प्रकारतयापि क्रियापदेन तत्प्रतिपादनमफलमिति तत्प्रयोगो व्यर्थ इति वाच्यम्। समभिव्याहृतपदेन तत्तत्क्रियाया अनुपस्थापने सहसब्देनापि तत्तत्क्रियाघटितसाहित्य-स्याशक्यस्य बोधनं न संभवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात्। सहशब्दार्थक्रियाया: कर्तृत्वादिसंबन्धेन नामार्थेऽन्वयश्च न व्युत्पत्तिविरूद्ध:। सहशब्दस्याधातुत्वाद्, प्रातिपदिकत्वेपि निपातत्वाच्च। न च **"प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेनेत्या"**दौ शत्रुघ्न-प्रसवलक्ष्णमप्रसवयो: समानकालीनत्वाभावात्, क्रियाद्वयसमानकालीनताया: सहशब्दार्थत्वासंभव इति वाच्यम्। तत्रापि स्थूलकालघटित-समानकालीनत्वसत्त्वात्। न च कालत्वेनैव कालस्य तदर्थान्तर्भावे पुत्रागमनपूर्वमागन्तरि आगतोऽयं न पुत्रेण सहेति प्रयोगानुपपत्ति:। पुत्रागमनाधिकरणस्थूल-कालवृत्त्यागमनकर्तृत्वंसत्त्वेनान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाहित्याभावबाधादिति

वाच्यम्। तत्र क्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीयत्वात्। एवं यत्र एककालेऽपि विभिन्नस्थले भुञ्जानमधिकृत्य न सह भुङ्क्त इति प्रयुज्यते तत्रैकशालारूपभोजनाधारोऽपि सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीय:। अत "एवालापाद्गात्र-संस्पर्शान्निश्श्वासात्सहभोजनादि"त्यादिना पतितभोजनसमानकालीनभोजनमात्रस्य पापजनकत्वं न बोध्यते एकपङ्क्तेरपि तत्र एककालवत् विवक्षणात्। एवं

"याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सह भोजनम्।

सद्य: पतति कुर्वाण: पतितेन न संशय" ।।

इत्यादावेकदैकपात्रभोजनस्यैव सद्य:पातहेतुत्वं प्रत्याय्यते, तत्र तादृशार्थस्यैव सहशब्देन विवक्षणात्।

अथ नामार्थस्यैव सहार्थविशेष्यतयान्वयोपगमे पुत्रेण सह नागच्छत्ययमित्यादौ सहशब्दार्थपुत्रसाहित्याभाव एव पुरुषांशे नञा बोध्यते इत्युपगन्तव्यम्। तच्च नोपपद्यते तथासत्याख्यातार्थेद्देश्यतावच्छदकतयैव नञर्थभानस्योपगन्तव्यतया प्रसज्यप्रतिषेधस्थले निषेधस्य तं प्रति प्राधान्येन भाननियमव्याघातात्। एवमनागच्छन्तमपि पुरुषमधिकृत्य तथा प्रयोगात्तत्रायोग्यताप्रसङ्गाच्च। एतेन तत्र पर्युदासनञ्वत्क्रियायोगपरित्याग इत्युक्तावपि न प्रतीकार:। न च तत्रागमनाभावकाल एव पुरुषान्वयी सहशब्दार्थ:। तथाच पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमनकर्तृत्वाभाव: प्रतीयत इति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्। यत्रास्य पुत्र अयाति न त्वयं तत्रापि तादृशप्रयोगात्। तत्रच पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्यागमनकर्तृत्वस्याभावसत्त्वेऽपि पुत्रागमनाभावकालाच्छिन्ने एव पुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमनकर्तृत्वाभावस्य असत्त्वेनायोग्य-तापातात्।

मैवम्। सहशब्दार्थस्तत्तत्क्रियाकाल:, क्वचित्तत्तत्क्रियान्वयिप्रथमान्त-पदार्थेऽन्वेति। क्वचिच्च समभिव्याहृतक्रियायाम्। सपुत्र आगच्छतीत्यस्य पुत्रेण सहागच्छति य इति विग्रहात् प्रथमान्तान्यपदार्थ एव पुत्रागमनकालान्वयो न तु क्रियायामिति न पूर्वोक्तसमासानुपपत्ति:। नवान्यपदार्थपुरुषालाभ:। नचैवं समासलभ्यस्य

पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुंसो विग्रहवाक्येनापि प्रतिपादनाद्बहुव्रीहिमात्रस्यैव नित्यसमासत्वमिति भज्येतेति वाच्यम्। बहुव्रीहिमात्रस्य तथात्वानियमात्। प्रथमान्तानु-पस्थाप्यान्यपदार्थबोधकबहुव्रीहेरेव तत्त्वाभ्युपगमात्। अत्र चान्यपदार्थस्य पुरुषस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात्। न च प्रथमार्थे अन्यपदार्थबोधकबहुव्रीहिरेवासाधुः, तदुक्तं **"प्रथमार्थे न भवति वृष्टे देवे गत"** इति वाच्यम्। **"अनेकमि"**त्याद्यनुशिष्टबहुव्रीहावेव तन्नियमात्। अत्र च सूत्रान्तरेण तद्विधानात्। अत एव तदारम्भोऽपि। पुत्रेण सह नागच्छतीत्यादौ च क्रियायामेव तादृशसहार्थान्वय इति पुत्रागमनकालीनागमनकर्तृत्वाद्यभाव: प्रथमान्तार्थे प्रतीयत इति सर्वं सुस्थम्। तथापि सपुत्रो नागच्छतीत्यादौ पूर्वोक्तदिशानुपपत्तिर्द्रष्टव्या। भारमनुद्वहन्तं पुत्रमनुद्वहन्त्यामपि गर्दभ्यां, "सहैव दशभि: पुत्रै" रित्यादौ वर्तमानेत्यध्याहाराद्वर्तमानत्वक्रियामादायैव साहित्यबोध इति **वदन्ति**।

"इत्थंभूतलक्षण" इत्यनेन लक्षणवाचिपदात्तृतीयाऽनुशिष्यते। लक्षणत्वं च व्यावर्तकत्वं। तच्च विशेष्यवृत्तित्वेसति विशेष्यतावच्छेदकसमानाधि-करणाभावाप्रतियोगित्वम्, तदाश्रयश्च धर्मो द्विविधो विशेषणमुपलक्षणं च। विद्यमानं सद्व्यावर्तकं विशेषणम्। पुरुषादौ वर्तमानकालावच्छेदेन विद्यमानो दण्डादि:। अविद्यमानं सत् व्यावर्तकमुपलक्षणम्। तापसादे: कालान्तरीणजटादिकम्। विशेषणस्य संबन्धो मतुबादिभि: प्रत्याय्यते । अस्मिन् अस्तीत्यर्थे विहितानां वर्तमानसंबन्धार्थकत्वात्, अतो जटाभिस्तापस इत्यादावविद्यमानजटादे: संबन्धविवक्षया मतुबाद्यनव-काशात् तत्र तृतीयैव। तयाच विद्यमानस्येवाविद्यमानस्यापि प्रत्यायनात् विशेषणवाचिपदादपि तृतीया। यथा ज्ञायमानत्वेन लिङ्गं करणमित्यादौ।

अथ तत्र ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यं तृतीयया लिङ्गादौ न प्रत्याय्यते, अपि तु पदार्थैकदेशे करणत्वादावेव तदवच्छिन्नत्वमिति चेत्तथापि सा विशेषणतृतीयैव अनुशासनान्तराभावात्।

वस्तुतो लिङ्गादौ ज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यबोधनेऽपि संबन्धविधया करणत्वज्ञायमानत्वाद्यारेवच्छेद्यावच्छेदकभावभानसंभवादेकदेशान्वयस्वीकारोऽनुचित:। न च

संबन्धविधया करणत्वे एकदेशेऽवच्छिन्नत्वभानेऽप्येकदेशान्वयध्रौव्यमिति वाच्यम्। करणाभेदरूपे करणत्वे करणस्य संबन्धविधया भासमाने ज्ञायमानत्वावच्छिन्नत्व-स्यावच्छेदकतया भानोपगमेनैकदेशान्वयं विनाप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावभानात्।

अथ दण्डवानयमासीद्दण्डी गतवानित्यादौ दण्डस्यातीततया विशेषणत्वासंभवान्मतुबाद्यनुपपत्तिरिति चेन्न। प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालवच्छिन्नस्येव विधेयान्तरसमभिव्यहारस्थले तदधिकरणकालावच्छिन्नस्य संबन्धस्यापि मतुबादिना प्रत्यायनात्। तत्रातीतकालसत्त्वादिरूपविधेयाधिकरणातीतादिकालावच्छिन्नसंबन्धस्यैव मतुबाद्यर्थत्वात्। अविद्यमानोऽपि दण्डादिर्धर्मान्तरसंबन्धसमानकालीनतया धर्मान्तरान्वयिनि विशेषणम्। तत्प्रकारेण भासमाने धर्मान्तरान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यबोध इत्युच्यते। नत्वसावन्वयिन्युपलक्षणम्। न वा तादृशबोधस्तदुपलक्षितान्वयबोध इत्युच्यते।

क्वचिद्विधेयान्तरसमानकालीनमपि विशेषणं तदन्वयिन्युपलक्षण-मुच्यते। यथा रूपवान् रसवानित्यादौ रूपादिकं रसान्वयिनि, सास्नावान् गोपदवाच्य इत्यादौ सास्नादिकं गवादिपदवाच्ये। क्वचिद्धर्मिसंबद्धधर्मान्तरसंबन्ध्यपि धर्मान्तरसंबन्धितानवच्छेदकतया धर्मान्तरसंबन्धिन्युपलक्षणमतो दण्डपुरुषावित्यादिसमूहालन्बनबोधो दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादि-विषयको न तु विशिष्टविषयक इत्युच्यते। विशेष्यसंबन्धासंबन्ध्यपि तत्संबन्धितावच्छेदकतया तद्वति विशेषणम्। अत एव संज्ञाविशिष्टसंज्ञ्यादिज्ञाने संज्ञादेर्विषयत्वमनङ्गीकुर्वतां **प्राभाकराणां प्राचीननैयायि**कानां च मते तटस्थज्ञानविषयतयैव विषयता-वच्छेदकत्वात्संज्ञादेः अप्रकारस्य ज्ञानविषयविशेषणत्वम्।

अत एव द्वित्वनाशकालीनायां द्वे द्रव्य इति बुद्धौ न द्वित्वविषयकत्वमपितु द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमेव, द्वित्वरूपविशेषण-धीजन्य**त्वादित्याचार्याः**। एवमप्रतियोगित्वा-विशेषेऽपि घटसामान्याभावादि-प्रतियोगिनि घटत्वादिकं विशेषणं नीलादिकमुपलक्षण-मित्युच्यते। क्वचिच्च विद्यमानमप्यतद्व्यावृत्तिन्यूनाधिकवृत्तितया तत्र न विशेषणमित्युच्यते किंतूपलक्षणम्, यथा विद्यमानापि जटा तापसे उपलक्षणं,

नतूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादिवद्विशेषणमित्यलम्। क्वचिदविशेषणस्यापि संबन्धो मत्वर्थीयेन बोध्यते घटोऽयं विनाशीत्यादिप्रयोगदर्शनादिति **दीधितिकृत:। तदसत्।** आवश्यकार्थधातूत्तरणिनिप्रत्ययेनापि तत्र विनाशिपदव्युत्पत्तेरिति।।

इति तृतीया ।।

विभक्त्यर्थविचारः ।

अथ चतुर्थी विभक्त्यर्थविचारः ।

ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ संप्रदानचतुर्थ्या ब्राह्मणादिसंप्रदानकत्वं दानादौ बोध्यते। संप्रदानत्वं च मुख्यभाक्तसाधारणक्रियाकर्मसंबन्धितया कर्त्रभिप्रेतत्वम्। क्रियाकर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वं तद्वतासंबन्धस्त-न्निष्ठफलभागित्वमेव। तथाच क्रियाजन्यफलभागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वं पर्यवसन्नम्। "कर्मणा यमभिप्रै"तीत्यस्य कर्मणा यमभिसंबद्धुमिच्छतीति शाब्दिकैर्विवरणादुक्तस्थले त्यागरूपक्रियाजन्यगोनिष्ठस्वत्वभागितया दातुरिच्छाविषयो ब्राह्मण इति तस्य संप्रदानत्वम्।

अथ निरुक्तस्य संप्रदानत्वस्य कर्मत्वस्याविशेष:। **"कर्तुरीप्सितेति"** सूत्रेण कर्तु: क्रियया व्याप्तुमिष्टस्य कर्मसंज्ञाविधानात्। क्रियाया व्याप्तुमिष्टत्वमपि हि क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव। न च तथायुक्तमित्यनेन तद्भागितयाऽनमिप्रेतस्यापि तदाश्रयस्य तत्संज्ञाविधानात् कर्मत्वं, क्रियाजन्यफलशालित्वमेव नत्विच्छागर्भम्, संप्रदानत्वं त्विच्छागर्भमतो भेद: इति वाच्यम्। कर्मत्वस्येच्छाऽघटितत्वे सूत्र भेदवैयर्थ्यापत्ते:। न च तदाश्रयत्वेनानभिप्रेतस्यापि कर्मत्वेन तत्साधारणक्रियाजन्यफलशालितयेष्टस्यापि ग्रामादे: कर्मतोपपत्ताविच्छाघटिततत्सूत्रवैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्। इच्छाऽघटितस्य निरुक्तरूपस्य यत्र बाधस्तत्र तादृशरूपमपि कर्मप्रत्ययेन प्रतिपाद्यत इत्येतत्प्रतिपादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात्।

अत एव यत्रौदनस्य गलाधस्संयोगेच्छया यो व्यापारस्ततो विषादेरपि तत्संयोगस्तत्र विषादौ क्रियाजन्यफलशालित्वाभावबाधेऽपि तेन रूपेणेच्छाविषयत्वाभावोऽबाधित, तत्र विषमनेन न भुज्यत इति प्रयोगोपपत्तिः, इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च दैवाद्विषं भुज्यत इति प्रयोगस्य चोपपत्तिः। न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वम् तदनवच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति विशेषः। स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्याग एव ददात्यर्थो न तु परस्वत्वरूपफलावच्छिन्नोऽपीति वाच्यम्। उपेक्षायामपि ददातेर्मुख्यार्थतापत्तेः।

मैवम्। फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वम्। फलसंबन्धितयेष्टत्वं संप्रदानत्वम्। ब्राह्मणादिश्च न त्यागजन्यस्वत्वाश्रयतया दातुरिष्टोऽपि तु तन्निरूपकतयैवातो न तस्य कर्मता। नचाश्रयत्वमपि संबन्धविशेष इति गवादेरपि संप्रदानत्वं दुर्वारम्। आश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले कर्मसंज्ञया बाधादन्य एव हि संबन्धः संप्रदानताघटक इति यद्युच्येत, तदा वृक्षायोदकमासिञ्चति, पत्ये शेत इत्यादौ सेकजन्यजलसंयोगशयनजन्यप्रीत्याद्याश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षपत्यादेः संप्रदानत्वानुप-पत्तिरिति वाच्यम्। धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वभिन्नफलसंबन्धस्य संप्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात्। वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः। संप्रदानतानिर्वाहकसंयोगश्च न तादृशधात्वर्थताच्छेदक इति तदाश्रयत्वं निरूक्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादेः संप्रदानता-निर्वाहात्।

न च पत्ये शेत इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदक-फलाप्रसिद्ध्या तदनुपपत्तिः। भेदप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदके फलत्वानिवेशेन प्रसिद्धिसंभवात्। एवं च ब्राह्मणायेत्यादौ ब्राह्मणनिरूपितत्वेनेच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्व-जनकत्यागकर्तेति बोधः। निरूपितत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्वं द्वितीयान्तार्थगोवृत्तित्वान्वयिधात्वर्थतावच्छेदक-स्वत्वान्वयिचतुर्थ्यर्थः। स्वत्वजनकत्यागश्च ददात्यर्थः।

अत्रकेचित् - ददातियोगे धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं, तदेव च मुख्यम्। तथाच तत्र निरूपितत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थातावच्छेदकस्वत्वेऽन्वेति। अत एव श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वमेव दानत्वं तु ब्राह्मणापेक्षयेति **शूलपाणि:**। तत्र त्यज्यमानेऽर्थे पितृणां स्वत्वानुत्पत्त्या संप्रदानत्वासंभवात् स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं यदि संप्रदानत्वं स्यात्तदा पितृणामपि तथात्वाक्षते: पित्रपेक्षयापि दानत्वं स्यात्। न हि श्राद्धे पितृणां स्वत्वभागित्वेन नोद्देश्यत्वम्। **"पितरे तत्तेऽन्नंस्वधेत्यादि"**श्राद्धरूपत्यागाभिलापस्वधार्थे त्यागे चतुर्थ्या: स्वत्वभागित्वेन पित्रादेरुद्देश्यत्वबोधकत्वात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यस्यापि पित्रादे: स्वीकाराभावान्न स्वत्वं, ब्राह्मणानां तत्रानुद्देश्यत्वेऽपि स्वत्वं प्रतिपत्तितो जायते। अनुद्देश्यत्वेऽपि च संप्रदानत्वमुपपादितमेव। पितृणामिव ब्राह्मणानामपि च स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमविरुद्धम्। धात्वर्थतानवच्छेदकफलभागितया यत्र संप्रदानत्वं वृक्षायोदकं सिञ्चति, पत्ये शेत इत्यादौ, तत्रोद्देश्यत्वाशनिवेश आवश्यक: यत्रान्योद्देशेन क्षिप्तजलस्य दैवाद्वृक्षसंयोगोऽन्योद्देशेन शयनादितश्च पत्यादे: फलसंबन्धस्तत्र तथा प्रयोगविरहात्।

अत एव तत्र चतुर्थ्यर्थ: वृक्षादिनिष्ठतया कर्त्रभिप्रेततत्तफलं प्रति जनकत्वम्। तच्च सेकादिक्रियायामन्वेति। भाक्तं च तत्र संप्रदानत्वम्। उद्देश्यत्वागर्भसंप्रदानत्व एव लाघवाच्छक्तेरितरत्र लक्षणाया अभ्युपगमात्। **"पितृभ्यो दद्यादित्या"**दावनिरातकर्तृसंप्रदाने चतुर्थी। तत्त्वं च तत्र त्यागजन्यस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव।

अथ जनान्तरस्य वृक्षादिनिष्ठजलसंयोगादिरिच्छाविषयोऽन्येन च जनेनान्योद्देशेन क्षिप्तजलादेर्वृक्षादिसंयोगस्तत्रापि वृक्षायोदकमासिञ्चति जन इत्यादिप्रयोगापत्ति:। तत्तद्व्यक्तित्वस्य पदेनानुपस्थापनात्। तेन रूपेण विशेष्यभूतकर्तृव्यक्तीनामिच्छांशे भानासंभवादुपस्थितजनत्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य च वृक्षसंयोगादावबाधात्। एवं तदीयकालान्तरीणेच्छामादायाप्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति चेन्न। वृक्षादिनिष्ठत्वेनेच्छैव हि चतुर्थ्यन्तार्थ:। तस्याश्च स्वविषयसंयोगादिजनकत्वस्वजन्यत्वोभयसंबन्धेन

सेकादिक्रियायामन्वय:। उक्तस्थले च यत्क्रियाव्यक्त्या जलसंयोगादिर्वृक्षादौ जन्यते तत्र कालान्तरीणपुरुषान्तरीणेच्छाया: स्वविषयसंयोगादिजनकत्वसंबन्धसत्त्वेऽपि स्वजन्यत्वा-भावान्नोभयसंबन्धेनेच्छावैशिष्यमित्ययोग्यतैवेति **वदन्ति।**

अत्रेदं बोध्यम्। उद्देश्यत्वागर्भत्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्य ददाति-संप्रदानतारूपत्वे मैत्रोद्देशेन यद्दत्तं तत्र तादृशदानेन दम्पत्योर्मध्यगं धनमित्यतस्तत्पत्न्या अपि स्वत्वस्य प्रामाणिकतया संप्रदानत्वेन मैत्रपत्न्यै दत्तमिति व्यवहारापत्ते:। न च पत्यु: स्वत्वमेव पत्नीस्वत्वं जनयति नतु तत्सामग्रीति वाच्यम्। स्वत्ववति स्वत्वान्तरानुत्पत्ते:। तथाच सर्वत्रैवोद्देश्यत्वान्तर्भाव:। भवतु च "पितृभ्यो दद्यादि"त्यत्रापि मुख्यमेव संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थ:। अस्तु वा स्वस्वत्वेच्छाधीनतत्कत्वमेव मुख्यदानरूपक्रियासंप्रदानत्वं, तथाच पूर्वोक्तस्थले स्त्रियाः संबन्धसत्वेपि नेच्छायाः स्त्रीविशेषितस्वत्वविषयकत्वम्, अपितु पतिविशेषित-स्वत्वविषयकत्वमेवेति पितृस्वत्वाप्रसिद्ध्या न तेषां संप्रदानत्वम्। चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि निरूपितत्वं, स्वत्वस्य च स्वत्वध्वंसेच्छारूपे त्यागे जनकत्वस्वेच्छाधीनत्वोभयं संबन्ध:। तल्लाभश्च विशिष्टस्य धातुशक्यतामते शक्तिलभ्य एव, तदन्तर्भावेणैव शक्त्यभ्युपगमात्।

फलव्यापारयो: पृथक् धात्वर्थतामते आकाङ्क्षाबलादेव तादृशसंबन्धलाभ:। **"पितृभ्यो दद्यादि"**त्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्या पित्राद्यन्वयी निरूपितत्वरूपो मुख्योऽर्थो बाधितत्वान्न प्रत्याय्यते, अपि तु निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वरूपो लक्ष्यार्थ एव। ददातिस्तु तत्र मुख्य एव श्राद्धस्यापि ब्राह्मणापेक्षया दानत्वात्। श्राद्धे ब्राह्मणस्य संप्रदानतानिर्वाहाय अस्ति चोद्देश्यतापि ब्राह्मणास्येत्यादिकमभिदधानस्य शूलपाणेरपि संप्रदानत्वशरीरे उद्देश्यत्वांशपरित्यागे निर्भरोऽवगम्यते। "कर्मणा यमभिप्रैतीति" प्रणयतो महर्षे: पाणिनेरपि संमतोऽयमर्थ:। शत्रवे भयं ददातीत्यादौ जनयतीति भाक्तोऽर्थ:। एवं चोत्पादकव्यापाररूपे धात्वर्थे क्रियाफलशालि भयरूपं कर्मैव तद्योगितयोद्देश्यत्वात् शत्रवादेः संप्रदानत्वम्।

युद्धाय संनह्यति इत्यादौ सनहनादिक्रियाजन्यफलासंबन्धाद्युद्धादेर्न संप्रदानतानिर्वाह इति नेयं संप्रदानचतुर्थी अपित्वेधानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो व्रजतीत्यत्रेव युद्धं कर्तुं सोढुं वा संनह्यति इत्यर्थविवक्षया **"क्रियार्थोपपदेति"** सूत्रान्तरेण। तस्य च स्थानिनोऽश्रूयमाणस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुन्नन्तधातो: कर्मणि स्वार्थनिष्ठकर्मत्वे विवक्षिते स्वोत्तरं चतुर्थीत्यर्थ:। तथाचाहरणसंनहनाद्युद्देश्यकत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम्।

अथ "यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यादा"वग्न्यादेरिव **"सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं मयैतज्जलमूर्जितमित्यादौ"**, सर्वप्राणिनामिव **"पशुना रुद्रं यजत"** इत्यादावपि त्यागविशेषरूपक्रियायां रुद्रादेरनिराकर्तृसंप्रदानतया चतुर्थी स्यादिति चेन्न। गौरवप्रीतिहेतुक्रिया यज्यर्थ:, तदर्थतावच्छेदकफलं प्रीतिः। तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात् कर्मसंज्ञकत्वेन द्वितीयैव न तु चतुर्थी। त्यागात्मकतादृशक्रियायां निरुक्तानिराकर्तृसंप्रदानत्वे सत्यपि तदविवक्षणात्। प्रीतिभागितयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वविवक्षायां च **"रुद्राय यजत"** इत्यपि प्रयोग:। उभयविवक्षायां परत्वेन कर्मसंज्ञया बाधाद्वितीयैव। जुहोत्युत्सृजतीत्यादे: प्रीतिरूपफलावच्छिन्नत्यागाबोधकतया त्यागरूपक्रियाजन्यप्रीतिभागिनो देवतादेस्तत् कर्मताविरहान्नैव प्रजापतिं जुहोति भूतान्युत्सृजतीत्यादय: प्रयोगा:।

रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्र ददातिर्न त्यागार्थकोऽपितु परायत्तीकरणर्थको गौण:। तदायत्तीकरणं च प्रकृते तत्कर्तृकनिर्णेजनेच्छाप्रकाशको व्यापार:। तदेकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य संबन्धविवक्षायां शैषिकी षष्ठी। हन्तु: पृष्ठं ददातीत्यत्र तत्कर्तृकताडनानुमतिप्रकाशकव्यापार एव ददात्यर्थ:। तदेकदेशे कर्तृत्वे हन्तु: संबन्धविवक्षायां षष्ठी। एवं संवाहकस्य चरणं ददातीत्यादावूहनीयम्। नारदाय रोचते कलह इत्यादौ **"रुच्यर्थानामित्यनु"**शासनेन प्रीतिजनकतारूपरुच्यर्थघटकप्रीतिभागिन: संप्रदानसंज्ञा विहिता तत्र चतुर्थ्यर्थ आश्रितत्वं प्रीतावन्वेति। तादृशक्रियाश्रयतया कलहादे: कर्तृता।

पुष्पेभ्य: स्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य "स्पृहेरीप्सित" इत्यनेन संप्रदानत्वाच्चतुर्थी, तदर्थो विषयित्वं, तस्येच्छारूपक्रियायामन्वय:। पुत्राय क्रुध्यतीत्यत्र **"क्रुधद्रुहेत्या"**दिसूत्रेण

कर्मण: संप्रदानसंज्ञा। तत्रापि चतुर्थ्यर्थो विषयित्वं कोपेऽन्वेति। क्रोधस्य द्वेषविशेषात्मकतया भक्तिश्रद्धादिवत् ज्ञानविशेषरूपत्वेन वा सविषयकत्वात्। एवं शत्रवे द्रुह्यतीत्यादावपि तेनैव संप्रदानत्वम् द्रोहोऽपचिकीर्षा अहितेच्छेति यावत्। अहितभागितयेच्छाविषयता तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थ इच्छान्वयी, अहितान्वय्याधेयत्वं वा। अत: कर्मणेत्यादिसूत्रस्याविषय:। ईर्ष्या अक्षान्ति:, परोत्कर्षासहिष्णुता, परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति तद्विषयस्य परस्य तेनैव संप्रदानता। असूया गुणिनि दोषाविष्करणम्। तद्विषयस्याप्यनेन संप्रदानता। विषयताविशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थ:।

विप्राय शतं धारयतीत्यादौ **"धारेरुत्तमर्ण"** इत्यनेन धनिकविप्रादे: संप्रदानता। अथ कोऽयं धार्यर्थ:? न तावदद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानम्। तथा सत्यादानात्परतो धारयतीति प्रयोगानुपपत्ते: आदानस्यावर्तमानत्वात्। नचेष्टापत्तिराविशोधनं तथा प्रयोगात्। नापि तादृशादानध्वंस: अधमर्णस्य तदकर्तृत्वात्। नचादानमिच्छाविशेषस्तद्वत: पुसंस्तदाश्रयतया तत्कर्तृत्ववत्तद्धवंसाश्रयतया तत्कर्तृत्वमप्यक्षतमिति वाच्यम्। एवमप्यादानध्वंसस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन तदानीमपि धारयतीति प्रयोगापत्ते:। न च परिशोधनप्रागभावविशिष्टो निरुक्तादानध्वंसस्तथा। ऋणीकृतद्रव्यान्तरपरिशोधनप्रागभाव-दशायां परिशुद्धमृणमादाय धारयतीत्यापत्ते:।

न च स्वप्रतियोग्याऽऽदाननिर्वाहकाङ्गीकारविषय द्रव्यदान-प्रागभावविशिष्टाऽऽदानध्वं-सस्तथा; यदृणं परिशोधितं तावद्रव्यं च पुनर्गृहीत्वा पुन: परिशोधनीयं तदादाय धारयतीत्यापत्ते:। तदीयपरिशोधनस्यापि स्वकर्तव्यतया पूर्वाभ्युपगमविषयत्वात् तत्प्रागभावस्य पूर्वपरिगृहीत-शोधनोत्तरमपि सत्त्वात्। न च स्वप्रतियोग्यादाननिर्वाहकाभ्यु-पगमविषयीभूतं यद् द्रव्यदानं एकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसंबन्धेन तद्विशिष्टान्यप्रागभावविशिष्टादानध्वंसस्तथा। उक्तस्थले चोदीच्य-परिशोधनप्रागभाव: प्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविषयपरिशोधनविशिष्ट:, प्रथमपरिशोधनप्रागभावश्चप्रथमपरिशोधनोत्तरं नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्।

एवमपि यस्य ऋणस्य परिशोधनमप्रसिद्धं तदादानपूर्वकालीनस्य तावद् द्रव्यं मया तुभ्यं देयमित्यभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेन स्वकर्तृकान्योद्देश्यकतावद्रव्यदानमेव विषय इत्युपेयम्। तदुत्तमर्णोद्देश्यकतत्कर्तृकतावदद्रव्यदानस्याप्रसिद्धत्वात्। तथाचान्योद्देश्यकता-वदद्रव्यदानोत्तरं तदभ्युपगमविषयद्रव्यदानविशिष्टान्यप्रागभावासत्त्वाद्धार-यतीति व्यवहारानु-पपत्तिरिति चेत्।

अत्राहु: ऋणग्रहणेनाधमर्णनिष्ठ: परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषो जन्यते। तेनैवादृष्टेन ऋणमपरिशोध्य मृतस्य नरकादिकम् **उत्पद्यते**। तथाच द्रव्यान्तरदानाभ्युपगम-पूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्यादृष्टविशेषवत्त्वमेव धारयतेरर्थ:। तद्धटकदानान्वयि कर्तृत्वं तत्र चतुर्थ्यर्थ:। न च ऋणाशोधनमेव दुरदृष्टजनकम् उपपातकमध्ये तस्य परिगणनात्, न तु ऋणाऽऽदानम्। तस्य तथात्वे मानाभावादिति वाच्यम्। ऋणादानस्य दुरदृष्टविशेषजनकत्वेऽपि परिशोधनेन तस्य नाश इति बोधनायापरिशोधनस्य नरकरूपफलप्रयोजकत्वाभिप्रायेण तस्योपपातकमध्ये परिगणनोपपत्ते:। ऋणमादायापरिशोधकस्य नरकभागितया ऋणादानस्यैव दुरदृष्टसाधनताया: कल्पनीयत्वात्।

गृहीतर्णपरिशोधनापेक्षया लघुत्वात्। अपरिशोधनस्य हेतुत्वे परिशोधनपूर्वकालेऽप्य-परिशोधनसत्त्वेन दुरदृष्टोत्पत्तेरावश्यकतया परिशोधनस्य तन्नाशकताया आवश्यकतयाऽस्माकं तत्कल्पनाधिक्यविरहात्। परिशोधनोत्तरकालं परिशोधनाभावसत्त्वेन तद्बलात्तदुत्तरमदृष्टवारणाय परिशोधनध्वंसस्य प्रतिबन्धकताया: कल्पनीयतया भवन्मते गौरवाच्च। न च परिशोधनानुत्तरमरणमेव पापजनकं वाच्यं, तथाच नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। गृहीतद्रव्यमपरिशोध्य मरणस्थले तद्द्रव्यपरिशोधनाप्रसिध्या तदनुत्तरत्वादिघटितरूपेण हेतुताया: कल्पयितुमशक्यत्वादित्यलम्।

यूपाय दारु इत्यादौ न संप्रदानचतुर्थी, अपि तु **"तादर्थ्य"**सूत्रान्तरेण। तादर्थ्यं च स एवार्थ: प्रयोजनम् यस्य तत्त्वम्। समभिव्याहृतपदार्थे तादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति तदर्थ:। प्रयोजनत्वं चात्र न जन्यत्वं, दु:खादे: पापादिजन्यतया दु:खाय पापमित्याद्यापत्ते:,

नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम् स्वर्गादे: पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्यमित्याद्यापत्तेः। नचेष्टापत्तिः। तथा सति पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय **"तुमर्थेतिसूत्र"**प्रणयनवैयर्थ्यात्, पाकादेर्निरुक्त-व्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्युपपत्तेः। अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वम्, तत्प्रयोजनकत्वरूपतादर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् दारूणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थकत्वमिति तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी।

इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं चतुर्थ्यर्थ:। प्रथमेच्छायां यूपादे: प्रकृत्यर्थस्य विषयतयाऽन्वय:। एवं रन्धनाय स्थालीत्यादावूह्यम्। तत्र तादृशव्यापारस्तण्डुलधारणादि:। पुण्यादे: स्वर्गेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारा-नाश्रयतया न स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोगः। व्रजनादेः पाकानुकूलव्यापारानाश्रयतया न पाकाय व्रणतीत्यादावनेन चतुर्थीति तुमर्थाच्चेत्यादिसूत्रम्। तदर्थश्च तुमुन्नन्तयद्धातुना यादृशोऽर्थ: प्रत्याय्यते समभिव्याहृतक्रियाऽन्वितदर्थपरात्तद्धातुघटितभावकृदन्ताच्चतुर्थीति। पक्तुं व्रजतीत्यत्र तुमुन्नन्तेन व्रजने पाकसमानकर्तृकत्वसहित पाकविषयकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वं बोध्यते। "तुमुन्ण्वुलावितिसूत्रे"ण समभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदिच्छा-धीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विवक्षितायां तुमुन्ण्वुलोर्विधानात्।

एतत्सूत्रस्यापि स्वर्गाय पुण्यमित्यादिर्न विषय इति सोऽसाधुरेव। एधानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो व्रजतीत्यत्र एधस्य न व्रजनप्रयोजनत्वं, सिद्धतया व्रजनेच्छानुकूलेच्छाया अविषयत्वात्, व्रजनस्य तदनुकूलव्यापारानाश्रयत्वाच्चेति न तादर्थ्य इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नापि तुमर्थादित्यादेरेधपदस्य क्रियारूपभाववचनत्वाभावादिति तत्र क्रियार्थेप-पदस्येति चतुर्थी। तदर्थश्च क्रियार्थोपपदस्तुमुन्नन्तो यो धातुरप्रयुक्तस्तस्य यत्कर्म तत्प्रयोगं विना तदर्थकर्मतया यद्विवक्षितं तद्वाचकाच्चतुर्थीति। तत्र चाहर्तुमिति तुमुन्नन्तार्थ: समभिव्याहृतक्रियान्वयि स्वार्थकर्मत्वान्वय्याहरणं, तादृशार्थकर्मतया एधस्य विवक्षितत्वात्तत्र चतुर्थी। चतुर्थ्या एवार्थस्तत्कर्मकाहरणप्रयोजनकत्वम्। पाकाय व्रजतीत्यादौ पाकं

कर्तुमित्यर्थविवक्षायामनेनैव सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्तावपि यदा पाककृतीच्छाधीनेच्छाविषयत्व-रूपपाककर्मककरणप्रयोजनकत्वं न व्रजने विवक्षितमपितु पाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपं पाकप्रयोजनकत्वमेव, तत्रापि चतुर्थ्युपपत्तये तुमर्थादिति सूत्रम्।

अश्वाय घास इत्यादावश्वपदस्याश्वभोजनपरतया तादर्थ्यचतुर्थ्येव। आह्रियते इत्यस्याध्याहारेणाश्वं भोजयितुमाह्रियत इत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदेत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्युपपत्त्या अश्वपदस्य मुख्यार्थपरत्वोप-पादनेऽपि अश्वधास इत्यात्राश्वपदस्य तद्भोजनपरतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्चावश्यकत्वात्। अन्यथाऽऽहृतपदसापेक्षतया चतुर्थीसमासानु-पपत्तेः। न च तथापि समासानुपपत्तिः दुर्वारान्धनाय स्थालीत्यादौ तद्वारणाय **"चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैरिति"** सूत्रेण चतुर्थीसमासे प्रकृतिविकारभावस्य नियामकत्वानुसरणादिति वाच्यम्। आवासगृहाश्वघासादौ **"चतुर्थीति"** योगविभागेन शाब्दिकैः समासोपपादनात्।

नमः स्वस्त्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकपदात् "नमः स्वस्तीत्यनेन" चतुर्थ्यनुशिष्यते। नमःशब्दार्थस्त्यागो नमस्कारश्च । **"एषोऽर्घ्यः शिवाय नम"** इत्यादौ त्यागार्थकः। चतुर्थ्या च तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेरुद्देश्यत्वं प्रत्याय्यते। त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्वित्यादिफलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदा त्यागोद्देश्यत्वं त्यागजन-केच्छायाः स्वत्वभागितया विषयत्वम्। यदि च त्यागरूपेच्छैव स्वस्वत्वभावमिवान्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतं स्वत्वमपि तत्र विषयीकरोति, न तु तज्जनकेच्छा तदा स्वत्वभागितया त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम्। शिवादेर्विग्रहवत्वमतेऽपि स्वीकाराभावात् तदाकारतया ध्यातमन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते सुतरां तदसंभवाच्च। त्यज्यमानोपचारादौ स्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवादरूपैव। द्रव्यनिष्ठाऽन्यदीयस्वत्वे बाधितं शिवादिनिरूपितत्वं शिवादिनिरूपितप्रसिद्धस्वत्वान्तरे वा अबाधितं तत्तद्रव्यसंबन्धमवगाहते।

न च स्वत्वान्तररूपफलेच्छां विना स्वस्वत्वाभावगोचरेच्छैव न संभवतीति शिवादिस्वत्वं त्यागस्यैव विषय इति पक्षोऽसंभवदुक्तिक इति वाच्यम्। स्वस्वत्वाभावविषयकेच्छायाः

पुण्यादिरूपफलजनकत्वात्तद्विषयस्य पुण्यादिजनकतावच्छेदकस्यापि पुण्यादिफलकत्वात्। अन्यथा तत्स्वत्वस्यापीष्टाजनकतया स्वतोऽपुरुषार्थतया च प्रथममपि तदिच्छाया असंभवेन प्रथमकल्पस्यापि हेयत्वापातात्। तत्र च प्रथमकल्पे स्वस्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वं, जन्यतासंबन्धेन तादृशेच्छावत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः। तत्र च प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयताविशेषसंबन्धेनान्वयः। द्वितीयकल्पे च विषयिताविशेष एव चतुर्थ्यर्थः। तत्र निरूपितत्वसंबन्धेन शिवादेरन्वयः।

नमःपदार्थत्यागस्य च विषयिताविशेषसंबन्धेन द्रव्येऽन्वयः। द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्यागे विषयिताविशेषसम्बन्धेनान्वयः। न च प्रथमान्तपदार्थस्य मुख्यविशेष्यतानियमः इति वाच्यम् । भूतले न घट इत्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया भानात्। "शिवायोत्सृजती"त्यादाविव नात्रानिराकर्तृसंप्रदानता। नमःपदार्थस्यक्रियात्वा-भावात्। नमःपदेन च स्वप्रयोक्तृपुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैव त्यागोऽभिधीयते। अन्योच्चरितनमःपदेनान्यदीयत्यागाबोधनात्। तत्पुरुषोच्चरितनमःपदात् त्यागबोधे सति त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये चान्यदीयत्वसंशयानुदयात्। अत एव त्यागे तदीयत्वबोधनायाहं ददे, मयादीयत इत्यादिवदहन्नम इति न प्रयुज्यते। न वा परकीयत्वबोधनाय चैत्रो नम इत्यादि। ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयतत्तद्द्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजायां नमःपदं प्रयुज्यते। सचारोपस्तस्य विशेषदर्शनदशायामप्याहार्यतयोपपद्यत इति प्रतिनिधिप्रयुक्तस्य दानवाक्यस्येव पूजायां तादृशनमःपदघटितवाक्यस्य बाधितार्थत्वेऽप्यदृष्टजनकत्वं न विरुद्धम्।

अस्मच्छब्दादिवत्स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशषवाचकान्नमःपदाद्विशेषरूपेण अशक्यस्य चैत्रत्वादेर्भानासंभवे तस्यापि वाच्येऽन्तर्भावः स्वीकरणीयः। तदनुगमकं चोपलक्षणीभूतमेककालीनोभयावृत्तिस्वोच्चार-यितृशरिरवृत्तिजातित्वम्। स्वत्वाननुगमेऽपि शक्त्यैक्यं कथंचिदुपपादनीयं सर्वनामशक्त्यैक्यवत्। उपलक्षणरूपप्रविष्टमुच्चारणं वेदीयत्वेन विशेषणीयम्। अतः पूजाभिन्नयादृच्छिकान्नत्यागबोधनायान्नं दीयत इतिवदन्नं नम इति न

प्रयोग:। योग्यतासत्त्वेऽपि तत्र नम:पदप्रयोगस्य वेदाबोधितत्वेन तद्धटिततत्पदशक्यपुरुषोपलक्षणरूपाप्रसिद्ध्याऽवाचकत्वात्। अत एव यथा नीचप्रीतिहेतुक्रियास्थले पूजयतीत्यादिवारणाय पूजयत्यादिवाच्यप्रीतौ गौरवितवृत्तित्वं, स्वसमभिव्याहृतपदार्थकर्तृपुरुषावधिकोत्कर्षवद्वृत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपेयते। उक्तस्थले च योग्यतासत्त्वेऽपि नीचवृत्तिप्रीतेस्तत्त्वाभावेन तत्तात्पर्येण पूजयत्यादेर्न प्रयोग:। तथा च नीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण नम:पदाप्रयोगात्तदतिप्रसङ्गवारणाय गौरवितो-द्देश्यकत्याग एव नम:पदशक्तिरित्यानादेयम्। गौरवितोद्देश्यकत्वस्य नमः पदार्थशरीरे निवेशेऽपि गौरवितोद्देश्यकपूजातिरिक्तद्रव्यत्यागबोधनाय नम:पदप्रयोगवारणायोक्तविशेषणस्योच्चारणेऽप्यवश्यं निवेशनीयतया तत एव तदतिप्रसङ्गवारणात्।

"इन्द्राय स्वाहा पितृभ्यः स्वधेत्यादौ" अग्निप्रक्षेपोपहितदेद्देश्यकत्याग-बोधकस्वाहापदपित्रुद्देश्यकत्यागबोधकस्वधापदयोरपि नम:पदवद्देशनादेशितोच्चारणकर्तृत्वो-पलक्षितपुरुषीयत्यागवाचकता। अन्यथा पूर्ववदेवातिप्रसङ्ग:। एवं च देवोद्देश्यकत्वादेरपि न वाच्यान्तर्भाव:। अतादृशत्यागतात्पर्येण स्वाहादिप्रयोगस्य देशनादेशितत्वविरहेणैवानति-प्रसङ्गात्। अत एव तान्त्रिकपूजायामर्घ्याचमनीयादिदानेऽग्निप्रक्षेपोपहितत्वपित्रुद्देश्य-कत्वविरहेऽपि स्वाहास्वधाप्रयोगस्य नासमवेतार्थता। एवं च सति नम:स्वाहास्वधाशब्दानामेकस्थलेऽन्यप्रयोगस्य वेदबोधितत्वाभावेनैव नातिप्रसङ्ग:।

नतिरूपो नम:पदार्थश्च स्वापकर्षबोधनानुकूल: स्वीयव्यापार:। चतुर्थ्या चापकर्षान्वय्यवधित्वमवधिमत्त्वं वा प्रत्याय्यते। स्वमुच्चारयिता, तथाच चैत्राद्युच्चारितान्नमो हरय इत्यादिशब्दाद्धर्यवधिकचैत्रापकर्षबोधानुकूलश्चैत्रीयव्यापार इत्याकारको बोध:। नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नम:शब्दयोगेऽपि न चतुर्थी। द्वितीयया कारकविभक्तित्वेन बलीयस्या बाधात्।

अथात्र नारायणादेर्नमस्कारघटकापकर्षावधित्वमेव तच्च न कर्मत्वम्। कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपमेव, तच्च न तस्येति द्वितीयाया नायं विषय:। नचापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं तत्राबाधितमेवेति वाच्यम्। एवं सति नारायणावधिकापकर्षबोधकदण्डवत्प्रणिपातादिलिङ्गकताद‍ृशापकर्षबोधाश्रयताया: पुरुषान्तर-साधारणतया नारायणप्रणामदशायां मनुष्यं नमस्करोतीत्यादिप्रयोगापत्ते:। यदिचापकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो नमस्कारस्तद्धटकबोधविशेष्यतया नारायणादे: कर्मत्वम्। क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापारांशेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणीभूतं फलमेव विवक्षणीयं। अत्र चानुकूलत्वमेव व्यापारांशे विशेषणमित्यपकर्षावधित्वबोद्धु: पुरुषान्तरस्य न कर्मतेत्युच्यते तदापि नारायणं प्रणम्येत्यादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ, नम:पदार्थघटकज्ञानस्य धात्वर्थताविरहेण तद्विषयताया: कर्मतानात्मकत्वात्। कृतिविषयतायाश्च नम:पदार्थव्यापार एव सत्त्वात्।

मैवम्। नमस्करोतीत्यादौ कृधातुनैव व्यापारबोधात्। अत्र च स्वापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रं निपातार्थ:। अत्र स्वं समभिव्याहृत: कर्ता, तथाच ताद‍ृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानिति समुदायाधीनो बोध:। ताद‍ृशविषयताश्रयतया नारायणादे: कर्मत्वम्। यतो धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं न धातुशक्यतावच्छेदकत्वम् अपितु व्यापाररूपार्थेऽनुकूलतासंबन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वम्। प्रकृते निपातार्थस्य धात्वर्थेन साक्षादन्वयेन ताद‍ृशबोधविषयत्वरूपस्य नमःपदार्थस्य तदवच्छेदकत्वमक्षतमेव। नचैवं पूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्वं दुर्वारं, विभागदौ क्रियाजन्यत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्। न हि विभागादिर्गम्याद्यर्थे कथमपि विशेषणतया भासते। एवं च नारायणादे: करोतिकर्मत्वेऽपि नम:पदादिकं विना न तद्योगे नारायणादिपदोत्तरं द्वितीया, तदर्थान्वयिफलोपस्थापकाभावेन तदर्थानन्वयात्। नापि

नारायणं फलं करोतीति प्रयोगापत्तिः। फलस्यात्र धात्वर्थव्यापारे साक्षादविशेषणत्वात्। निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्।

धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात्। अत एव पुरस्कृत्य शिखण्डिनमित्यादावपि शिखण्ड्यादेः कृतिकर्मता, धात्वर्थव्यापारविशेषणपुरःपदरूपनिपातार्थाग्रदेशावस्थानरूपफलाश्रयत्वात्। नारायणो नमस्क्रियते, ज्यायान् पुरस्क्रियत इत्यादौ निपातार्थफलं धात्वर्थव्यापारे विशेष्यतयैव भासते। तदन्वितमाश्रयत्वं कर्माख्यातादिना प्रत्याय्यते।

अथैवमपि कारकविभक्तेः साक्षाद्धात्वार्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति चेन्न। तादृशनियमे निपातातिरिक्तार्थमन्तराऽकृत्वेत्यस्यैव साक्षादर्थत्वात्। अन्यथा घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यादित्यादौ कारकपञ्चम्या जन्याद्यर्थान्वयिनि नञर्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रयोज्यत्वादि-बोधनासंभवात्। पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमपि प्रयोज्यत्वं विषयितया तदवच्छिन्नजनकताकज्ञानादौ प्रसिद्धम्, प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेव वा तत्र धात्वर्थः। तत्र पञ्चम्यन्तार्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावो नञा बोध्यते। उक्तरीत्या क्रियायोगे नमस्कार्यस्य कर्मत्वेऽपि स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थी अपकर्षान्वयावधित्वमात्रविवक्षया।

केचित्तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमःपदं नतिकर्मपरम्। तथाच नारायणं नति कर्मीकृत्येत्यर्थविवक्षया घटं शुक्लं करोति शुक्लीकरोतीत्यादौ घटादेरिव नारायणादेः कृतिकर्मता। शिखण्डिनं पुरस्कृत्येत्यादौ पुरःपदमग्रस्थितपरम्। एवं घटं साक्षात्करोतीत्यादौ साक्षात्पदं प्रत्यक्षविषयपरम्। एवं दुःखमाविष्करोतीत्यादावप्याविःपदं ज्ञानगोचरार्थक-मिति सर्वत्र पूर्ववद् द्वितीयानिर्वाह **इत्याहुः**।

नमःपदस्य धर्मिबोधकत्वे हरिराविर्भवतीत्यादिवन्नमो भवतीति प्रयोगप्रसङ्गात्। तस्मान्नमस्करोति आविष्करोति पुरस्करोति अलंकरोतीत्यादौ नमःप्रभृतयो निपाता धर्मवाचका एव, लाघवात्। तत्तद्धर्माश्रयस्य दर्शितरीत्यैव कर्मतोपपत्तेः। आविर्भवतीत्यादि-प्रयोगानुरोधेन चाविरादिशब्दानां प्रकटताश्रये धर्मिणि लक्षणोपेयते। शुक्लः पट इत्यादौ

शुक्लादिशब्दानामिव। अस्तु वा तत्रापि प्रकटनादिरूपो धर्म एव तदर्थस्तस्यैव धात्वर्थभावे धर्मरूपेऽभेदान्वय:। क्रियायां स्वार्थाभेदान्वये आविरादेरेवाकाङ्क्षा स्वीक्रियते, न तु नम:पदादेरिति न नारायणो नमो भवतीत्यादे: प्रसङ्ग:। शुक्ली करोतीत्यादौ च्विप्रत्ययान्तस्यापि शौक्ल्यादिधर्म एवार्थ:। अभूततद्धावे तदनुशासनात्। अभूतस्य पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य तद्भाव: शौक्ल्यादि:।

अथवा अभूत: पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भाव: शौक्ल्यादि:। शुक्ली भवतीत्यादौ तु दर्शिता गति:। न चाभूततद्भावपर्यन्तस्य च्विप्रत्ययवाच्यत्वे गौरवाच्छुक्लादिपदोपस्थाप्यपदार्थतावच्छेदकशौक्ल्याद्यन्वयि अभूतत्वं च्विप्रत्ययार्थोऽस्तु। शुक्लतर इत्यादौ तरबाद्यर्थोत्कर्षस्येव च्व्यर्थस्यापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकेऽन्वयसंभवादिति वाच्यम्। मन्मतेऽपि शौक्ल्यादिभावस्यैव च्विप्रत्ययार्थतोपगमेन गौरवानवकाशात्। पूर्वकालावच्छिन्नस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्व-सहितस्याधेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य संबन्धतया भानोपगमात्। शौक्ल्यादावभूतत्वलाभेनैव जलपरमाणु: शुक्ली भवतीति प्रयोगाप्रसङ्गात्। शौक्ल्यादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यता न तु ताद्रूप्येणेति न शक्त्यानन्त्यम्। प्रकृत्यर्थातावच्छेदकतत्तद्धर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव संबन्धतया भानोपगमाद्धर्मान्तरस्या-भूतत्वमादाय न जलपरमाणु: शुक्लीभवतीत्यादिप्रसङ्ग:।

प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतप्रागविद्यमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमतेतु अशुक्लीभवतीत्यादो प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशौक्ल्याद्यभावस्य प्रागपि कचिद्धिद्यमानतया तदभावान्वये योग्यतानुपपत्ति:। तत्तद्धर्मिण्यविद्य-मानत्वस्य च्व्यर्थत्वे शक्त्यानन्त्यमिति पूर्वकालावच्छिन्नोऽभाव एवाविद्यमानत्वम्। तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके सामानाधिकरण्य-सहितप्रतियोगित्वसंबन्धेनान्वयो वाच्य:। प्रकृत्यर्थे च तादृशासंबन्धेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानमुपयेम्। अन्यथाऽन्यत्र स्वाभावसमानाधिकरणस्याशौक्ल्यादे: सर्वदाऽशुक्लकाकादावपि सत्वेन काकोऽशुक्लीभवतीति प्रयोग: स्यात्।

अत्राभावरूपपदार्थान्तर-विशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवैशिष्ट्यभानं च प्रकृत्यर्थे न संभवति इति प्रकृत्या स्ववृत्तिसहकारेण स्वार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीययादृशसंबन्धे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं न प्रत्याय्यते पदान्तरसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयापि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशविशेषणवच्छिन्नसंबन्धप्रत्यायनेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशसंबन्धे च्विप्रत्ययार्थवृत्या प्रकृतिवृत्याऽभासमानस्य भानासंभव इत्यनुपपत्तिः।

अस्मन्मते तु भवत्यर्थे भावे च्विप्रत्ययान्तार्थस्याधेयतासंबन्धेन पूर्वकालावच्छिन्नस्वा-भावाधिकरणविशिष्टस्याशौक्ल्यादेः सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवान्वयस्योपगन्तव्यतया तेन संबन्धेन चाधिकरणविशिष्टाशौक्ल्यादिना विशिष्टस्य भवत्यर्थस्यैवाख्यातार्थे आश्रयत्वे निरूपितत्वसंबन्धेनभानात्। तादृशविशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेना-शौक्ल्याद्यभावाधिकरण एव सत्त्वेन नोक्तातिप्रसङ्गः। अन्यत्स्वयमूह्यम्।

स्वस्ति भवत इत्यादावाशीः स्वस्त्यर्थः। सा च परहितविषयकस्वेच्छा। स्वमुच्चारयिता, हितान्वयी संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। एवं च भवदीयहितविषयिणी मदीयेच्छेति बोधः। कल्याणाद्यर्थकोऽपि स्वस्तिशब्दः, **"स्वस्त्यस्तुमह्य"** मित्यादौ, तत्रापि चतुर्थ्यर्थः संबन्धः स्वस्त्यर्थान्वयीत्यलम्।।

इति चतुर्थ्यर्थनिरूपणम्।।

अत पञ्चमी

वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पञ्चम्या प्रकृत्यर्थस्य वृक्षादेः पतनादिक्रियापादानत्वं प्रत्याय्यते। अपादानत्वं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम्। पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादिविभागजनकस्वपतनाद्यपादानत्ववारणाय भूतान्तं क्रियाविशेषणम्। भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागे च पञ्चम्याः शक्तिद्वयम्। भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयः। प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वमाश्रयत्वसंबन्धेन विभागश्च जनकतासंबन्धेन क्रियायामन्वेति। जनकतासंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया नञा

तत्संबन्धावच्छिन्नविभागाभाव: क्रियायां बोधयितुं न शक्य इति चेत्तर्हि विभागजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्येव तस्याप्याश्रयतासंबन्धेन क्रियायामन्वय:। एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतन्निष्ठविभागजनकपतनाश्रय: पर्णमित्याद्या-कारक उक्तस्थले बोध:।

अथ पञ्चमीसमभिव्याहृतनञोक्तयो: पञ्चम्यर्थयोर्द्वयोरेवाभावद्वयं बोध्यते, यथायोगमेकतरस्य वा? नाद्य: पक्ष: पर्णं वृक्षात्पतति न स्वस्मादित्यत्र स्वनिष्ठपतने स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसत्त्वेऽपि स्वनिष्ठविभागजनकत्वाभावासत्त्वेन वृक्षात्पतति न भूतलादित्यत्र पतने भूतलादिनिष्ठविभागादिजनकत्वाभावसत्त्वेऽपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्त्वेनायोग्यतापत्ते:। नापि द्वितीय:। वृक्षात्पर्णं पतति न पर्णादित्यत्र पत्रनिष्ठपतने पत्रनिष्ठविभागाजनकत्वस्येव पत्रान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि बाधाद्योग्यताया निर्वाहयितुमशक्यत्वादिति।

अत्राहु:। विभागो जनकत्वं च पञ्चम्यर्थ:। विभागे प्रकृत्यर्थस्यावधिकत्वं संबन्धस्तेन संबन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य विभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेन जनकत्वेऽन्वय:। जनकत्वं च फलोपधानरूपं विशिष्टनिरूपिततादृशजनकत्वस्य क्रियायां, नञ्समभिव्याहारस्थले च क्रियान्वयिन्यभावे प्रतियोगित्वेनान्वय:। वृक्षपत्रादिविभागजनकपत्रादिकर्म च न पत्राद्यवधिकत्वविशिष्टविभागोपधायकम्। पत्रादे: स्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेन तत्कर्मणि विशिष्टविभागसामानाधिकरण्याभावात्। फलोपधायकत्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वान्नोक्तानुपपत्ति:। वृक्षाद्विभजते इत्यादावपि वृक्षावधिकत्वं विभागे प्रतीयते। तत्रापादानताया: अवधितारूपत्वाद् वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्यतेन बोध्यते। अतो वृक्ष:स्वस्माद्विभजत इति न प्रयोग:, यथाहि स्वप्रतियोगिकत्व-विशिष्टसंयोग: स्वस्मिन्न

वर्तते तथा स्वावधिकविभागस्य स्ववृत्तित्वेऽपि स्वस्य न विशिष्टविभागाधिकरणत्वमित्यविवादमेव। अवधित्वादिकं च स्वरूपसंबन्धविशेष:।

यद्वा, विभागोऽधिकरणता। प्रयोजकत्वं च वृक्षात्पततीत्यादौ पञ्चम्यर्थ:। विभागेऽवधित्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वय:। तद्विशिष्टविभागस्य निरूपितत्व-विशेषसंबन्धेनाधिकरणतायामन्वय:। विभागविशिष्टाधिकरणताया निरूपितत्वसंबन्धेन प्रयोजकतायामन्वयः। पत्रादिकर्मणि च न तदवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपिता-न्यमात्रनिष्ठाधिकरणताप्रयोजकत्वम्। कारणस्यापि स्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्र-प्रयोजकत्वादिति सामञ्जस्यात्।

अथ वृक्षात्पतति, वृक्षाद्विभजत इतिवत् वृक्षात्त्यजतीत्यादिर्न कथं प्रयोग:। पञ्चम्यर्थस्य विभागजनकत्वस्य विभागावच्छिन्नक्रियारूपत्यागेऽवधिमत्त्वरूपपञ्चम्यर्थस्य च विभागरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वये बाधकाभावात्। न च विभागावच्छिन्नक्रियायां विभागान्वयोऽव्युत्पन्न:। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादिति वाच्यम्। जनकतासंबन्धेन विभागावच्छिन्ने प्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनकत्वान्वये व्युत्पत्तिविरोधविरहात्। न च पञ्चम्यर्थ-विभागजनकत्वावधिमत्त्वयोरन्वयबोधे धातुविशेषाधीनव्यापारविभागोपस्थिते-र्हेतुत्वोपगमातद-भावेन त्यजधातूपस्थिततत्तदर्थे न पञ्चम्यर्थान्वय इति वाच्यम्। त्यजिपत्योस्त्यजिविभज्योश्च पर्यायताभ्रमदशायां त्यजत्यर्थव्यापारविभागायो: पञ्चम्यार्थान्वयात् त्यजधातुजन्यतत्तदर्थोपस्थितेरपि पञ्चम्यर्थान्वयहेतुताया अवश्यं वाच्यत्वात्।

न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयबोधे धातुजन्यविभागरूप-फलानवच्छिन्नव्यापारोपस्थितिस्तादृशवधिमत्त्वान्वये च धातुजन्यविभाग-मुख्यविशेष्यकोपस्थितिर्हेतुरिति त्यजधातुजन्यविभागवाच्छिन्नव्यापारो-पस्थितिविषयव्यापार-विभागयो: पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वावधिमत्त्वान्वयासंभव इति वाच्यम्। फलव्यापारयो:

पृथग्धात्वर्थतामते त्यजधातोरपि प्राधान्येन विभागस्य तदनवच्छिन्नस्पन्दस्य चोपस्थित्या तदुपस्थितिविषयताद्दशार्थयोरपि तत्तत्पञ्चम्यर्थान्वयसंभवादिति चेत्।

न - फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थतामते उक्तरीत्यैव सामञ्जस्यात्। तयो: पृथग् धात्वर्थतामते च फलविषयकव्यापारविषयकबोधं जनयतु धातुपदमित्येताद्दशेच्छारूपा फलव्यापारयोरेकैव शक्ति:, पुष्पवन्तादिपदवत्। न तु फलविषयकं व्यापारविषयकं च बोधं जनयत्विति समूहालम्बनात्मकबोधनिष्ठतत्तद्विषयकत्वावच्छिन्नविभिन्नविषयताशालि-संकेतरूपा। तथासति नानार्थत्वाविशेषेण कदाचित्फलव्यापारयोरेकैकपरित्यागेनप्यकैकस्य बोधप्रसङ्गात्। तथाच विभागे पञ्चम्यर्थावधिमत्त्वान्वयबोधे सङ्केतीयबोधनिष्ठविषयत्वांशे विभागेतरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातुशक्तिज्ञानं क्रियांशे विभागजनकत्वरूप-पञ्चम्यर्थान्वयबोधे च ताद्दशबोधनिष्टविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वावगाहिधातु-शक्तिज्ञानं हेतुरुपेयत इति त्यजधातोस्ताद्दशज्ञानमभ्रान्तस्यासंभवीत्यतिप्रसङ्गनवकाशात्। शक्तिद्वयादिवदद्दर्शितैकशक्तेरपि कर्तृकर्मप्रत्ययस्थले फलव्यापारयोर्विशेषणविशेष्यभाववै-परीत्येन शाब्दबोध-संभवात्। विशिष्टशक्तावेव विशेषणविशेष्यभावविपर्यासा-निर्वाहात्। यदिच फलव्यापारयो: शक्तिभेदे एकार्थपरित्यागेनापरार्थबोधप्रसङ्गवदुक्तरूपसङ्केतोपगमेपि पुष्पवन्तपदशक्त्य विशेषेण तत इव सकर्मकधातुतोऽपि विशेषणविशेष्यभावानापन्न-स्यैवान्वयबोध: स्यान्नतु तदापन्नार्थद्वयविषयक इत्युच्येत? तदा संकेतस्य बोधांशे विशेषणतया भासमानयो: फलव्यापारविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वमपि स्वीकरणीयम्। विशेषणविशेष्यभावेन भासमानयोरेव फलव्यापारयोर्विषयताद्वयमवच्छेद्या-वच्छेदकभावापन्नमिति तथैव तयोर्भानम्। पुष्पवन्तपदसंकेते च चन्द्रसूर्यविषयतयोर-वच्छेद्यावच्छेदकभावो न भासते अतस्तयोर्विशृङ्खलमेव भानमिति न काप्यनुपपत्ति:।

यदिच वृक्षात्स्यन्दत इत्यादिर्न प्रयोगस्तदा सकर्मकधातो: फलविशिष्ट-व्यापारवाचकतामते पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वबोधे विभागानवच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापार-विषयकधातुशक्तिज्ञानजन्योपस्थिति: फल-व्यापारयोर्वैशिष्ट्यानुपरक्तयोर्धात्वर्थतामते च

संकेतीयबोधनिष्ठविषयतांशे विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वफलान्तरविषयकत्वावच्छिन्नत्वो-भयावगाहिज्ञानजन्योपस्थितिः कारणमभ्युपगन्तव्येत्यलमधिकेन।

व्याघ्राद्बिभेति दस्युभ्यो रक्षतीत्यादौ **"भीत्रार्थानामित्यनेनापा"**दानत्वम्। भयं च परतोऽनिष्टसंभावना। त्राणं चानिष्टनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः। तदर्थकधातुयोगे तादृशानिष्टजनकमपादानसंज्ञमिति सूत्रार्थः। एवं च पञ्चम्यर्थस्तत्र प्रयोज्यत्वम्। तच्च निरुक्तधात्वर्थघटकानिष्टेऽन्वेति।

अथ यस्य व्याघ्राधीनमनिष्टमप्रसिद्धमथच व्याघ्राधीनत्वेनासौ स्वीयमरणादिकं संभावयति, तत्पुरुषपरो व्याघ्रादयं बिभेतीति कथं प्रयोगः प्रमाणम्। अनिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधादिति चेत् - भयार्थकधातुयोगे प्रयोज्यताप्रकारकत्वं पञ्चम्यर्थः। तच्चानिष्टसंभावनायामन्वेति, प्रकृते च व्याघ्राधीनत्वस्य तत्पुरुषीयानिष्टे बाधेऽपि अनिष्टसम्भावनायां तत्प्रकारकत्वमबाधितमेवेति नानुपपत्तिः। एवं च शत्रुभ्रमेण मित्रादपि विभेतीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः। एवं च भयार्थकधातुयोगे भयहेतुत्वेन संभावितमपादानमित्येकः सूत्रार्थः। अनिष्टविरहानुकूलव्यापार-रूपत्राणार्थकधातुयोगे तदनिष्टप्रयोजकं तदित्यपरः। अनिष्टं दुःखमेव सर्वत्रानुगतम्।

यज्जन्यं दुःखं कस्यापि न प्रसिद्ध्यति तादृशस्याप्यहि-कण्टकादेरपादानत्वं कथमिति चेत्तर्हि यन्निष्ठदुःखोपधायक-व्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति वक्तव्यम्। घटाद्यचेतनकर्मकंरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारः तदपादानकं स्वकर्मकं रक्षणमिति वक्तव्यम्। घटद्यचेतनकर्मकरक्षणं विनाशोपधायकव्यापारविरहगर्भे निर्वाच्यम्।

यवेभ्यो गां वारयति कूपादन्धं वारयतीत्यादौ **"वारणार्थानामि"**त्यनेनयवकूपादेर-पादानत्वम्। वारणं क्रियाप्रतिषेध-स्तदर्थकधातुयोगे ईप्सितस्तत्तत्क्रियाजन्यफलभागितया तत्तत्क्रियाकर्तृर-भिप्रेतोऽपादानमिति सूत्रार्थः। क्रियाच भक्षणगमनादिरूपा। तात्पर्यवशात् क्वचित्कस्याश्चित्प्रतिषेधो वारयतीत्यादिना बोध्यते। प्रतिषेधः कर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारः।

कर्तृत्वाभावरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया गवान्धादेः कर्मता। यवादिपदोत्तरपञ्चम्या यवादिगतत्वेनेच्छाविषयफलकत्वं भक्षणादौ प्रत्याय्यते। इच्छा च भक्षणादिक्रियाकर्तृगवादिनिष्ठा तदर्थेऽन्तर्भावनीया। एवंचोक्तस्थले यवकूपादिनिष्ठत्वेन गवान्धादीच्छाविषयो यो गलाधः संयोगोत्तरदेशसंयोगादिर्गवादिनिष्ठतत्तत्फलक-व्यापारविशेषकर्तृत्वाभावानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्याकारकः बोधः। अन्धादेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा तथाप्यभिमुखगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छा वर्तत एवेति। वस्तुगत्या यः कूपादिदेशस्तद्गतत्वेन क्रियाजन्यसंयोगस्य तदिच्छाविषयत्वमक्षतमेव।

न च प्रकृते यवकूपादिनिष्ठफलविशेषजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु, किमिच्छान्तर्भावेणेति वाच्यम्। यत्र चैत्रादेर्नान्तरीयकतया विषभोजनादिकं प्रसक्तं न तु स्वेच्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधिव्यापारकर्तरि चैत्रं विषाद्वारयतीति न प्रयोगः अपि तु सविषाद्वारयतीत्यादिरेव तत्र पूर्वप्रयोगवारणाय सूत्रकृता ईप्सित इत्यत्र सन्प्रत्ययेनेच्छोपादानात्। अत एव यद् यवादिकं केनापि न भुक्तं तत्कर्मकभोजनाप्रसिद्धावपि भोजनफले संयोगविशेषे तद्यवादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या तद्यवाद्गां वारयतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। एवं च तत्र भक्षणादौ तद्यवादि-कर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वोभयाभावबोधाय केषांचित्प्रयासोऽनादेय एवेति।

पण्डितात्पुराणं श्रुणोति, उपाध्यायादवेदंधीते, रामादधीतसंदेश, इत्यादावा**"ख्यातुराख्यातोपयोग"** इत्यनेनापादानता। तत्र प्रकृत्यर्थपण्डितादि-कर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः। तस्य च श्रवणोच्चारणार्थविशेषज्ञानादि-क्रियायामन्वयः।

मृत्पिण्डाद् घटो जायते इत्यादौ **"जनिकर्तुःप्रकृतिरित्यने"**नापादानत्वम्। तत्र प्रकृतित्वं न विकारित्वम्, प्रकृतिविकृतिभावाभावेऽपि "प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत्, वायोर्जात" इत्यादौ पञ्चमीदर्शनात्। न हि सुतवपुषो मातापितृशरिरविकारत्वमपितु तदीयशुक्रशोणितादिविकृतित्वमेव। शुक्रशोणितादेः शरीरस्थत्वेऽपि मलमूत्रादेरिव शरीरावयवत्वाभावात्। तदवयवारभ्यत्वस्यैव तद्विकारतारूपत्वात्। न च तत्र हेतुपञ्चम्येव

नापादानपञ्चमीति वाच्यम्। गुणातिरिक्तहेतौ पञ्चम्यनुशासनविरहात्। अन्यथा दुग्धाद्दधि जायते, मृत्तिकाभ्यो घटो जायते, श्रृङ्गाद्धनुर्जायत; इत्यादावपि हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ जनिकर्तृरित्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्ते:। तस्मात्कारणत्वमेव प्रकृते प्रकृतित्वम्। दण्डाद्धटो जायत इत्यादयोऽपि प्रयोगा इष्यन्त एव। अत एवेश्वरस्य द्रव्यादिकार्याप्रकृतित्वेऽपि यतो द्रव्यं गुणा: कर्मेत्यादौ पञ्चमी। न च प्रकृतिपदेन कारणमात्रविवक्षायामपि क्रियाविवक्षाभावादपादानपञ्चम्यनुपपत्तिर्हेतुपञ्चमी च उक्तक्रमेण प्रकृतेऽनुपपन्नैवेति वाच्यम्। अगत्या जायत इत्यादिक्रियाध्याहारेण तत्र पञ्चम्या उपपादनीयत्वात्।

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादौ **"भूव: प्रभव"** इत्यनेनापादानता। यत्संबन्धात्प्रभवनं प्रथमप्रकाश: स प्रभव:। प्रथमप्रकाश एव प्रभवत्यर्थ:। पञ्चम्यर्थ: संबन्धाधीनत्वं तादृशक्रियायामन्वेति संबन्धे च हिमवदादे: प्रकृत्यर्थस्यान्वय:।

उपाध्यायादन्तर्धत्ते छात्र इत्यादा**"वन्तर्द्धो येनादर्श"**नमिच्छतीत्य-पादानता। अन्तर्द्धिरन्तर्धानम् स्वनिष्ठान्यकर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देश्यको व्यापार:। एवं च व्यापारानुकूलतयान्तर्द्धानघटको यत्कर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देश: सोऽपादानमिति सूत्रार्थ:। उक्तस्थलीयपञ्चम्या अन्तर्द्धिघटकदर्शनान्वयि कर्तृतानिरूपकत्वमेवार्थ इत्युपाध्यायकर्तृक-दर्शनविषयताया य: स्वनिष्ठोऽभावस्तदुद्देश्यकव्यापारकर्ता छात्र इति तत्रान्वयबोध:।

इदन्तु बोध्यम्। अस्मादयं दीर्घोऽस्मादयं तार इत्यादौ नापादानपञ्चमी, दैर्घ्याद्यवधेरपादानत्वस्याननुशासनात्। **"ध्रुवमपाय"** इत्यनेन हि अपाये विभागरूपक्रियायां क्रियान्तरजन्यविभागे च यदवधिभूतं तस्यापादानत्वं विधीयते न त्ववधिमात्रस्य। यदि चापायपदं वस्तुमात्रोपलक्षकं तदा तदुपादानमनर्थकं स्यात्।

अथ तत्पदेन क्रियामात्रमुपलक्ष्यते "अस्माद्दीर्घ" इत्यादौ च भवतीत्याध्याहार्यम्; दीर्घभवनं च दीर्घतैवेति क्रियाया: सावधित्वम्। आवश्यकश्च क्रियाध्याहारस्तद्योगमन्तरेण कारकत्वस्यानिर्वाहात्। एवं बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यादौ द्योतनादिक्रियाया: सावधिकत्वविरहेण नि:सृत्येत्यध्याह्रियते। अत एव नैतदपादानं निर्दिष्टविषयमपि

तूपात्तविषयमिति **वैयाकरणा:**। निर्दिष्टत्वमुच्चरितत्वम्। उपात्तत्वमध्याहृतत्वम्। विषयोऽवधित्वनिरूपक:। नि:सरणं च विभाग एवेति उक्तस्थलेऽध्याहृतक्रियाया: सावधिकत्वमिति चेत्। एवं सति वृक्षात्पततीत्यादौ वृक्षादेरसंग्रह:। तत्रापि विभागक्रियाऽध्याह्रियत इति चेत्, तत्र निर्दिष्टविषयताप्रवादविरोध:।

एवमस्माद्दीर्घ इत्यादावपि क्रियाध्याहारे तत्समशीले "माथुरा: स्रौघ्नेभ्य: आढ्यतरा" इत्यादावपि क्रियाया अध्याहरणीयतया तत्रापादानस्यापेक्षितक्रियात्मकस्योपात्तविषयान्तर्भावप्रसङ्ग इति तादृशापादानयोरविशेषापत्ति:। एवं च

"उपात्तविषयं किञ्चिन्निर्दिष्टविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते" इति शाब्दिकविभागविरोध: ।

अथापायपदेन क्रियासामान्यं क्रियाजन्यविभागश्च विवक्षित:। एवं च वृक्षात्पततीत्यादौ न विभागात्मकक्रियाध्याहार, इति तदपादानमपि निर्दिष्टविषयम्। यत्रापादानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाध्याहारो बलाहकादित्यादौ तदपादानमुपात्तविषयम्। यत्र वाक्यसमाप्त्यर्थं तदध्याहारस्तत एव चापादानतानिर्वाहो, यथा "माथुरा: स्रौघ्नेभ्य:", "अस्माद्दीर्घ" इत्यादौ तत्रापेक्षितक्रियत्वमिति चेत्, एवमप्ययमस्मात्तार इत्यादावगतिस्तत्र हि तारत्वं जाति:। जातेश्च न सावधिकत्वमिति कुतोऽपादानता। अन्यथाऽयमस्माद्गौरित्याद्यापत्ति:। न च जातेरपि तारत्वस्य अयमस्मात्तार इति प्रतीतिबलाद्भवत्येव सावधिकत्वमिति वाच्यम्। यदेव ह्येकापेक्षया तारत्वं तदेवान्यापेक्षया मन्द्रत्वं समनियतजातिद्वयानभ्युपगमात्। समनियतत्वानभ्युपगमे जातिसङ्करप्रसङ्गात्। तथाच तारत्वादे: सावधिकत्वे स्वापेक्षया यस्तारस्तमपेक्ष्य स्वस्मिन्मन्द्रव्यवहार इव तारव्यवहारोऽपि स्यात्। स्वापेक्षया यो मन्द्रस्तमपेक्ष्य तारव्यवहाररवत्तमपेक्ष्य स्वस्मिन्मन्द्रव्यवहारोऽपि स्यात्।

अथ तदपेक्षया तारव्यवहारस्तत्सजातीयत्वे सति तत्साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्त्वमवलम्बतेऽतो न स्वापेक्षया यस्तारस्तदपेक्षया

तारव्यवहारोऽन्यापेक्षया तारेऽपि भवतीति चेत् - तर्हि अस्मात्तार इत्यत्र साजात्यसमानाधिकरणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तघटकसाजात्ये साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वयो वाच्यः। तावतैव दर्शितातिप्रसङ्गवारणसंभवात्। साजात्यं तद्वृत्तिशब्दत्वजातिस्तस्याः साक्षात्कारस्य च न सावधिकत्वमिति न सावधिकत्वरूपमपादानत्वं तत्र पञ्चम्यर्थः।

न च साजात्यघटकजातेः सावधिकत्वाभावेऽपि वृत्तेः सावधिकत्वमस्त्येव। एवं साक्षात्कारो विलक्षणविषयिताशालिज्ञानं, तद्विषयिता च सावधिकैवेति तत्र पञ्चम्यर्थान्वयेन सामञ्जस्यमिति वाच्यम्। यतो वृत्तेर्विषयितायाश्च स्वाधारविषयप्रतियोगिकत्वमेव नतु तदवधिकत्वम्। तदवधिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात्। अन्यथा घटे वर्तते घटमवगाहत इत्यत्र घटाद्वर्तते घटादवगाहत इति प्रयोगस्य घटस्यापादानत्वेन दुर्वारत्वात्। अत एव प्रतियोगिताया अपादानत्वानात्मकतयाऽन्यादिशब्दयोगे प्रतियोगिवाचकपदात्पञ्चमी सूत्रान्तरेणानुशिष्टा। प्रतियोगित्वस्यापादानतारूपत्वे तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः।

अथान्यादिशब्दार्थभेदादेः क्रियात्वाभावेन कारकत्वासंभव इति मुनिः सूत्रान्तरं प्रणिनायेति चेत्। तत्किं तारादिघटकतारत्वादेः क्रियात्वमनुमन्यते भवता? तस्मादत्र पञ्चम्युपपादकं सुत्रान्तरमनुसर्तव्यमिति।

गुणो द्रव्याद्भिन्न इत्यादौ **"अन्यारादिति"** सूत्रेणैव पञ्चमी। अन्यपदस्यान्यार्थकपरत्वादिति **बहवः**। नचान्यपदेन तदर्थकविवक्षणे तत्समानार्थकेतरपदोपादानवैयर्थ्यम्। अन्येतरपदयोरेकस्यान्योन्या-भावविशिष्टार्थपरत्वात्। अपरस्य पृथक्त्वरूपगुणविशिष्टार्थपरतया सार्थक्यात्। पृथग्विनेत्यादिसूत्रे पृथक्पदोपादानं दद्योगे वैकल्पिकतृतीयोपपत्त्यर्थम्। वस्तुतस्तत्र पृथक्पदमसाहित्यार्थकं, न तु गुणवदर्थकम्। दुनोति चन्द्रापृथगप्यनङ्ग इत्युदाहरणेऽसाहित्यस्यैव प्रतीतेः।

यत्तु अन्यादिपदं नान्योन्याभावार्थकपदपरं, किन्तु पृथकत्वरूप गुणविशिष्टार्थकम्। तथा सति घटः पटो नेत्यादावपि नञस्तदर्थकतया तद्योगे पञ्चम्यापत्तेः।

नचान्यपदमन्योन्याभावविशिष्टार्थकपदपरम्। तस्यापि विशिष्टार्थवाचकत्वात्। नञ्पदं च न तथा तदुपस्थितार्थस्य नामान्तरार्थे भेदान्वयसंभवेन तस्य धर्ममात्रवाचकत्वादिति न तद्योगे पञ्चमीप्रसङ्ग इति वाच्यम्। द्रव्याद्गुणस्य भेद इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय भेदार्थकपदस्यैवोपादेयत्वात्। अन्यादिपदस्यापि वाच्यविशेषणभेदार्थकत्वा-दित्याचार्यानुसारिमतम् **तन्न**।

अन्योन्याभाववाचकपदस्य पञ्चम्यनुपयोगित्वे द्रव्यादन्यो गुण इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तेः। गुणादौ पृथक्त्वरूपगुणासंभवेनान्योन्याभावस्यैवान्य-पदार्थत्वात्। अन्योन्याभावार्थकपदप्रयोगस्य पञ्चमीप्रयोजकत्वे तत्र निपातातिरिक्तत्वविशेषणप्रवेशेनापि नञ्योगे पञ्चमीवारणसंभवात्। वस्तुतस्त्वन्योन्याभावीयप्रतियोगित्वरूपार्थविवक्षायां पञ्चमी नञ्पदो-पस्थापिताभावस्य च प्रतियोगिता न विभक्त्या बोध्यते, नञर्थे प्रतियोगितयैवाधेयत्वातिरिक्तविभक्त्यर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् न चैत्रस्येत्यादौ षष्ठ्याद्यर्थस्य नञर्थप्रतियोगित्वादतो न तद्योगे पञ्चमी।

अथ पृथक्त्वगुणानङ्गीकर्तृमीमांसकमते सूत्रे अन्येतरपदयोरेकतरो-पादानवैयर्थ्यं दुर्वारमुक्तरीत्या सार्थकत्वासंभवादिति चेन्न। तन्मतेऽप्येकपदस्य प्राधान्येनान्योन्याभाववाचकस्यापरपदस्य अन्योन्याभाव-विशिष्टवाचकस्य संग्राहकतया सार्थक्यात्। न च पटाद्भेद इत्यादौ क्रियायोगादपादानपञ्चम्येव। धातूपस्थाप्यपदार्थप्रतियोगिताया अपादानतारूपत्वे घटे वर्तत इत्यादौ पञ्चमीप्रयोगस्य परत्वेनाधिकरणसप्तम्यादिना बाधादेवानवकाशात्। अभावीयविलक्षणप्रतियोगिताया एव वा तथात्वात्। घटादन्यत्वमित्यादौ चापादानत्वासंभवेऽप्यन्यपदयोगेनैव पञ्चमी। तत्रान्यपदाद्विशेषणतया भासमानभेद एव पञ्चम्यार्थान्वयोपगमात्। नतु भावप्रत्ययात्प्राधान्येन भासमाने तस्मिन् । अन्यपदार्थैकदेशे इव वृत्यर्थैकदेशेऽपि ससंबन्धिके प्रतियोगित्वसंबन्धान्वयस्य व्युत्पत्ति-सिद्धत्वादिति वाच्यम्।

प्राधान्येन भावप्रत्ययाद्भासमानेऽप्यन्यत्वे घटपटादिप्रतियोगिकत्वान्वय-विवक्षया घटादन्यत्वमिति प्रयोगात्तन्निर्वाहायैवान्येतरपदद्वयोपादानम्।

अथवा **"धुवमपाये"** इत्यत्रावधित्वमेव विवक्षितं नतु प्रतियोगित्वमुभयानुगतरूपाभावादिति पटाद्भेद इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तयेऽन्ये-तरपदोपादानम्।

वस्तुतोऽन्येतरपदं स्वरूपपरमेव। अर्थपरत्वे घटादन्य इतिवद्धटादेक इति प्रयोगापत्तेः।

यद्येकपदस्यान्यत्वरूपेण नान्यार्थकताऽपितु समभिव्याहृतान्यत्वो-पलक्षितनिष्ठवक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकघटत्वादिनैव। चैत्र एकमानयति मैत्रश्चापरमित्यादौ घटत्वपटत्वादिनैवानयनकर्मतादिप्रतीतेर्नतु पटघटान्यत्वादिना। अन्यत्वान्वयिप्रतियोगि-वाचकपदासमभिव्याहारात्। अन्यथा तद्योगे पञ्चम्या असाधुत्वेऽपि घटस्यैक इति प्रतियोगिनि षष्ठ्यापत्तेर्दुवारत्वदित्युच्यते। तदाप्यन्यार्थकतदादिपदयोगे पञ्चमी-प्रयोगापत्त्या अर्थग्रहणासंभव इति।

तथाच पटाद्भिन्नं घटाद्भिद्यत इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय तत्रापादानत्वमेव कथं चिदुपपादनीयम्। तथाहि। भिदधातोर्नान्योन्याभावोऽर्थो घटाद्भिनत्ति पट इति प्रयोगापत्तेः भिद्यते पट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेश्च, कर्तरि यगात्मनेपदासंभवात्, भिद्धातोः अदैवादिकात्वात् परस्मैपदित्वाच्च श्यन्कर्त्रात्मनेपदयोरनवकाशात्, अकर्मकधातुयोगे कर्मकर्तृविवक्षाया अप्ययोगात्। कस्यचिदकर्मकस्य योगे ण्यर्थान्तर्भावेणैव कर्मकर्तृत्व-स्योपपादनीयत्वात्, अन्योन्याभावस्याजन्यतया तदर्थकधातोरर्थेपि ण्यर्थान्तर्भावस्य दुष्करत्वात्। भिद्यते कुसूल इत्यादौ भिदेर्विदारणार्थकत्वेन सकर्मकतया कुसूलादेः कर्मकर्तृत्वसंभवात्। अतोऽन्यत्वेन ज्ञापनं भिद्धातोरर्थः। ज्ञापनं ज्ञानविषयताप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मता। तदा-श्रयोऽसाधारणधर्म एव भिदादिकर्तृत्वाद्भेदक उच्यते। अन्यत्वप्रकारकानुमिति-विषयतारूपधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयो भिदादिकर्मतया भेद्यः, एवं च "पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते" इत्यादौ पृथिव्यादेः कर्मतैव न केवलकर्तृता।

अन्योन्याभावे साध्ये सर्वतान्त्रिकाणां तादृशप्रतिज्ञालिखनं केषांचिदनवधानेन। प्रतिज्ञास्थवह्न्यायादिपदं वह्न्यादिज्ञानविषयतार्थकम्। हेत्ववयवस्थपञ्चम्याः ज्ञाप्यत्वं नार्थोऽपितु प्रयोज्यत्वमेवेति मणिकारादि-मतानुसारेणैव केषांचिदिति सूक्ष्मविवेचनचतुराः। अर्जुन: क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति अद्य भुक्त्वायं द्व्यहाद्भोक्ता इत्यादौ

"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति पञ्चमी प्रकृत्यर्थयोरध्वकालयो: कारकद्वयव्यवधायकतामभिधत्ते। तथाच स्वाधिष्ठितदेशानन्तर-क्रोशात्मकाध्व-भागानन्तरदेशस्थं लक्ष्यं विध्यत्यर्जुन इत्यादिः प्रथमस्थले बोध:। समभिव्याहृतकर्त्रधिष्ठितदेशानन्तर्यं विशेषणतया प्रकृत्यर्थान्वयि, विशेष्यतया प्रकृत्यर्थान्वयि चानन्तरदेशस्थत्वं पञ्चम्यर्थ:। स्वीयैकार्था-न्वितापरपदार्थान्वितापरस्वार्थबोधकत्वमप्यत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकपदस्य स्वीक्रियते। भोजनकृत्यधिकरणैतद्दिवसानन्तरद्व्यहानन्तरदिनवृतिभोजनकृतिमानयमित्याकारकबोधश्चर मस्तले। कारकपदेन क्रियानुकूलव्यापार-रूपकारकपदार्थतावच्छेदकस्यापि विवक्षिततत्वात् एकक्रियानुकूलकृत्यन्वयिन: प्रकृत्यर्थाधिकरणकालानन्तरकालीनत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेषणी-भवदपरक्रियानु-कूलकृत्यधिकरणकालानन्तर्यस्य च बोधकत्वेऽपि पञ्चम्युपपत्ति:। कारकद्वयमध्यवर्त्तिता चात्र कालस्य नोपपद्यते कर्तुरैक्यात्। अत एवोक्तम् **"कर्तृशक्त्योर्मध्ये चैक: काल"** इति।।

इति पञ्चमि ।

अथ षष्ठी

संबन्धविवक्षायां कारकविभक्त्यप्रसक्ते: **"शेषे षष्ठीत्यने"**न चैत्रस्येदमित्यादौ षष्ठी विधीयते। चैत्रस्य द्रव्यमित्यादौ स्वत्वस्य, चैत्रस्य स्वं, घटस्य कारणं, चैत्रस्य हस्तः, इत्यादौ निरूपितत्वावयवत्वादीनां संबन्धत्वेनैव षष्ठ्यर्थता न तु विशिष्य; शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात्। संयोगादिसंबन्धसत्त्वेऽपि चैत्रस्य नेदं वास इत्यादौ स्वत्वादि-संबन्धविशेषबोधतात्पर्येण यत्र नञ् प्रयुज्यते तत्र विशेषरूपेण षष्ठ्याः लक्षणैव। सुब्विभक्तौ

न लक्षणेति प्रवादस्यानुशासनासत्त्वे एकविभक्त्यर्थेऽपरविभक्तेर्न लक्षणेत्येतत्परत्वात्। अत एव च कृद्योगापि हि षष्ठी संबन्धत्वेनैव बोधयतीति **मिश्राः**। इत्थमेव च संबन्धत्वेन कर्मत्वादिविवक्षायां मातुः स्मृतमित्या**"दावधीगर्थेत्य"**दिषष्ठ्यनुशासनस्य नियमपरतया सार्थक्योपपादनं वृत्तिकृतामुपपद्यते।

संबन्धत्वविशिष्टसंबन्धविवक्षायां **"शेषे षष्ठीत्य"**स्य षष्ठ्यविधायकत्वे तादृशानुशासनस्य विधित्वमेव स्यात्। अत एव च **"आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यत"** इत्यत्र पक्वमित्यत्रानुषज्यमानायाः षष्ठ्याः संबन्धत्वेन कर्तृत्वमर्थः न तु स्वत्वम्। शूद्रकर्तृकवृषोत्सर्गे चरुहोमानुपपत्तेरिति **नवीनस्मार्ता**नां मतमप्युपपद्यते। न च तत्र कृद्योगा षष्ठी कर्तृत्वत्वेनैव बोधयतीति वाच्यम्। निष्ठायोगे तस्या निषेधात्। अत एव **"नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां न पुंसां वामलोचना"** इत्यादौ करणत्वादेः संबन्धत्वेन विवक्षया षष्ठ्युपपत्तिः, तृतीयादिविधिविषयतया विशेषरूपेण करणत्वादिसंबन्धविवक्षायां षष्ठ्यानुपपत्तेः।

अथ संबन्धत्वेन संबन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वे पुरुषस्य दण्ड इत्यादिवत् दण्डस्य पुरुष इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात्। दण्डी पुरुषो रूपवान् घट इत्यादिवद्दण्डरूपादेः पुरुषघटाद्यनाधारत्वेऽपि पुरुषी दण्डो घटवद्रूपमित्यादिः प्रयोगो दुर्वारः, **"तदत्रास्तीत्यार्थे"** इव **"तदस्येत्यर्थे"**पि मतुपो विधानात्। दण्डरूपादिपदोत्तरषष्ठ्या चैत्रघटादिनिष्ठतदर्थ-संबन्धप्रतिपादने तदुत्तरंमत्वर्थीयस्य प्रसंगादिति चेत्। विशिष्य केषाचित्संबन्धानां षष्ठ्यर्थतोपगमेऽपि घटस्य रूपमित्यादिप्रयोगानुरोधेन च समवेतत्वादेः षष्ठ्यर्थताया आवश्यकत्वेन हस्तस्य चैत्रः, चैत्रवान् हस्तः शाखाया वृक्षः वृक्षवती शाखेति कथं न प्रयुज्यते पूर्वप्रयोगाभावादिति चेत्तुल्यम्।

नराणां क्षत्रियः शूरो नरेषु वा, अध्वगानां रथगामिनः शीघ्रतरा अध्वगेषु वा, गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु वेत्यादौ **"यतश्च निर्धारणमि"**त्यनेन षष्ठीसप्तम्यौ विधीयेते, तदर्थश्च जात्यादिविशेषणविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशविशेषणशून्यतद्धर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्व-

विशिष्टविधेयवत्तया प्रतिपादनं तद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदात्षष्ठीसप्तम्याविति। प्रकृते च क्षत्रियत्वादि-विशेषणविशिष्टे नरादौ तच्छून्यनरादिव्यावृत्तत्वेन शौर्यविशेषादिरूपविधेय-संबन्धोऽभिमत इति नरादिपदात्षष्ठी। नरेभ्यो राक्षसा: शूरतमा इत्यादौ राक्षसत्वादिविशेषणविशिष्टे तच्छून्यनरादिव्यावृत्त शूरतमत्वविवक्षायामपि न निरक्तनिर्धारणम् - राक्षसत्वादिविशिष्टस्य नरत्वादिसामान्यधर्मान-वच्छिन्नत्वात्। **"नराणां क्षत्रिय: शूरतम"** इत्यादौ क्षत्रियादिनिष्ठेशूरतमत्वादौ नरादिसामान्यव्यावृत्तत्वबाधात् शून्यत्वान्तं व्यावृत्त्यवधेर्विशेषणम्। तद्धर्माश्रययत्किञ्चिद् व्यक्तिवृत्तत्वविवक्षणे द्रव्येषु घटो गन्धवानित्यपि स्यात्, गन्धादेर्यत्किचिद् द्रव्यव्यावृत्तत्वात्। तादृशविशेषणशून्यसामान्यव्यावृत्तत्वनिवेशे नराणां क्षत्रिय: शूरतम इत्यादावेव तदसंभव:। शूरतमत्वादे: क्षत्रियत्वादिशून्यराक्षसाद्यव्यावृत्तत्वादतस्तद्धर्मावच्छिन्नेति।

अथ विधेये जात्यादिविशेषणशून्यसाधारणधर्मावच्छिन्नान्वितं व्यावृत्तत्वं साधारणधर्मावच्छिन्नवाचकपदोत्तरषष्ठ्यादेरेवार्थो वाच्य:। तावता च नरत्वादिरूप-साधारणधर्मावच्छिन्नव्यावृत्तत्वस्यैव लाभ: संभवति। न तु क्षत्रियत्वादिशून्यत्वविशेषित-नरादिव्यावृत्तत्वस्य प्रकृत्यर्थे नरादौ तादृशविशेषणशून्यत्वबोधकाभावात्। नच षष्ठ्या एव तदर्थ: शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात्। नच भेद एव षष्ठ्यर्थ:, तत्र च क्षत्रियादिपदार्थस्य प्रतियोगित्वेनान्वयात् क्षत्रियान्यनरादिव्यावृत्तत्वलाभ: शक्तिभेदं विनैवेति वाच्यम्। एवमपि संख्यातिरिक्तविभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्तिविरोधापरिहारात्। नरेषु क्षत्रियाणामेव शौर्यमित्यादौ क्षत्रियादेर्विभक्त्यर्थविशेषणतयोपस्थितस्य भेदे विशेषणतया भानोपगमे एकत्रविशेषणेतिव्युत्पत्त्यन्तरविरोधाच्च।

अथ अस्तु लक्षणया नरादिपदादेव क्षत्रियान्यनरत्वादिविशेषरूपेणोपस्थितिरिति चेत् अस्तु। व्यावृत्तत्वं किं तावत् कुत्र वा तदन्वय:। व्यावृत्तत्वं तदवृत्तित्वम्, शूरतमादिपदोपस्थापिते धर्मे तदन्वय इति चेन्न। पदार्थतावच्छेदकेन पदार्थन्तरानन्वयात्। पदार्थनां जातिमति सत्तेत्यादौ जातिमदन्यपदार्थवृत्तित्वसामान्याभावस्य सत्तादौ बाधितत्वात्।

तादृशपदार्थसमवेतत्वाद्यभावस्य चाप्रसिद्धेर्व्यावृत्तिबोधा-संभवाच्च। एवं द्रव्येषु कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादौ घटत्वादिधर्मस्यान्वयितावच्छेदक-रूपेणानुपस्थितत्वात्तत्र व्यावृत्तत्वान्वयबोधो दुर्घट इति।

अत्र केचित् नराणां क्षत्रिय: शूर इत्यादौ क्षत्रिय इव लक्षणया क्षत्रियान्योऽपि क्षत्रियपदार्थ: । शूरपदस्यापि शूर इव तदन्योऽप्यर्थ:, षष्ठ्यर्थोऽभेद: क्षत्रिये तदन्यस्मिश्चान्वेति। तथा च नराभिन्न: क्षत्रिय: शूरो, नराभिन्नक्षत्रियान्यो न शूर इत्यर्थ:। नराणां क्षत्रियेषु शौर्यमित्यत्रापि क्षत्रियपदं प्राग्वदुभयार्थकम्। शौर्यपदं च तत्तदत्यन्ताभावार्थकम्। तथाच नराभिन्नक्षत्रिये शौर्यं तदन्यस्मिन्तदभाव इति बोध:। उद्देश्यविधेययोर्यादृशसंबन्धो भावान्वयबोधे भासते तत्संबन्धावच्छिन्न-विधेयाभाव: उद्देश्यवाचकविधेयवाचकपदयोर्वैय्यधिकरण्यस्थले विधेयपद-लक्ष्यार्थ:, तयो: सामानाधि-करण्यस्थले तु विधेयधर्मिभिन्न इति सामान्यतो व्युत्पत्तिरित्याहुः।

तन्न शोभनम् । तथासति **"तस्मै पुरुषोत्तमाय नम"** इत्यत्र तत्पदार्थतत्तदन्ययोरेव पुरुषपदार्थाभेदविवक्षणे उत्तमपदेनासामर्थ्यात्समासा-प्रसक्ते**"र्न निर्धारण"** इति निषेधाश्रयणेन **प्रकाशकृतांनिर्धारण**षष्ठी-समासखण्डनानौचित्यप्रसङ्गात्। एवं नरेषु शूरस्य क्षप्रियस्येदं राज्यं इत्यादौ शूरपदार्थाशूरान्वितक्षत्रियपदार्थक्षत्रियान्यस्य षष्ठ्यर्थसंबन्धादौ नान्वयः। किन्तु शूरान्वयिक्षत्रियादेरन्वयः इत्येतन्नोपपद्यते । श्वेतं सौन्धवं भुङ्क्ते इत्यादौ कर्तृवादि विज्ञेपणतया वणादिबुद्धौ मुख्यविशेष्यतया अश्वादेरभानात्, एकपदोपस्थापितयोः द्वयोः तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थे एकस्य विशेषणतया आपरस्य तदविशेषणतया भानस्य अन्युत्पन्नत्वात् । एवं द्रव्येषु क्षितिपाथसी रसवती इत्यादौ क्षितिजलोभयत्वाद्यवच्छिन्नभिन्ने रसवदाद्यन्यत्वबोधो न संभवति। रसादिमत्यपि प्रत्येकमुभयत्वा-वच्छिन्नभेदसत्त्वात्। नापि प्रत्येकभेदावच्छिन्ने तथैव बाधात्। नाप्येकभेदविशिष्टापरभेदावच्छिन्ने एकपदस्य तादृशभेदावच्छिन्नलक्षकत्वे अपरपदार्थे रसवदाद्यन्यरूपविधेयानन्वयात्। द्वन्द्वघटकैकपदार्थमात्रे विधेयान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्।

नापि पदाभ्यां लक्षणया तत्तद्भिन्नोपस्थितौ अभेदेनैकभिन्नान्विते अपरभिन्ने, तथापि पदार्थद्वये विधेयान्वयानुपपादनात्। द्वन्द्वे समस्यमानपदार्थनां परस्परमनन्वयादित्यपि चिन्त्यम्।

यत्तु नराणां शूर: क्षत्रिय इत्यादौ शूरान्वयी अभेद: षष्ठ्यर्थ:। नराभिन्नशूरत्वाद्यवच्छेदेन च क्षत्रियाभेदाद्यन्वय:। एवं च क्षत्रियान्यस्मिन् नरेऽर्थत: शौर्यव्यवच्छेदलाभ इति। **तदत्यन्तम**सत्। नराणां क्षत्रिये शौर्यमित्यादौ, क्षत्रियाणां कर्ण: प्रचुरं ददातीत्यादौ चानिर्वाहात्।

इदं तु तत्त्वम् । निर्धारणविभक्तेर्व्यावृत्तत्वमेवार्थ:। व्यावृत्तत्वं चाभेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वम्। भेदान्वयिविधेयसमभिव्याहारस्थले चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। तस्य च विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनान्वय:। अतो न द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-मादायातिप्रसङ्ग: अभावे च प्रकृत्यर्थस्य नरादे: क्षत्रियत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदविशिष्ट-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादिव्यापकाधिकरणतानिरूपिताधेयतासंबन्धेनान्वय:। एतावतैव जात्यादिरूप-विशेषणशून्यप्रकृत्यर्थनरादिसामान्यव्यावृत्तेर्विधेयधर्मे लाभ:। द्रव्याणां क्षितिपाथसी रसवती इत्यादौ भेदद्वयादिविशिष्टद्रव्यत्वादिव्यापकतैव संबन्ध:। विधेयस्य शूरतमादेर्निर्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थतावच्छेदकनरत्वादि-विशिष्टतादात्म्यादिरेव संबन्धतया भासते। अतो नराणां राक्षस: शूर इत्यादेर्नापत्ति:। अन्यत्स्वयमूह्यम्।

इति षष्ठी।

अथ सप्तमी

अधारसप्तम्या आधेयत्वमर्थ;, तस्य क्रियायामन्वय:। आधाराधेयभावश्च न संयोगादिरूपसंबन्धात्मक:। कुण्डादिसंयोगिनो बदरादेरपि कुण्डाधारताप्रसङ्गात्। अपि तु पदार्थन्तरमेव। स च संबन्धविशेषावच्छिन्न: संयोगेनाधिकरणं समवायेनाधिकरण-मित्यादिव्यवहारात्। अथ वोक्ताऽतिप्रसङ्गभिया संयोगेनाधारत्वमेवातिरिक्तम्।

समवायसंबन्धावच्छिन्नं च समवायादिरूपमेव। न च समवायस्यापि संबन्धत्वेन द्विष्ठतया रूपादेरपि पटाद्यधिकरणताप्रसङ्ग:। तथासति तुल्ययुक्त्याऽधिकरणत्वस्यापि द्विष्ठतया तादृशातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। यदि चाधारताया आधारेऽनुयोगित्वं संबन्ध आधेये च प्रतियोगित्वमिति संबन्धवैलक्षण्यान्नातिप्रसङ्ग:, आधारतानुयोगिताया एवाधारव्यवहार-प्रयोजकत्वादित्युच्यते, तदा समवायस्यापि तद्वैलक्षण्येनातिप्रसङ्ग-वारणादतिरिक्ताधारतायां मानाभावात्।

स्पर्शाद्याधारवाय्वादेः रूपाद्याधारतावारणाय आधेयभेदेन आधारत्वमति-रिक्तमिति न सत्। आधेयभेदभिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तसमवायस्य च कल्पनामपेक्ष्याऽऽधेयभेदेन समवायभेदस्यैवोपगन्तुमुचितत्वात्।

अथ संयोगेनाधिकरणत्वमपि संयोगरूपमस्तु। कुण्डबदरादिसंयोगानां कुण्डादिकमनुयोगि न तु बदरादिकमिति नातिप्रसङ्ग:। न चैवमपि बदरादे: कुण्डादिनिष्ठसंयोगानुयोगितया कुण्डाधारतापत्ति:। तादृशसंयोगस्य कुण्डादिनिष्ठत्वेऽपि तत्प्रतियोगिकत्वानु-पगमात्तत्प्रतियोगिकसंबन्धानु-योगिताया एव तदाधारव्यवहारप्रयोजकत्वात्। नचासौ संयोगो बदरादौ कुण्डदिविशिष्टबुद्धिप्रयोजकतयोभयानुयोगिकः एवमुभयप्रतियोगिकोऽपीति वाच्यम्। आधेये संयोगेनाधिकरणविशिष्टबुद्धेरप्रामाणिकत्वात्। कुण्डे बदरमित्यादिविशिष्टबुद्धौ संयोगप्रतियोगिताया एव संबन्धत्वात्। पटे रूपमित्यादौ समवायप्रतियोगितावत्। अन्यथा तादृशविशिष्टबुद्धि-बलाद्रूपादावपि पटादिसमवायानुयोगिताप्रसङ्गादिति चेन्माभूत्तत्संबन्धा-वच्छिन्नाधारत्वमप्यतिरिक्तम्।

यत्तु तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं तदाधारत्वं कुण्डादिपतन-प्रतिबन्धकसंयोगवत्त्वं च न बदरादौ तत्संयोगसत्त्वेऽपि तस्य पतनादिति। **तदसत्**। यस्य पतनमप्रसिद्धं तदाधारत्वासंग्रहात्। स्वस्मिन्स्वपतनप्रतिबन्धकसंयोगसत्त्वेन स्वस्यापि स्वाधारता-प्रसङ्गाच्च। स्वान्यत्वे सति स्वनिष्ठपतनानुत्पादकसंयोगवत्त्वं तदिति चेन्न। एतदनुपस्थितावप्यधि-करणव्यवहारादित्यलम्।

अथाधारसप्तम्याः आधेयतार्थकत्वे भूतले वर्तते घट इत्यादौ धात्वर्थस्य वृत्तेराधेयतारूपत्वेन तत्र भूतलाद्याधेयत्वाभावेनायोग्यताप्रसङ्ग इति चेन्न - तत्र निरूपकत्वस्यैवाधारतारूपत्वेन निरूप्यत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वात्। भूतलादिनिरूप्यत्वस्य च घटादिनिष्ठवृत्तावबाधात्। अत एव **"इति हेतुस्तदुद्भव"** इत्यादौ हेतौ हेतुतायां चोद्भवपदार्थोत्पत्तिवृत्तित्वाभावेऽपि हेतुतायामुत्पत्तिनिरूपितत्वसत्त्वेन सप्तम्युपपत्तिः।

अथवा वृद्धातोरपि आधारत्वमेवार्थस्तन्निरूपकत्वमेव घटादेस्तत्कर्तृत्वम्। एवं च तादृशधात्वर्थे भूतलाद्यधिकरणकत्वमेव सप्तम्यन्तेन बोध्यते तत्र तदबाधात्।

अथाधारसप्तम्या क्रियायां प्रकृत्यर्थाधिकरणकत्वं यदि बोध्यते तदा चैत्रे चैत्रो गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिः। तत्र धात्वर्थस्य स्पन्दादेः कर्त्रादिवृत्तित्वात्। भुवि गच्छतीत्यादिश्च न स्यात्। चैत्रनिष्ठक्रियाया भूवि बाधादिति चेन्न। तत्र कर्तृघटितपरम्परासंबन्धावच्छिन्नाधारताया एव सप्तम्यर्थत्वेन सर्वसामञ्चस्यात्। परम्परासंबन्धस्यापि प्रतीतिबलेन क्वचिदाधारतानियामकत्वोपगमात्। अवच्छेद्यताविशेषोऽप्याधारसप्तम्यर्थः। यथा वीणायां शब्दः, कर्णे शब्दः, वृक्षाग्रे कपिसंयोग इत्यादौ । एषुस्थलेषु कारकतानिर्वाहाय भवतीत्यध्याहारः।

अथवा सप्तम्यधिकरणे चेति चकोरेणाकारकाधारवाचिनोऽपि सप्तमी, अत एव साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमित्यत्र साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभाव इति सप्तमीतत्पुरुषेण व्याख्यानं संगच्छते तत्र क्रियाध्याहारे सापेक्षतयाऽसामर्थ्येन समासानुपपत्तेः।

चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ **"निमितात्कर्मयोग"** इत्यनेन सप्तमी प्रकृत्यर्थचर्मादेर्हननादिक्रियानिमित्तत्वं बोधयति। निमित्तत्वं च न कारणत्वम्। चर्मादेर्हननादिक्रियाकारणत्वे मानाभावात्। पूर्ववर्त्तित्वेऽपि इच्छाकृत्यादिना अन्यथासिद्धत्वात्। अपि तु क्रियाजनिका या विनियोज्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वं, स्वविषयकतादृशेच्छाधीनत्वमेव तत्र क्रियान्वयी सप्तम्यर्थः; तदेकदेशविषयितायां

निरूपितत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः। चर्मादेघात्यव्याघ्रादेः संबन्धश्च न सप्तम्यर्थः, अपि तु सप्तम्याः साधुत्वे स्वरूपसन्नपेक्षितः।

गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ **"यस्य च भावेनेत्यनेन"** गवादिपदात्सप्तमी। तत्समानाधिकरणादुह्यमानादिपदाच्च नीलं घटमानयेत्यादौ नीलादिपदाद्वितीयावद्विशेषण-पदस्य विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वनियमात्। सप्तमी। विधायकसूत्रे च भावपदं क्रियापरम्। तथाच यद्विशेषणकृदन्तार्थविशेषणतापन्नक्रियया क्रियान्तरस्य लक्षणं व्यावर्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीति तदर्थः। उक्तस्थले गमनादिक्रिया दोहनादि-समानकालीनत्वादिपुरस्कारेण बोध्यतयाभिप्रेता। अतो व्यावर्तकविशेषण-प्रविष्टताद्दशक्रियाया अपि व्यावर्तकतया तत्कर्माद्यभेदान्वयिविशेष्यगवादिपदात्सप्तमी। अतस्तादृशसप्तम्याः समानकालीनत्वादिक-मात्रमर्थः। तत्र दुह्याद्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपितकत्वेनान्वया-द्दोहनसमानकालीनत्वादिकं गमनादौ लभ्यत इति न युक्तम्। दुह्याद्यु-पस्थापितक्रियायाः कृदर्थविशेषणतयोपस्थितायाः समानकालीनत्वादि-विशेषणत्वासंभवात् प्रकृत्यर्थगवादिनान-न्वितस्य सप्तम्या बोधनासंभवाच्च।

किंतु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः। तस्याश्च समानकालीनत्वादिकं क्रियान्तरे संबन्धः। तत्र वर्तमानार्थककृत्समभिव्याहारस्थले समानकालीनत्वं दोग्धव्यासु गत इत्यादिभविष्यदर्थककृत्स्थले प्राक्कालीनत्वं दुग्धासु गतइत्यादावतीतार्थकृत्स्थले उत्तरकालीनत्वं संबन्धतया भासते।

पाथसि पीते तृषा शाम्यतीत्यादावतीतार्थककृत्समभिव्याहारात्कार्य-कारणभवोऽपि संबन्धतया भासत इत्यादिकमूहनीयम्।

गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यनदौ सतीत्यानन्तरं सत इत्यध्याहार्यम्। अन्यथा लक्षणीयक्रियाभावेनोक्तसूत्राविषयतया सप्तम्यनुपपत्तेः। तत्र चास्धातोरर्थ आधारता, गुणान्यत्वाद्याधारतायाश्च सत्ताधारतायां तद्वन्निष्ठत्वं संबन्धतया भासत इति

चिन्तामणिकारोक्त-सामानाधिकरण्यलाभनिर्वाहः। शयानेन चैत्रेण भुक्तमित्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभानेऽपि तत्र लट्प्रत्ययेनैव समभिव्याहाराद्भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनादिक्रियायां बोध्यतेऽतो न सप्तमी। अन्यतस्तदनभिधान एव सप्तमीविधानात्।

इति सप्तमी।

अथ संबोधनम्

चैत्र त्वया भुज्यतामित्यादौ संबोधने चेति प्रथमा संबोधनमेवाह, तच्च वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छा। प्रथमार्थतादृशेच्छाया विषयता-संबन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानम्।

अथ संबोध्यत्वज्ञानं विनापि त्वया भुज्यतामित्यादिवाक्याधीनस्य चैत्रादेर्वाक्यार्थबोधस्य भोजनादिप्रवृत्तेश्च निर्वाहात् चैत्रेत्यादिप्रथमान्तपद-प्रयोगोऽनर्थक इति चैन्न। संबोध्यतानुमापकासाधारणाभिमुख्यादिविरहे विशिष्य चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने युष्मत्पदशक्तिग्रहनिर्वाहस्यैव तत्प्रयोजनत्वात्। चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने संबोध्यत्वग्रहं विना संबोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नवाचकयुष्मत्पदस्य विशिष्य चैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तेर्निश्चेतु-मशक्यत्वात्। न चैवमपि यत्रानन्तरवाक्यं न युष्मच्छब्दघटितं चैत्रात्र घटोऽस्तीत्यादौ तत्र संबोधनपदसार्थक्यं दुरुपपादमेवेति वाच्यम्। तत्रापि तत्तद्वाक्ये स्वीयवाक्यार्थबोधार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव तत्पद-प्रयोगात्। तादृशतात्पर्यनिश्चयं विना श्रुतादपि तत्तद्वाक्याच्चैत्रादेः शाब्दबोधासंभवात्।

चैत्रस्याश्वानयनादिबोधाय मैत्रस्यच लवणानयनादिबोधायोच्चरिता-त्सैन्धवमानयेति वाक्याद्वैपरीत्येन चैत्रमैत्रयोस्तत्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तदीयतदर्थबोधे तदीयतद्वोधार्थो-च्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात्। संख्यातिरिक्तसुबर्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासत इति नियमे संख्याभेदवत्संबोधनभेदोऽपि निवेशनीयः। अतः संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानेऽपि न क्षतिः। संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव वा

भानमुपेयम्; वस्तुतो नामार्थस्य प्रत्ययार्थमन्तरा कृत्वैव क्रियान्वय इत्यनुरोधात्सुबर्थकर्मत्वादे: प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानमुपेयते नतूक्तनियमानुरोधेन, तथा नियमे मानाभावात्। संबोधनविभक्त्यन्त-प्रकृत्यर्थस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्वयात्संबोधनस्य विशेष्यतया भानं निर्युक्तिकमिति कृतं विस्तरेण।

इति संबोधनम्।

अथस्त्रीप्रत्यायाः

प्रातिपदिकप्रकृतिका: **"स्त्रियामित्य"**नेन विहिताष्टाबादय: क्वचित्स्त्रीत्वं प्रकृत्यर्थविशेषणतया वोधयन्ति। अजा, अश्वा शूद्रा, श्यामा, चपला, ब्राह्मणी, गौरी, सुकेशी, गर्भिणीत्यादौ। स्त्रीत्वं च योनिमत्त्वम्। न च स्त्रीपरपदात्साधूत्वार्थष्टाबादिप्रत्ययो नतु स्त्रीत्वं तस्यार्थ:। क्वचित् स्त्रीत्वबोधश्च स्त्रीप्रत्ययप्रकृतितात्पर्यविषयत्वरूपलिङ्गज एवेति वाच्यम्। खट्वादौ व्यभिचारेण तादृशहेतो: स्त्रीत्वासाधकत्वात्। प्राणित्वेन विशेषणेऽपि देवतादौ व्यभिचारात्।

वस्तुतस्त्वजवत्यपि अजा नास्तीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्य नञर्थान्वयिता-वच्छेदकतया भानमावश्यकम्। अन्यथा पुंसाधारणजातिविशेषावच्छिन्ना-भावस्य बाधेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्ते:। नच प्रातिपदिकार्थ एव स्त्रीत्वं तस्य च तदर्थ एव जात्यादिमिति विशेषणत्वेनान्वय: स्त्रीप्रत्ययास्तु द्योतका एव।

अत एव "स्वार्थो द्रव्यं च लिङ्गं च संख्या कर्मादिरेव च।

अमी पञ्चैव नामार्थास्त्रय: केषांचिदग्रिमा" ।।

इति शाब्दिकानां कारिकापि सङ्गच्छते। तत्र स्वार्थो जात्यादिरूपो गवादिपदमुख्यार्थ:। द्रव्यं गवादिरूपस्तद्धर्मी। तन्मते औपचारिको गवादिपदार्थ:। लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेव, नात्र ब्राह्मणोऽपितु ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदान्तराभावेन तद्धोधानुपपत्ते:। ब्राह्मणादिपदाच्च जात्यादेर्द्रव्यस्य च भानं नियतमेव। लिङ्गभानं तात्पर्ययोग्यताधीनं क्वाचित्कम् ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वाद्यबोधादिति वाच्यम्। उक्तयुक्त्या

पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेऽप्यनन्तानां प्रातिपदिकपदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात् लाघवेनाल्पीयसां स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात्। अतएव स्त्रीत्वसंग्रहाय प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रे लिङ्गग्रहणम्। अन्यथा प्रातिपदिकार्थ एव तदन्तर्भावेन पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः।

क्वचित्स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति आचार्यणी, मानवी, शूद्रीत्यादौ। भार्यात्वं संबन्धविशेषः तत्रैव च निरूपकत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः। खट्वाटवीदेवतापदे च स्त्रीप्रत्यया नार्थबोधकाः। तत्र प्रकृत्यर्थे योनिमत्त्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्यतयाऽनन्वयात्। नच शब्दगतं स्त्रीत्वादिरूपधर्मान्तरमेव तत्र परम्परासंबन्धेनार्थगततया भासत इति **"श्रीपतिदत्तोक्तं"** युक्तम्। तद्भाने मानाभावात्। **"यूस्त्र्याख्या"**वित्यत्र स्त्र्याख्यपदं स्त्रीलिङ्गशब्दपरं न तु स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरम्। तेनाटव्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेऽपि न नदीसंज्ञानुपपत्तिः। अत एव श्रीभूप्रभृतीनां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वभावेन स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेऽपि नदीसंज्ञाप्रसक्त्या **"नेयङुवङ्स्थानाविति"** निषेधसंगतिः। नचैवं **"सेनान्ये स्त्रियै"** इत्यादावपि नदीसंज्ञा स्यात्। सेनान्यादिशब्दस्य तत्र विशेष्यनिघ्नातया स्त्रीलिङ्गत्वादिति वाच्यम्। प्रयोगानुसारेण विशेष्य-समभिव्याहारानधीनायाः स्त्रीलिङ्गताया विवक्षणीयत्वादिति संक्षेपः।।

इति स्त्रीपत्ययनिरुपणम्।

अथ तद्धितप्रत्ययाः।

तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क्वचित्प्रकृत्यर्थेन स्वार्थैकदेशस्य, क्वचिच्च तेन स्वार्थस्यान्वयबोधं जनयन्ति। तत्र गार्गिरित्यत्रा-पत्यार्थविहिततद्धितार्थस्यापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकतया प्रकृत्यर्थगर्गाद्यन्वयः। गार्ग्य इत्यादौ तद्धितार्थगोत्रापत्यैकदेशपुत्रत्व-घटकजन्यत्वे तथा तदन्वयः। गार्ग्यायण इत्यादौ तद्धितार्थस्य युवापत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे **"गार्ग्यस्य जीवति तु वंश्ये युवेति"**परिभाषितयुवार्थघटकजीवने च गर्गादेरन्वयस्तेन गर्गादिजीवनकालीनो गर्गगोत्रापत्यस्यापत्यमयमिति बोधः। माञ्जिष्ठं वास इत्यत्र **"तेन**

रक्तमित्यर्थे" तद्धितो विहित:। तत्संबन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वम्। शङ्ख: पीत इत्यारोपमादाय शङ्खादेरारोप्यपीतिमाद्याश्रय-हरितालादिरक्तत्वस्य वारणाया-धीनान्तमारोपे विशेषणम्। पटादेश्चक्षुरादिना रक्तत्वस्य वारणाय तदीयत्वं रूपविशेषणम्। अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादे: प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसंबन्धे प्रतियोगितया रूपे चाश्रयतयाऽन्वय:।

शूल्यम् उख्यमित्यादौ तद्धितार्थसंस्कृतैकदेशे पाकादिरूपसंस्कारे शूलोखादे: प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वय:। पौषी रात्रिरित्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थे तद्धित:। कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं च तन्नक्षत्रशशिभोगाश्रयत्वं, तदेकदेशे शशिभोगे च कर्मतया तन्नक्षत्रान्वय:। पौषो मास: पौषो वर्ष इत्यादौ सास्मिन्नित्यनेन विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नोऽर्थ:, पौर्णमास्यां प्रकृत्यर्थपौष्यादेरभेदेनान्वय:। पौषादिपदं च न केवलं यौगिकम् पौष: पक्ष इत्यादिव्यवहारविरहात् अतो रूढमपि। अत एव सूत्रे संज्ञाग्रहणम् रूढिनिरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वं, न तु त्रिंशत्तिथिरूप-मासत्वमात्रम्। यत्किञ्चित्तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदाये मासव्यवहारेऽपि चान्द्रसौरपौषादिबहिर्भूतपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यन्तर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात्।

अथैवमपि सौरे पौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया धनु:स्थरविविशिष्टत्वमेव न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदकमुपेयत इति चेन्न। सौरे पौषादौ पौष्यादिपूर्णिमाया अलाभे योगरूढिलभ्यपौष-पदार्थविलोपापत्ते:। नच तत्र रूढिमात्रमवलम्ब्यैव पौषादिव्यवहार: सौरपौषादौ मुख्य इति वाच्यम्। तथासति योगार्थव्युत्पादनवैयर्थ्यात्।

अथ विलुप्यतां वर्षविशेषे पौषादिपदमुख्यार्थ: का क्षति:? तत्र लक्षणया सौरमासे पौषव्यवहारस्योपगन्तव्यत्वात्, स्थलपद्मादौ पङ्कजव्यवहारवदिति चेत? तर्हि तत्र पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाब्दिकश्राद्धादिविलोपप्रसङ्ग:।

यथाश्रुत**शूलपाणिग्रन्थानुसारिणस्तु** धनुरादिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तेषु धनुरादि-स्थरविसमाप्यमकरादिस्थरविसंक्रान्तिमन्मासभिन्नधनुरादिस्थरव्यधिकरणशुक्लप्रति-

पदादिदर्शान्तेषु वा पौषादिपदस्य रूढत्वमेव स्वीकुर्वन्ति, न तु यौगिकत्वम्। **"अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेया"**विति, वचनात्। पौषादिमासीयपौर्णमास्यां पुष्यादियोगस्यानियमात्"। नच योगानादरे लाघवात्तत्द्राशिस्थरविविशिष्टकालरूपसौरादिमास एव पौषादिपदशक्तिरुचितेति वाच्यम्। **"सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या संबध्यते"** इत्यादिश्रुतिबलाच्चान्द्र एव वैशाखादिपदशक्तिसिद्धेः।

वस्तुतो नक्षत्रेण युक्त: काल इत्यत्र नक्षत्रयोगयोग्यत्वमेव विवक्षितम्। पुष्याद्ययुक्तायामपि पौषादिपूर्णिमायां पौष्यादिव्यवहारात्। अन्यथा माघ्यां यदि मघा नास्तीत्यादेरसंगत्यापत्ते: पुष्यदियोगयोग्यता च धनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वं तद्रूपाक्रान्तपौर्णमासीघटितत्वरूपयोगलभ्यतावच्छेदकं नियतमेव पौषादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यौगिकत्वनिराकरणसंभवस्तत्पदानाम्।

अथैवं निरुक्तरूपस्य पुष्याद्यघटिततया तेन रूपेण पूर्णिमाबोधकपौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति, पौषी रात्रिरित्यादौ पुष्यादियोग एव प्रतीयते न तु निरुक्तं योग्यत्वम्। मकरादिस्थरव्यारब्धकृष्णपक्षीयरात्र्यादावपि तथा व्यवहारादिति **"नक्षत्रेण युक्त: काल"** इत्यत्र योग एव विवक्षणीयो न तु योगयोग्यत्वमिति। पौर्णमास्यां पौष्यादिपदस्य न यौगिकत्वसंभव इति चेत् भवतु पौष्यादिपदं निरुक्तरूपावच्छिन्नपूर्णिमारुढमेव। पौषादिपदानां तु तद्योगपुरस्कारेण मासवाचकत्वे बाधकाभावाद्यौगिकत्वं कथं प्रत्याख्येयम्।

नच सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रस्यास्मिन् पौष्यादिपूर्णिमायोग्यतेत्यर्थ-विवक्षया धनुरादिराशिस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते तद्धितान्तसमुदाय-रूढिग्राहकतयोपपत्तौ योगरूढिस्वीकारोऽनुचित इति वाच्यम्। केवलरूढिपक्षे समुदायशक्यतावच्छेदकशरीरे आरब्धान्तविशेषणप्रक्षेपेण गौरवात्। पौषतैषमाघादिनानापदानां गुरुधर्मावच्छिन्ने शक्तिकल्पनमपेक्ष्य सास्मिन्नित्यर्थेऽण: प्रत्ययस्यैकशक्तिकल्पनाधिक्यस्य उचितत्वात्। नच योगरूढिपक्षे पौषादिपदानां योगार्थरूढ्यर्थाभेदान्वयबोधजनकत्व-कल्पनाधिक्येन गौरवमिति वाच्यम्, भवन्मतेऽपि तत्तदर्थे यौगिकरूढत्वभ्रमदशायां सति च

तत्तदर्थाभेदान्वयपरत्वग्रहे तथान्वयबोधस्य दुरपह्नवतया तत्र तादृशबोधहेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वादिति दिक्।

वैष्णवी ऋक् ऐन्द्रं हविरित्यादौ देवतार्थविहिततद्धितस्य तद्देवताकत्वमर्थः। मन्त्रस्य तद्देवताकत्वं तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वेन वेदबोधितत्वम्। अथ मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं बाधितमेव । विनापि मन्त्रमिच्छाविशेषरूपस्य तस्योत्पत्त्या व्यभिचारात्। इष्टसाधनताज्ञान-घटितक्लृप्तसामग्र्या अन्यथासिद्धत्वाच्चेति मन्त्रस्य करणतां कथं वेदो बोधयेद्? बोधयन्वा प्रमाणं भवेत्।

सत्यम्। मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं त्यागाङ्गोच्चारणकत्वं न तु तज्जनकत्वमतो न दोषः। हविषस्तद्देवताकत्वं च तदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वम्। तत्त्यागोद्देश्यताया एव तद्देवतात्व-पदार्थत्वात्।

नचैवं घृतादिसंप्रदानब्राह्मणस्य घृतादिदेवतात्वापत्तिः। उद्देश्यपदेन वेदबोधितद्रव्यस्वामित्वप्रकारेण इच्छाविषयताया एव विवक्षितत्वात्, संप्रदाने च स्वामित्वस्याबाधितत्वात्। नच त्यागोद्देश्यतायाश्चतुर्थ्यापि बोधनात्तद्धित-चतुर्थ्योर्देवतात्वबोधकतायामविशेषात्।

"तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः।

देवता सङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम्" ।। इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्। त्यागोद्देश्यतायां वेदमेयत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया चतुर्थ्या तदंशाबोधनेन तस्योपायान्तरबोध्यतया चतुर्थ्यधीनदेवतात्वबोधस्य विलम्बिततया तद्धितापेक्षया चतुर्थ्याः जघन्यतोपपत्तेः। देवतार्थ-विहिततद्धितेनैव देवतात्वघटकतदंशस्यापि बोधनात्।

अथ चतुर्थ्या वेदमेयत्वांशस्य साक्षादबोधनेऽपि त्यागोद्देश्यत्वस्य साक्षाद्वोधनेन पित्रादीनां साहित्यावच्छिन्नानां **"पितृभ्यो दद्यादिति"** चतुर्थ्यधीनत्यागोद्देश्यताबोधस्य **"पितरो देवता"** इति तद्धितसमानार्थक-देवतापदाधीननिरपेक्षत्यागोद्देश्यत्वबोधा-

पेक्षयाऽविलम्बितत्वेन साहित्यावच्छिन्नानां निरपेक्षाणां वा श्राद्धोद्देश्यत्वमित्यत्र चतुर्थ्यपेक्षया देवतापदस्य बलवत्त्वरूपं शूलपाणिपर्यालोचितं विनिगमकं न संगच्छत इति चेन्न। पितृभ्यो दद्यादिति चतुर्थ्या साहित्यावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यताबोधे तत्र वेदसमानार्थक-स्मृतिवाक्यजन्यत्वग्रहे सत्येव अप्रामाण्यशङ्कानुदयः। तादृशग्रहश्च विलंबितः। देवतापदात्त्यागोद्देश्यताबोधश्च तदुद्देश्यतांशे वेदबोधितत्वावगाही स्वस्मिन्न-प्रामाण्यशङ्काव्युदासाय न ज्ञानान्तरमपेक्षते, स्वस्यैव स्वात्मकोद्देश्यताबोधांशे व्यावर्तकवेदजन्यत्वावगाहनात्, अप्रामाण्यशङ्काकलंकितश्च बोधो जातोऽप्यकिंचित्कर इति देवतापदस्य झटिति निश्चीयमानप्रामाण्यबोधजनकतया बलवत्वेन विनिगमनायाः उपपत्ते:।

एवं श्राद्धार्थावाहनप्रकाशकात् **"पितर"** इत्यादिमंत्रात्बहुवचनोपस्थापित-साहित्यावच्छिन्नावाहनबोधेन साहित्यावच्छिन्नानां श्राद्धदेवतात्वलाभेऽपि मत्रलिङ्गस्य विपक्षबाधकतर्कादिसापेक्षव्याप्तिनिश्चयाधीनतया सुतरां **"पितरो देवता"** इत्यतो दुर्बलतेति बोध्यम्। कापोतं राजतं जनतेत्यादौ समूहार्थविहितस्य तद्धितस्य पर्याप्तसमुदायत्वावच्छिन्नोऽर्थ:। पर्याप्तौ प्रकृत्यर्थ कपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्वयः। कपोतशुकसारिकादिपर्याप्तसमुदायत्वस्य पर्याप्तिश्च न न्यूनवृत्तिकपोतत्वादिनावच्छिद्यते, अतो न तादृशसमुदाये कापोतादिव्यवहार:। पर्याप्त्यवच्छेदकत्वे चान्यूनवृत्तित्वमेव तन्त्रं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वमपि। अन्यथा आकाशत्वादेरिव घटत्वादेरपि द्वित्वादिपर्याप्तय-वच्छेदकता न स्यात्। तथाच आकाशावितिवत् घटावित्यपि न स्यात्। इत्थं च कपोतमात्रवृत्तिशतत्वादिपर्याप्तावपि अतिरिक्तवृत्तिकपोतत्वाद्यवच्छिन्नत्वनिर्वाहात्। कपोतशतादावपि कापोता-दिव्यवहारोपपत्ति:। पर्याप्त्यतिप्रसक्तधर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे गत्यन्तरं चिन्तनीयम्।

इति तद्धितार्थ:।

अथलकार्यविचारः

धातुप्रकृतिकाश्च लकारकृत्सन्यङ्णिच्प्रभृतयः प्रत्ययाः केचिद्धात्वर्था-न्वितमधिकमर्थं ब्रुवते। अर्थान्तरमनभिदधानाश्च केचिदाकाङ्क्षानिर्वाहकतया प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधने एवोपकुर्वते। तत्र लडादिदशलकाराणां **"लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य"** इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेष्वनुशिष्टानां कर्तृत्वसामान्यमर्थः। तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये विशेषणतया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य कर्तृर्बोधनिर्वाहात्। लकारस्य तद्वोधकतया न लःकर्मणीतिसूत्रविरोधः, बोधकताया एव तत्र सप्तम्यर्थत्वात्, न तु वाचकतायाः गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्बाधात्। मैत्रः पचतीत्यादौ लकारे प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्य-प्रवादस्याभेदेन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेऽपि कथंचिदुपपादनसंभवात्।

तृतीयायाः साधुतानियामकं लकारादिना कर्तुरनभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टाबोधनमेव, न तु विशिष्टशक्त्या विशिष्टाबोधनपर्यन्तमतो विशिष्टस्य लकारावाच्यत्वेऽपि चेत्रः पचतीत्यादौ न तृतीयापत्तिः, अन्वयबलेन विशिष्टबोधात्। चेत्रः पक्तेत्यादौ कृत्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तावपि न क्षतिः। शक्त्यधीनविशिष्टबोधसाधारणबोधस्यैवानभि-धानपदार्थप्रतियोगित्वात्। अथ **"अनमिहिते कर्तरि तृतीये"**त्यनुशासनेऽपि सप्तम्यर्थो बोधकत्वेमेव। तथाच चैत्रेण पच्यत इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानान्न कर्तृत्वविशिष्टधर्मिबोधकत्वमिति सूत्रविरोधः।

यदि च तत्र कर्त्रादिपदं धर्मपरम्। तथाच समभिव्याहृत-लकाराद्यनमिहितं कर्तृत्वं तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः, चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्तृत्वस्य तृतीयामात्रार्थत्वाल्लकारेण तदनमिधानं सुघटमित्युच्यते, तदा तत्रानभिधानशब्दार्थो भवतैव वक्तव्यः। न तावदवाचकत्वं तदर्थः। लकारसामान्यस्यैव कर्तृत्वशक्तत्वेनानुक्तेरसंभवात्। कर्तरियकोऽसाधुत्वादेव चैत्रः पच्यते इत्यादिप्रयोगवारणात्, यगाद्यनुत्तरत्वस्य कर्तृत्वशक्तता-वच्छेदककोटावनिवेशात्। तत्र तन्निवेशे पच्येत माषाः, भिद्यते कुसूलः, लूयते केदार इत्यादौ कर्मकर्तुः माषकुसूलकेदारादेः कर्तृत्वबोधानुपपत्तिः।

नच तत्र स्वयमेवेत्यस्याध्याहारेण अव्ययस्वयंपदोत्तरतृतीयया कर्तृत्वं बोध्यते न तु लकारेणेति वाच्यम्। स्वयमित्याद्यध्याहारं विनापि तत्र कर्तृत्वबोधाभ्युपगमात्। तत्र लकारेण कर्तृत्वाबोधने **"कर्मकर्तुः कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः"** इत्यतिदेशसूत्रवैयर्थ्यापातात्। लकारस्य कर्मत्वबोधकतयैव यगात्मनेपदचिण्चिण्वद्भावरूपातिदेशफलनिर्वाहात् । नच कर्मकर्तरि लकाराधीनकर्मत्वबोधस्याप्यावश्यकता, वस्तुगत्या कर्तुः कर्मत्वातिदेशे चैत्रः स्वं पश्यति स्वं हन्तीत्यादावपि यगात्मनेपदादिप्रसङ्गात्, लकारेण कर्मत्वविवक्षायामेव कर्मत्वातिदेशस्य स्वीकरणीयत्वात् तथाच त्वन्मतेऽपि कर्मत्वातिदेशासंगतिरिति वाच्यम् । कर्मत्वविवक्षायामपि कर्तृत्वविवक्षणे कर्तृकर्मादिसंज्ञासमावेशविरोधेन परत्वात् कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेनात्मनेपदचिण्वद्भावाद्यनुपपत्तेः । कर्तरि शबित्याद्यपवादविषयतया यकोऽप्यनिर्वाहादतिदेशसार्थकत्वात् ।

नच कर्मत्वकर्तृत्वयोरुभयोस्तत्र बोधस्वीकारे तदेकतरस्याख्यातार्थतयो-द्देश्यतावच्छेदकतया भानासंभवात् समूहालम्बनबोध एव स्वीकरणीय इति वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम्। एकत्र द्वयमिति रीत्या तदुभयबोधस्य समूहालम्बनविलक्षणस्य स्वीकारात्। यदि च विधेयद्वयज्ञानं समूहालम्बनात्मकमेव अत एव विधेयभेदे वाक्यभेद इति मीमांसकसिद्धान्तोऽपीत्युच्यते? तदाऽस्तु धातोरेव स्वकर्मकक्रियायां लक्षणा, कर्तृत्वसंबन्धमध्य एव वा स्वनिरूपकक्रियाकर्मत्वस्याप्यन्तर्भावः। स्नुनमोरकर्मकत्वेऽपि प्रस्नुते गौः, प्रासेष्ट गौः, नमते दण्डः अनमंक्त दण्डः नस्त दण्डः, इत्यादौ ण्यर्थान्तर्भावेणैव कर्मकर्तृतानिर्वाहेण **"न दुहस्नुनमां यक्चिणा विति"** यक्चिण्निषेधोपपत्तिः।

एवं चैत्रेण पक्ष्यत इत्यादौ कर्तृत्ववाचकताया दुरपह्नवत्वात् तृतीयानुपपत्तिः। चैत्रः पक्ष्यत इत्यादौ लकारेण कर्तृत्वबोधनात् स्याद्युत्तरलकारसाधारणरूपस्य तद्वाचकतावच्छेदकताध्रौव्याच्च। नापि तदबोधकत्वं तदनभिधानम्, चैत्रेण पच्यत इति वाक्यजबोधे कर्तृत्वविषयके तादृशवाक्यघटकसकलपदानामेव जनकतया तद्घटकलकारस्यापि कर्तृत्व-बोधकताया वाङ्मात्रेणाप्रत्याख्येयत्वात्। नापि

कर्तृत्वविषयत्वाप्रयोजकत्वं लादीनां तदनभिधायकत्वं, चैत्रेण पच्यते इत्यादौ धात्वर्थविशेषणतया कर्तृत्वविषयता तृतीयाप्रयोज्यैव न त्वाख्यातप्रयोज्या। आख्यातस्याश्रयतासंबन्धावच्छिन्नकर्तृत्वप्रकारताया एव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यपि सम्यक्।

पचतीत्यवान्तरवाक्यार्थबोधासंग्राहकतया प्रकारताया एवाख्यातजन्यता-वच्छेदकत्वासंभवात्। प्रथमान्तपदसमभिव्याहारज्ञानस्य योग्यताज्ञानादेर्वा जन्यतायामुक्तप्रकारताया अवच्छेदकत्वात्।

यदि च प्रथमान्तपदसमभिव्याहृतताख्यातपदजन्यतावच्छेदकतयैव धर्मिविषयता-निरूपितकर्तृत्वविषयताया आख्यातप्रयोज्यत्वम्। कर्तृत्व-विषयतासामान्यं च नाख्यातपदज्ञानसामान्यजन्यतावच्छेदकं तादृश-सामान्यकार्यकारणभावे मानाभावादित्युच्यते, तदापि चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादिवाक्यार्थबोधस्य परस्परसमभिव्याहृत-पदसमूहरूपवाक्यज्ञानहेतुकतया तद्वाक्यार्थविषयतान्तःपातिकर्तृत्वविषयतायाः वाक्य-घटकाख्यातप्रयोज्यत्वं दुर्वारमेवेति।

मैवम्। **"अनभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यस्य"** कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थेऽविवक्षिते सति तृतीयेत्यर्थः। प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैव कर्तृत्वेऽविवक्षिते इति यावत्। अवधारणतया च प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वे विवक्षिते तदुत्तरं तृतीया इति पर्यवसितम्।

अत्रैवं चैत्रः पचतीतीत्यादावाख्यातेन कर्तृत्वबोधना**"दुक्तार्थानामप्रयोग"** इति न्यायात्तृतीयापत्तिविरहात् प्रातिपदिकार्थान्वयितया कर्तृत्वविवक्षाया-मित्येव सम्यक्, किं विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तनिवेशनेनेति **"अनभिहिते"** इत्यनुवृत्तिरफला - तावत्पर्यन्त-लाभस्यैव तदनुवृत्तिफलत्वात् इति नाशङ्क्यम्। संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवान्वय इति व्युत्पत्तिसूचकत्वेन विशेष्यतयान्वयित्वपर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वात्यथा-श्रुतसूत्रार्थानुरोधेन कर्तरि लकारतृतीयविभक्त्योः शक्तिवादिभि-र्वैयाकरणैरपि प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तरि विवक्षिते तृतीयेत्येव सूत्रार्थो वाच्यः। अन्यथा

चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्योक्तक्रमेण कर्तृत्वानभिधानवत् दुर्वचतापत्तेरित्यलमधिकेन।

अथानभिहिते कर्तरि तृतीयेत्यस्योक्तार्थकत्वे चैत्रादिकर्तृकत्व-विशेषितपाकादिविवक्षया चैत्रेण पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः। न च परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयिविशेष्यविरहान्न तथा प्रयोगः, विशेष्यतयापि कर्तृत्वबोधसंभवात्। चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रकर्तृकपाककर्ता मैत्र इत्यन्वयतात्पर्येण चैत्रेण पचति मैत्र इति प्रयोगस्य दुर्वारत्वाच्च। न च कर्तृत्वातिरिक्ते-विशेषणतापन्नायां, कर्तृत्वे वा विशेषणतानापन्नायामेव क्रियायाम् तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयो व्युत्पन्न इति वाच्यम्। चैत्रेण पाचयति मैत्र इत्यादौ ण्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापन्ने पाकादौ चैत्रादिकर्तृकत्वान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरसिद्धेः। नच लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वं सुपां व्युत्पन्नमिति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्। उक्तस्थले चैत्रेण पक्कवान् मैत्र इति प्रयोगापत्तेः।

मैवम्। आश्रयातिरिक्ताविशेषणतापन्नकर्तृत्वविशेषणतानापन्नक्रियायामेव विशेषणतया कर्तृत्वं तृतीयया बोध्यते इति नियमः।

चैत्रेण पाचयतीत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो णिजर्थः। तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयार्थ-कर्तृत्वविशेषणत्वे न किंचिद्बाधकम्। चैत्रेण पचति मैत्र इत्यादयश्च न प्रयोगाः। तत्राश्रय एव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतापन्नक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनासंभवात्। कृतिविशेष्यकबोधाभिप्रायेण चैत्रेण पचतीति वारणायाश्रयविशेषणत्वमुपेक्ष्य आश्रयातिरिक्ताविशेषणत्वं निवेशितम्। "अनभिहिते **कर्तरि तृतीयेत्य**"स्यापि निरुक्तक्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थान्वयि-कर्तृत्वविवक्षायां तदुत्तरं तृतीया भवतीत्येवार्थ इति दिक्।

कर्तृत्वं च चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियानुकूला कृतिरेव। तस्याश्च अनुकूलकृतित्वेन कृतित्वमात्रेण वाऽऽख्यातवाच्यता। “रथो गच्छति”, “काष्ठं पचति” इत्यादौ च क्रियानुकूलव्यापाररूपे कर्तृत्वे निरूढलक्षणा कृतित्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवात्।

मीमांसकास्तु। व्यापारत्वेनैव शक्तिः, पचतीत्यादावपि तेनैव रूपेण बोधोपगमात्। एवं चाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एव। कृतित्वस्य लाघवं चाकिंचित्करम्। यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुरूपावच्छिन्ने शक्त्युपगमात्। प्रकृते च कृतित्वेन बोधस्य सविवादत्वात्। तथापि तदवच्छिन्ने शक्त्युपगमे तत्रामुख्यार्थेऽनादितात्पर्यकल्पनायां गौरवात्। एवं बीजादिनाङ्कुरः कृत इत्यादौ विनापि यत्नं कृञः प्रयोगात्, तस्यापि व्यापारसामान्यर्थकता। अतः करोतिविवरणीयार्थकत्वेऽपि नाख्यातस्य यत्नत्वावच्छिन्नवाचकता न वा किं करोति पचतीति प्रश्नोत्तरयोः समानप्रकारक-बोधजनकत्वानुरोधेन तथात्वम्।

अत्र केचित्। पचतीतिवाक्यजन्यबोधे सति यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वसंशयानुदयात् तत्र यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वबोधकत्विसद्धौ तदवच्छिन्ने शक्तिर्लाघवात्सिद्ध्यति। नहि यत्नाविनाभूत-क्रियाविशेषलिङ्गकानुमानलभ्येन यत्नत्वावच्छिन्नेन समं वर्तमानत्वान्वय-बोधकत्वमाख्यातस्यार्थाध्याहारमतेऽपि संभवति, लडादिजन्यवर्तमानत्वान्वय-बोधे लडादितत्समभिव्याहृतधात्वन्यतरजन्यविशेष्योपस्थितेः कारणताया आवश्यकत्वात्। अन्यथा निराकाङ्क्षयत्नादिपदमात्राद्यत्नाद्युपस्थितावपि तत्र वर्तमानत्वादेर्लडादितो बोधप्रसङ्गात्।

नचार्थाध्याहारवादिनां द्वारं पिधानं कृतिरित्यादितो द्वारकर्मककृतेरिव पचति यत्न इत्यादितः पाकयत्नो वर्तमान इत्याद्याकारको वर्तमानत्वादेर्बोध इष्ट एवेति वाच्यम्। परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्वयान्वयबोध एवाध्याहृतस्येव निराकाङ्क्षपदादुपस्थितस्यार्थस्य विषयतायास्तैरुपगमात्। तत्रान्वयानु-भावकसाकाङ्क्षपदसत्वात्। प्रकृते चान्वय-बोधस्याऽऽकाङ्क्षानुपयोगि-पदार्थन्वयविषयकत्वेन तेषामप्यसंमतत्वात्। तत्स्वीकारे निराकाङ्क्षस्याप्यनु-भावकत्वस्वीकारापत्तेः, शाब्दबोधे आकंङ्क्षानुपयोगप्रसङ्गा**च्चेति। तन्न**। तत्र तात्पर्यलिङ्गेन यत्नत्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वानुमितेरेवोपगमात्। तादृशवर्तमानत्वप्रतीतौ शाब्दत्वप्रतीतेः सविवादत्वा**दित्याहुः**।

अत्र नैयायिका:। रथो गच्छतीत्यादावाश्रयत्वमेवाख्यातार्थो न तु व्यापार:। अन्यदीयगमनानुकूलनोदनादिलक्षणव्यापारवति गच्छतीत्य-प्रयोगात्। एवं च काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोग एव व्यापारशक्तिमाख्यातस्य साधयेद् यदि स्वारसिकः स्यात्। तदेव न। न हि चैत्र: पचतीत्यादिप्रयोगेण काष्ठं पचतीत्यादिप्रयोगस्याविशेष:। एवमचेतने स्वरसत: कर्तृपदाप्रयोगात् कृञोऽपि यत्नत्वविशिष्टोऽर्थ:। एवं चैत्र एव पचति पाककर्ता नत्वचेतनं काष्ठादीत्यादिप्रयोगाल्लकारस्य कृञश्च यत्नत्वविशिष्टार्थकताया आवश्यकत्वात् लाघवात्तत्रैव शक्तिर्व्यापारे लक्षणेति।

नच यत्नत्वस्याख्यातवाच्यनिवृत्तिजीवनयोनियत्नसाधारणतया लकार-शक्यतावच्छेदकत्वासंभव इति वाच्यम्। निवृत्त्यादियत्नस्याख्यातवाच्यतोपगमे क्षतिविरहात्। निवृत्यादे: पाकानुकूलताविरहेण तत्काले पचतीति प्रयोगापत्तिविरहात्। इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेरेव वाख्यातपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपगम्ये। अत एवेश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनकत्वेऽपीश्वर: पचति ईश्वरो भुङ्क्त इत्यादयो न प्रयोगा:। नचैवमीश्वरो वेदं वक्ति मथुरायां कृष्णो विहरतीत्यादिप्रयोगानुपपत्ति:। अत्राख्यातस्य लक्ष्यार्थव्यापारबोधकतोपगमात्। ईश्वरकृतिसाधारणधर्मस्याख्यातप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तत्र व्यापारलक्षणाया आवश्यकत्वात्। तथाहिआत्मा पचति शरीरं पचतीत्यादिस्वारसिक-प्रयोगविरहादाख्यातार्थकृतेरुद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषावच्छेदेन समवायेनान्वयनियम: स्वीकरणीय:। चैत्रादिपदस्य शरीरविशेषविशिष्टात्मपरतया चैत्र: पचतीत्यादौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसंभवात्। गौर: पचतीत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीराद्यवच्छिन्नात्मनि आख्यातस्यैव वा व्यापारे लक्षणोपगमात्। एवं चेश्वरकृते: शरीरानवच्छिन्नत्वादुक्तस्थले कृतेस्तथान्वयासंभव इति व्यापारलक्षणा आवश्यकी।

ईश्वरकृतिसाधारणयत्नत्वावच्छिन्नः एवाख्यातार्थ:। असाधारणानुकूलत्वं यत्ने क्रियाया: संबन्धतया भासते नत्वनुकूलतामात्रम्। असाधारणानुकूलताया एवाकाङ्क्षानिरूपकत्वो-

पगमात्। अतोऽस्मदादिकर्तृकपाकादि-क्रियानुकूलकृतिमादाय नेश्वर: पचतीतिप्रयोग:। वेदवचनादौ च ईश्वरकृतेरेवासाधारणकारणत्वात् ईश्वरो वेदं वक्तीत्यादय: प्रयोगा **इत्यपि केचित्।**

अथ कृतेराख्यातस्य कृञश्च वाच्यत्वे करोतीत्यादौ कृतेर्द्विधा भानं स्यात्। धातुप्रत्यययोर्द्वयो: कृतिबोधकत्वादिति चेन्न। एको द्वावित्यादौ एकत्वद्वित्वादिबोधक-प्रवृत्तिप्रत्ययोभयसत्त्वेऽप्येकधैवैकत्वादिधीवत्प्रकृतेऽपि बाधकाभावात्। तत्र विभक्ते: साधुत्वार्थकत्वेऽत्रापि तथात्वात्।

अथ तर्हि करोति चैत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे साक्षादेव कृत्यन्वय: स्यात्। स च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युपन्नत्वात् तथा न संभवति, नामार्थधात्वर्थयो: साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादिबोधकविभक्तेरसत्त्वेऽपि तण्डुल: पचतीत्यादौ कर्मतादिसंबन्धेन तण्डुलादे: पाकादावन्वयसंभवेन तादृशवाक्यात्तण्डुलकर्मकपाकादिबोधापत्ते:। नच प्रातिपदिकार्थप्रकारकक्रियान्वयबोध एवाव्युत्पन्नो न तु क्रियाप्रकारक-प्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधोऽपीति वाच्यम्।

घट: करोतित्यादित: कर्मतासंबन्धेन कृत्यादे: घटादावन्वयाभावात् क्रियाप्रकारकनामार्थविषयकबोधस्याव्युत्पन्नत्वादिति चेन्न। उक्तातिप्रसङ्गवारणाय धातो: कर्मतादिसंबन्धेन क्रियान्वयावोधकत्व-व्युत्पत्तेरुपगमान्नत्वाश्रयतासंन्धेन कृत्यादिरूप-क्रियान्वयाबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यदोषात्। न च तादृशातिप्रसङ्गवारणाय धातुजन्यकृत्यादि-प्रकारकान्वयबोधे प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेर्हेतुता वाच्या। तादृश-कारणाभावात् प्रातिपदिकार्थविशेष्यकबोधोपि न संभवतीति वाच्यम्। कर्मत्वादिसंबन्धेन कृत्यादिप्रकारकबोधस्याप्रसिद्ध्या सामग्र्यकल्पनेना-पादकाभावात् तादृशकारणताया अकल्पनात्। नच क्रियते चैत्र इत्यादौ कृत्यादिप्रकारकान्वयबोधवारणायैव उक्तकारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्। सति तात्पर्ये इष्टत्वात्। कर्तृविशेष्यकान्वयबोधपरधातूत्तरयकोऽ-साधुत्वादेव प्रामाणिकानां न तथा प्रयोग:। करणं चैत्र

इत्यादौ चैत्रादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासंबन्धेनान्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न । तादृशान्वयबोधे आख्यातान्तधातुनामसमभिव्याहार-ज्ञानहेतुतयैवोक्तस्थले तादृशबोधवारणसंभवात् ।

दीधितिकृतस्तु - गच्छति जानाति करोतीत्यादौ आख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणाया: स्वीकारान्न नामार्थे क्रियाया: साक्षादन्वय **इत्याहु:।** तन्मते यद्यप्याश्रयत्वसंबन्धस्याधिकस्य "जानाति चैत्र" इत्यादिवाक्यजन्यबोध-विषयताकल्पनेन गौरवं, तथापि यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणाग्रह: शक्तिभ्रमो वा तत्र चैत्रादिविशेष्यकोज्ञानाद्याश्रयत्वप्रकारकोबोधः आश्रयतायाः संसर्गतावादिनामप्यनुमतः। चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्रकारकशाब्दबोधस्तु दीधितिकारमते क्वचिदपि न प्रसिध्यतीति तादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादेर्हेतुताकल्पनं तथाविधशाब्दबोधाङ्गीकर्तुर्मणि-कारस्य मते आवश्यकमिति गौरवम्।

वस्तुतस्तु "चैत्रेण ज्ञायते घट" इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले यावतां पदार्थनां प्रकारता, तावतां चैत्रो जानाति घटमित्यादिकर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वं, परंतु विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यम्। एवं कर्मप्रत्ययस्थले यस्य ससंबन्धिक-पदार्थस्य यदंशे विशेष्यता कर्तृप्रत्ययस्थले तन्निरूपकतायास्तदंशे प्रकारता इत्यनुभवस्य दुरपह्नवत्वाभिप्रायेणाश्रयत्वस्याख्यातार्थतां **दीधितिकार उररीचकार**। चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्राधेयत्वरूपतृतीयार्थस्य चैत्रविशेष्यत्वात् चैत्रो जानातीत्यत्राधेयतानिरूपकत्वरूपाधारता-याश्चैत्रांशेऽप्रकारत्वे तादृशानुभव-विरोधात्।

नच चैत्रेण ज्ञायत इत्यत्राप्याधेयत्वं संसर्ग एव न तु विशेष्यमिति वाच्यम्। तथासति आत्मना ज्ञायते न घटेनेत्यादौ घटादिवृत्तित्वाभावबोधानुपपत्ते:। आधेयत्वस्य तृतीयार्थताविरहेण तृतीयान्ताद्धटादिवृत्तित्वरूपप्रतियोग्यनुपस्थिते:, आधेयत्वसम्बन्धस्या-भावप्रतियोगितानवच्छेदकतया च तत्सम्बन्धावच्छिन्न-घटाभावबोधस्य तत्रोपगमासंभवात्। तादृशसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ज्ञाने न घट इत्यादिवाक्यजन्यप्रत्यये

ज्ञानाद्यधिकरणकताद्दशसंबन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्याप्यवगाहनसंभवाद्धटे ज्ञानं न वेत्यादिसंशयनिरासाय कदाचिज्ज्ञानं न घट इत्यादिकमपि प्रयुज्येत।

अत एवानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादेरपि चैत्रः पचतित्यादौ प्रकारता मणिकृतापि स्वीक्रियते न तु संसर्गता। न पचतीत्यादावन्वयबोधानिर्वाहात्। तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नक्रियाविरहप्रत्ययस्य तत्रोपगमासंभवात्।

एवं “चैत्रेण ज्ञायत” इत्यादावाधेयत्वस्य तृतीयया अविवक्षणे प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया तद्विषयानुशिष्टप्रथमैव स्यात्। जानाति चैत्र इत्यादौ चाख्यातेन कर्तृत्वाविवक्षणे धात्वर्थरूपभावमात्रपरतया परस्मैपदस्य श्नादिविकरणस्य च असाधुतापत्तिः, **“भावकर्मणोरित्या”**त्मने-पदविधायकानुशासनविषयत्वात्, “कर्तरीत्यधिकारी” **“यक्रयदिभ्यः श्ना”** इत्यनुशासनाविषयत्वाच्चेति, तत्राख्यातस्य कर्तृत्वबोधकतायुक्तिस्तु न साधीयसि । इतराविशेषणतया क्रियाबोधपरत्वरूपभावविवक्षायाः आत्मनेपदानुशासनविषयतोपगमा-दुक्तस्थले परस्मैपदसाधुतायाः, तादृशभाव-विवक्षादिविरहस्य श्नाद्यनुशासनविषयत्वोपगमेन श्नादिविकरणस्य साधुतायाश्च निर्वाहसंभवात्।

पचन् पचतीत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदकविधेयाभेदेन जानन् जानातीत्यादेर्निराकाङ्क्षता-निर्वाहायापि जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयतार्थकतोपगम आवश्यकः। अन्यथा कृदन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकज्ञानाश्रयत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्य ज्ञानादिरूप-विधेयभिन्नतया निराकाङ्क्षताविरहेण तथा प्रयोगापत्तेः।

एतेन तत्राश्रयतायाः प्रकारतोपगमे जानाति चैत्र इत्यादिवाक्यज्ञानघटितशाब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायामाख्यातजन्याश्रत्वोपस्थित्यादिरूपाधिककारणानांनिवेशे गौरवेणाश्रयतायाः संसर्गत्वमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयम्। नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वरूप-कर्तृत्वमाख्यातार्थः। तादृशसंबन्धस्यवृत्यनियामकतया अभावप्रतियोगितन-वच्छेदकत्वेन न नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वाभावबोधस्यैव स्वीकरणीयतया न संसर्गतासंभवः।

अथाख्यातस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदकं रूपं दुर्वचम्। नच तिङ्त्वं तथा, तिप्तसादिसाधारणस्य तिङ्त्वस्य दुर्वचत्वात्। न च पाणिनीयसङ्केतसंबन्धेन तिङ्पदवत्त्वमेव तिङ्त्वं। तिबाद्यष्टादशसु तत्पदसंकेतग्राहकं च **“आदिरन्त्येनेति”** सूत्रमेव, तत्संकेतमविदुषामनधीतपाणिनीयतन्त्राणां तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध इति वाच्यम्। एवं सति घटादिवाचकघटादिपदेष्वपि कस्यचिच्छब्दस्य पुरुषविशेषीयसंकेतसंभवेन तुल्ययुक्त्या तत्रापि तच्छब्दस्यैव शक्ततावच्छेदकतापत्त्या तिबादिषु पाणिनेस्तिङ्पदसंकेतवत् तत्र शब्दान्तरसंकेतस्यापि अन्यपुरुषीयस्य संभवात् तत्तच्छब्दानामपि प्रवृत्तिनिमित्ततायाः सुवचत्वाद्विनिगमनानुपपत्तेः।

अत्र केचित् । तिबादिस्थानिनो लकारस्यैव लत्वजातिपुरस्कारेण कृतिवाचकता। पचतीत्यादौ लकाराश्रवणेऽप्यादेशेन तिबादिना स्थानिनः स्मरणात् तत एवार्थैपस्थितिः। आदेशादेशिभावमविदुषां तु तिप्त्वादिना शक्तिभ्रमादेवार्थोपस्थितिः। यत्र तिबादेर्लादेशात्वज्ञानं नास्ति श्रुतलकाराच्चार्थोपस्थितिस्तत्र पचतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधवारणाय पचतीत्याद्यानुपूर्विज्ञानजन्यबोधे तिबादेर्लादेशत्वज्ञानमपि हेतुः । नचोक्तस्थले धातुसाकाङ्क्षत्वज्ञाने भवत्येव शाब्दबोधः तदसत्त्वे च कारणभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम्। पचतीत्यादौ तिबादिना लकारस्योपस्थापनेऽपि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षतया तत्स्मारकाभावेन तच्छाब्दबोधानुपपत्तेः, लकारे धातुसाकाङ्क्षत्वग्रहस्य शाब्दोधहेतुत्वासंभवात्। न हि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षत्वेन लः तिबादिस्थानतयेन तद्रूपापावच्छिन्नमेव तिबादिः स्मारयेत् । अपि तु लत्वेनैव तथात्वमिति। एवं तत्तद्धातुपदाव्यवहितोत्तरत्वरूपतत्साकाङ्क्षत्वेन येन पुंसा न लकारः श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्तत्स्मरणासंभव इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । लकारतिबाद्योरनतिप्रसक्तस्थान्यादेशभावस्य दुर्वचत्वात् तिबादिस्मारितलकारस्य वाचकत्वं न विचारसहम्। तिबादेरेव यत्र वाचकताभ्रमस्तदनुरोधेन पचतीत्याद्यानुपूर्वीज्ञानस्य तिबादिजन्योपस्थितिसहकारेण शाब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकत्वात्। लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वीज्ञानतिबादिधर्मिकलादेशत्वज्ञानघटित-

सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण लाघवात्तिबादेरेव ताद्रूप्येण शक्तिकल्पनाया उचितत्वं च इति दिक्।

आख्यातसामान्यस्य कर्तृत्व इव तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिर्नतु यथाश्रुताग्राहिवैयाकरणमत इव कर्मरूपधर्मिवाचकत्वं गौरवात्। प्रथमान्तपदार्थे कर्मत्वान्वयबलादेव कर्मता विशिष्टधर्मिलाभसंभवात्।

नचात्मनेपदस्य शानच्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्तेः पच्यमानमानयेत्यादौ पच्यमानादिनिष्ठानयनकर्मत्वाद्यानुरोधेनावश्यकत्वात् तत एवोपपत्तौ आख्यात-रूपात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वं निर्युक्तिकमिति वाच्यम्। तङ्शानच्साधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे एव तथोक्तिसंभवात्। तादृशात्मनेपदत्वस्य चागुरोर्निर्वचनासंभवात्। पाणिन्यादि-संकेतसंबन्धेनात्मनेपदवत्त्वस्य शक्ततावच्छेदकताया उक्तरीत्याऽनवकाशात्। अतस्तादीनां तत्तद्रूपेण शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया लाघवात्कमत्वे एव तत्कल्पनात्।

कर्मत्वं च त्यज्यते ग्रामः, गम्यते ग्राम, इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगविभागादिरेव विशेष्यतया तङ्वाच्यः। चैत्रेण गम्यते ग्राम, इत्यत्र तृतीयार्थस्तत्कर्तृकत्वरूपमाधेयत्वं तस्य धात्वर्थे संयोगात्मकफलावच्छिन्ने स्पन्दलक्षणे व्यापारे, तस्य च जन्यतासंबन्धेनात्मनेपदार्थसंयोगरूपफले, तस्य चाश्रयतासंबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामेऽन्वय इति चैत्रवृत्तिर्यः संयोगावच्छिन्न-स्पन्दस्तज्जन्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारकः शाब्दबोधः। चैत्रेण त्यज्यते ग्राम इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमन्तर्भाव्य बोध उपपादनीयः।

अथ चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्वात्, चैत्रेण त्यज्यते गम्यते चैत्र, इत्यपि स्यात्। न स्याच्च चैत्रेण न गम्यते, न त्यज्यते चैत्र, इत्यादीति चेत्। **अत्र दीधितिकारप्रभृतयः** फलमिव तत्र क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थः। परत्वे च भेदरूपे प्रतियोगितया फले आश्रयतयान्वयिनः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यान्वयः। चैत्रे चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्यान्वयायोग्यत्वात्। तादृशसंयोगाद्यभावस्य च

तत्रान्वययोग्यत्वान्न तत्रापत्त्यनुपपत्त्योरवकाशा **इत्याहु:। तत्रेदं चिन्तयन्ति।** प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मणोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितया भेदांशेऽन्वयोपगमेऽपि चैत्रेऽपि चैत्रस्य द्वित्वादिना भेदसंभवेन तत्समवेतक्रियायां परसमवेतत्वाक्षतेरुक्तदोषोद्धारासंभव:। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया तत्र तद्भानस्वीकारे चैत्रेण द्रव्यं गम्यते इत्यादावनुपपत्ति:, द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वादे: क्रियादौ बाधात्।

नच तत्र द्रव्यपदं लक्षणया चैत्रान्यद्रव्यपरमिति वाच्यम्, मल्लेन गम्यते मल्ल इत्यादौ मल्लपदस्य मल्लान्यमल्लपरत्वासंभवात्, मल्लान्यसमवेतमल्लवृत्तिक्रियाया अप्रसिद्ध्यानुपपत्तिताद्वस्थ्यात्, अननुगतमल्लगततत्तद्व्यक्तित्वोपस्थित्यनैययात्, कर्मव्यक्तिभिन्नमल्लत्वेन लक्षणा-ग्रहस्य तादृशवाक्यजन्यधीपूर्वं नियमतोऽसंभवात्। नच फलविशेष्यव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन परत्वेऽन्वयात्संबन्धोपस्थितेश्चानपेक्षानपेक्षणान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तदुपस्थितेरपि शाब्दबुद्धावपेक्षणीयत्वात् । तद्व्यक्त्या तद्व्यक्तिर्न गम्यते इत्यादावभावप्रतियोगिकोटिप्रविष्टतद्व्यक्तित्वावच्छन्नभिन्नसमवेतक्रियाया अप्रसिद्धे:।

ये तु फलं भेदश्च कर्मप्रत्ययार्थ:, फले जन्यतासंबन्धेन भेदे च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन क्रियाया अन्वय:, भेदफलयोश्च कर्मण्याश्रयतासंबन्धेनान्वय:, चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रो नाश्रय इति तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेऽपि तस्य चैत्रेण चैत्रो गम्यत इति न प्रयोग:। मल्लो मल्लेन गम्यते इत्यादेरेकमल्लादिनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य मल्लान्तरे सत्त्वान्नानुपत्तिरिति ब्रुवते। तन्मतेऽपि चैत्रेण चैत्रो न गम्यते इत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वारैव - चैत्रे चैत्रेसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेऽपि तादृशक्रियाजन्यफलाभावस्य बाधात्। नच फलाभावो नञा न तत्र प्रत्याय्यः अपितु भेदाभाव एव कर्मणीति वाच्यम्।

यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते तदापि तादृशप्रयोगानुपपत्ते: - तादृशभेदाभावस्य ग्रामे बाधात्। नच भेदस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन फलेऽन्वय: तादृशसंबन्धेन

क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्यफलस्यैव चाभावो नञा कर्मणि प्रत्याय्यत इति न दोषः, विशिष्टाभावस्योभयत्र सत्त्वादिति वाच्यम्। एवमपि मल्लेन यत्रापरमल्लो न गम्यतेऽपितु ग्रामादिरेव तत्र ग्रामादिगन्तरि मल्ले मल्लान्तरनिष्ठक्रिया-वच्छिन्नभेदसहितस्य स्वात्मकमल्लनिष्ठक्रियाजन्यग्रामादिसंयोगस्य सत्त्वेन विशिष्टाभावबाधात्मल्लेन मल्लो न गम्यते इत्यादेरनुपपत्तिः।

यदि फलमेव कर्माख्यातार्थः, तस्याश्रयत्वस्वानुकूलक्रियावच्छिन्न-भेदवत्त्वोभयसंबन्धेन कर्मण्यन्वयः, नञ्समभिव्याहारे च तदुभयसंबन्धावच्छिन्नक्रियाजन्यफलाभाव एव तत्रान्वेतीत्युच्यते, तदापि यत्र चैत्रमैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्तत्र चैत्रनिष्ठतादृशसंयोगस्य चैत्रे आश्रयत्वस्वानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदवत्त्वोभयसंबन्धेन सत्त्वात्चैत्रेण चैत्रो न गम्यते इत्यस्यानुपपत्तिः । चैत्रेण चैत्रो गम्यते इत्यापत्तिश्च।

अत्रोच्यते। भेदः फलं च कर्माख्यातार्थः। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन चैत्रादिनिष्ठक्रियाविशेषितभेदस्य स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वो-भयसंबन्धेन फलेऽन्वयः। विशिष्ट-फलस्य नञसमभिव्याहारे विशिष्टफलाभावस्य नञ्समभिव्याहारे च कर्मण्यन्वयः। चैत्रमैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रेऽसत्त्वेन विशिष्टफलाभावोऽक्षतः। यत्र मल्लेन ग्रामो गम्यते न तु मल्लान्तरं तत्र मल्लनिष्ठग्रामसंयोगे मल्लान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभे-सामानाधिकरण्यस्य तन्मल्लान्तर्भावेण सत्त्वेऽपि तादृशभेदप्रतियोगिता-वच्छेदकमल्लान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्वात् तद्धटितोभयसंबन्धेन मल्लनिष्ठक्रिया-वच्छिन्नभेदविशिष्टस्य फलस्याभावो मल्लेऽक्षत एवेति न कश्चिद्दोषः।

कर्तृप्रत्ययस्थले चाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वितस्य फलस्य भेदरूपापरार्थे सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसंबन्धेनान्वयः तादृशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन क्रियायाम्। यत्र चैत्रक्रियया ग्रामे न संयोगोऽपि त्वन्यत्र तत्र ग्रामं गच्छति चैत्र इति प्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य, चैत्रो

ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यस्य च संबन्धमध्ये निवेश:। चरमस्थले चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्रामनिष्ठचैत्र-क्रियावच्छिन्नभेदे संबन्धद्वयसत्त्वेपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्संयोगस्य तादृशभेदे सामानाधिकरण्यविरहाच्चैत्रक्रियायां तद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-सत्त्वेपि नातिप्रसङ्ग:।

चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ च तादृशभेदान्वितक्रियाकर्तृत्वाभाव एव चैत्रे प्रतीयते, न तु क्रियायां द्वितीयार्थविशिष्टभेदस्य प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नाभाव:। तादृशसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्। यदि तात्पर्यविशेषवशात् क्रियानुयोगिकोऽप्यभाव: क्वचित्प्रतीयते इत्यनुभवसिद्धं तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि द्वितीयाद्यर्थत्वमुपगम्य विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेकत्वाभावान्वय एव तत्रोपगन्तव्य इति दिक्।

फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातूनां फले व्यापारे च शक्तिद्वयम्। कर्त्राख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापारविशेषणतया भासते, तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः। कर्माख्यातस्थले फलधात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया भासते। तस्य विशेष्यतया आख्यातार्थ आश्रयत्वं भासते, तद्विशेष्यतया कर्मेति **दीधितिकृत:**।

केचित्तु संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां फले शक्तिकल्पनामपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फले शक्तिकल्पनमेव लघीय:। धातुनां च व्यापारमात्रवाचिता। धातो: फलबोधकतामते नामार्थधात्वर्थयोराधाराधेयभावसंबन्धेन साक्षादन्वयासंभवात् फलाश्रयत्वस्य कर्मणि प्रकारतया भानस्योपगन्तव्यतया तत्संसर्गस्याधिकस्य भानकल्पनेनापि गौरवं, फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च तदाश्रयत्वं संबन्ध एवेति लाघवम्। नच धातूनां व्यापारमात्रवाचित्वे ग्रामं त्यजतीत्यादितोऽपि ग्रामं गच्छतीत्यादित इव संयोगादिरूपफलावच्छिन्नस्पन्दबोधापत्ति:। ग्रामस्त्यज्यते इत्यादितोऽपि ग्रामो गम्यत इत्यत इव स्पन्दजन्यसंयोगादिमत्त्वेन भानप्रसङ्ग इति वाच्यम्।

कर्मप्रत्ययस्य संयोगविभागादिरूपनानाफलवाचित्वेऽपि तत्तत्फलबोधे धातुविशेष-समभिव्याहारज्ञानस्यापेक्षयाऽतिप्रसङ्गविरहात्। त्यजति गच्छति स्पन्दते इत्यादौ

कर्मासमभिव्याहृते बोधवैलक्षण्यं च तत्तद्धातूनां फलविशेषावच्छिन्नव्यापार-लक्षणोपगमेनोपपादनीयम्।

फलान्वितस्वार्थव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वंगम्यादे: स्वभावाधीनं, तदभावात् स्पन्दिप्रभृतिष्वकर्मकत्वव्यवहार **इत्याहुः स्तन्न**। यागमिप्रभृतीनामिव त्यजिगमिप्रभृतीनामपि पर्यायतेति भ्रमदशायां याति गच्छतीत्यादाविव त्यजति गच्छतीत्यादितोऽप्यविलक्षणबोधोत्पत्त्या धातुविशेषसमभिव्याहारस्य फलविशेषबोध-नियामकताकल्पनासंभवात्। नच ग्रामं त्यजतीत्यादित: संयोगावच्छिन्नव्यापार-बोधस्तात्पर्यसत्त्वे इष्यत एव। त्वन्मतेऽपि तात्पर्यानुरोधेन लक्षणया तद्बोधोत्पत्तेरावश्यकत्वात्। परंतु तत्र विभागादिरूपफल एव फलप्रत्ययतात्पर्यस्यानादितया संयोगादिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्वरसतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम्। विना शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च ग्रामं त्यजतीत्यादित: सत्यपि तात्पर्ये संयोगावच्छिन्न-व्यापाराप्रतीतेरानुभविकतया धातो: फलविशेषवाचिताया आवश्यकत्वात्।

ज्ञायते इष्यते क्रियते घट इत्यादौ विषयत्वरूपं कर्मत्वं तङर्थ:। नच कृतिविषयताया: फलतत्साधनतदुपातानसाधारणतया यत्र घट: क्रियते इत्यादिप्रयुज्यते तत्र जलाहरणं क्रियते कपालं क्रियत इत्यादिप्रयोगस्यापत्तिरिति वाच्यम्। कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य चिकीर्षाप्रयोज्यसाध्यताख्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थ:। उक्तस्थले च कपालादौ कृतेस्तादृशविषयत्वाभावान्नोक्तप्रयोगप्रसङ्ग:। काशा: कटाः क्रियन्ते इत्यादौ साध्यताख्यविषयताश्रयकर्मान्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतारूप-विषयतापि प्रत्याय्यते। अतः तदुपादानतया कृतिविषयकाशादौ साध्यतारूपकृतिविषयताविरहात् न तादृशप्रयोगानुपपत्ति:। तादृशकर्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् । काशा: क्रियन्ते इत्यादौ काशादौ व्यापार्यताबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति।

काशा: कटा: क्रियन्ते इत्यादावपि विशेष्यभेदेन वाक्यार्थभेदात् कर्मद्वयवाचकपदयो: समभिव्याहारे व्यापार्यताबोधानुपपत्तिश्च। क्रियते इत्यत्र विषयताया: कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकानुपधायककृतिमादाय पाकोऽकारीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यादिकन्तु दूषणं निराकृतमधस्तात्।

कर्तृत्वकर्मत्ववत्कालविशेषेऽनुशिष्टा लडादय: कालविशेषमपि बोधयन्ति। तत्र लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्ति:। पचतीत्यादौ कृत्यादिरूपव्यापारबोधक-प्रत्ययोपस्थाप्यकालस्तादृशव्यापार एवान्वेति न तु क्रियायाम्। यदा पुरुषो यत्नशून्यस्तदधीनाग्निसंयोगादिरूप: पच्यादेरर्थो विद्यते तदायं न पचतीति प्रयोगादयं पचतीत्युक्ते इदानीमयं पाकयत्नवान्नवेति संशयनिवृत्ते:, पूर्वापरीभावापन्नस्थाल्यारोपणादि-व्यापाराणां विशिष्य पच्याद्यर्थघटकत्वेन प्रत्येकतत्व्यापारेषु कालान्वयबोधापेक्षया कृत्यादिरूपैकार्थे तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वाच्च।

वर्तमानकालश्च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थ:, अतो नैककालप्रयुक्तलडादितोऽपरलडादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृत्यादा-वन्वय:। स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्वे स्वत्वाननुगमात् शक्यानन्त्यम् सामान्यतो व्युत्पत्तेर्दुर्घटतया अपूर्वव्यक्तिबोधानुपपत्ति: सर्वनामविचारदर्शितरित्या समाधास्यते। विशिष्य तत्तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवसिद्धतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थत्वादिवच्छब्द-प्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्तकं वाच्यम्। नच तत्तत्कालस्यैवमप्यवाच्यत्वे तद्भानानुपत्तिरसमाधेयैवेति वाच्यम्। शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्तत्कालत्वानामेवोप-लक्षणीयत्वात्।

अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मो वर्षत्वादिकमपि। कालद्वयावृत्तिधर्मत्वनिवेशेपि एतद्रूपमासत्वादिव्यावर्तनमशक्यम्। क्षणद्वयावृत्तिक्षण-वृत्तिधर्मत्वेन तद्व्यावर्तने च अध्ययनाद्य नर्वाधिकरणेऽप्यध्ययनाद्यधिकरण-स्थूलकालान्तर्गतक्षणेऽसमाप्तारब्धाध्ययने पुंसि चिन्तामणिमयमधीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्ति:। यदि च स्वप्रागभावानधिकरणस्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियानाश-

प्रागभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिकरणकाल एव वर्तमानकाल आधेयतासंबन्धेन कृतावन्वेति, अतो नोक्तस्थले चिन्तामणिमयमधीत इत्यादिप्रयोगानुपपत्ति:। आरम्भावधि-समाप्तिपर्यन्तस्य स्थूलकालस्यापि तथात्वेन शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपान्तरालकालेऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिविच्छेदेऽपि शब्दप्रयोगाधि-करणत्वोपलक्षिततादृशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियानुकूलकृतावबाधेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते, तदा यः समग्रचिन्तामणिमधीत्य किंचित्कालोत्तरं पुनश्चिन्तामणिमध्येष्यते तत्रान्तरालदशायामप्ययं चिन्तामणिमधीत इति प्रयोगापत्ति:।

यदि स्तुतिपाठादिविच्छेददशायामपि प्रत्यहमयं स्तुतिं पठतीत्यादिवदुक्तस्थलेऽपि दर्शितप्रयोग इष्ट एवेत्युच्यते तदापि स्वपदेन विशिष्य तत्तत्कृतीनामुपादानेनाननुगमो दुरुद्धर एवेति चेत्।

न-शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनानुगतीकृत तत्तत्क्षणदिन-मासवर्षत्वाद्यवच्छिन्न एव काले लट: शक्ति:। क्रियारम्भात् पूर्वं कर्मसमाप्त्युत्तरं चाधीते पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय कृत्यादिरूपव्यापारे तादृशकालस्य स्ववृत्तिप्रागभावाप्रति-योगित्वस्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगिप्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां शेषितेनाधेयतासंबन्धेनान्वयनियम उपगन्तव्य:। तत्तत्क्रियारम्भपूर्वमपि तत्समाप्त्युत्तरमपि वा वर्तते यस्तत्तत्क्रियानु-कूलकृत्यधिकरणकालस्तस्य दर्शितविशिष्टाधेयतासंबन्धस्तादृशकृतौ बाधितोऽप्रसिद्धो वेति न शब्दप्रयोगाधिकरणतादृशकालमादाय दर्शित-प्रयोगापत्ति:। सम्बन्धे स्वपदार्थस्य विशिष्य निवेशेप्युपपत्तिश्चिन्त्या।

नच क्रियानुकूलकृतिशून्यान्तरालदशायां स्थूलकालमादाय पचति अधीते इत्यादिवत् तादृशकृत्यधिकरणक्षणेऽपि स्थूलकालावच्छिन्नाभावमादाय न पचति नाधीते इत्यादिप्रयोगः, तत्र नञो वर्तमानक्षणमात्रान्विततादृशक्रियानुकूलकृत्यभावाबोधकतानियमात्। उक्तरीत्या विशिष्यशब्द-प्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपकालस्यापि लट्प्रत्ययेन बोधनसंभवात्।

नञ्समभिव्याहारस्थलेऽपि प्रतियोगिन्येव कालान्वय इति तु न सत्। तत्तत्क्षणवृत्तिपाकादिकृतेरभावस्य अन्यक्षणावच्छेदेन तदानीन्तनस्थूलकालावच्छेदेन तादृशकृतिमति सत्त्वेनोक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्।

नच कालानवच्छिन्नाधारतासंबन्धेन नञर्थस्य पुरुषेऽन्वयान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तादृशस्थूलकाले यत्रात्मनि पाकादिकृति-स्तादृशकालान्तर्गततादृश-कृत्यनधिकरणक्षणे न पचतीत्यादिप्रयोगोपपत्तये तत्तत्क्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्याभाव-बोधस्यैव तत्र तत्र स्वीकरणीयतया क्वचित्प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्।

व्यापाराबोधकेन च लडादिप्रत्ययेन क्रियायामेव वर्तमानत्वान्वयो बोध्यते जानातीत्यादौ, न तु लडर्थाश्रयत्वादौ। ज्ञानाद्यसत्त्वेऽपि तदाश्रयत्वादि-संबन्धे सति जानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः। ज्ञानादिविशिष्टे आश्रयत्वादौ कालान्वयमुपगम्यातिप्रसंगवारणे विशेषणे ज्ञानादावपि तदन्वयस्यावश्यकत्वे तस्यैव स्वीकारौचित्यात्।

नश्यतीत्यादौ क्रियायां कालान्वयस्वीकारे विनष्टादावपि नश्यतीत्यादिप्रयोगः स्यादिति तत्रोत्पत्तेरपि लडाद्यर्थत्वमुपगम्य तत्रैव कालान्वयं **दीधीतिकृदुपजगाम**। वस्तुतस्तु नाशत्वमुत्पत्तिमदभावत्वम्। तथाच धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकोत्पत्तावेव कालान्वय इत्येव साधीयः। वर्तमानकालस्योत्पत्तिसंबन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्यपि वदन्ति।

लृटत्प्रत्ययार्थविचारः

लृट्प्रत्ययेन पक्ष्यतीत्यादौ प्रत्ययार्थकृतौ ज्ञास्यतीत्यादौ क्रियायां भविष्यत्वं प्रत्याय्यते। यद्यपि भुव उत्पत्त्यर्थकतया अनागतकालोत्पत्तिकत्वं भविष्यच्छब्दार्थस्तथापि पक्ष्यतीत्यादौ प्रत्ययार्थकृत्यादावनागतत्वमात्रस्य प्रतीतिरुपेयते, उत्पत्तिप्रतीते-र्निष्फलत्वाद्भविष्यती उत्पत्स्यत इत्यादौ च धातुनैव तादृशोत्पत्तिः प्रत्याय्यते। नङ्क्ष्यतीत्यादौ च दर्शिता गतिः। तथाच वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् प्रतियोगितासंबन्धेनान्वयी वर्तमानप्रागभावो वा लृट्प्रत्ययार्थः। प्रागभावानङ्गीकारे वर्तमानकालध्वंस एव तदर्थः। ध्वंसस्य कालोपाधित्वेन

स्वसमानकालपदार्थाधारतया आधेयतासंबन्धेन अनागतकृतेर्वर्तमानकालध्वंसोत्पत्तिमत्तया उत्पत्तिसंबन्धेन वा कृत्यादावन्वय:।

अथ पचमानेऽप्युदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगापत्ति:। पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन चानागतत्वबोधस्वीकारो न संभवति। पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ तद्बाधात्, पक्ष्यमाणेऽपि पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्ते:। तत्तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयासंभव: तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थिते:। नापि यत्किंचित्पाकानुकूलाद्य-कृतित्वावच्छेदेन तदन्वय: आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात्। तत्तद्व्यक्तिमनन्तर्भाव्य दुर्वचत्वाच्चेति चेन्न।

प्रागभावस्य वर्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं, वर्तमान-प्रागभावस्य प्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्य-पाकाननुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन वर्तमानकालध्वंसस्य तदर्थत्वे च स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकाननुकूलत्वविशिष्टा-धेयत्वसंबन्धेन कृत्यंशेऽन्वयोपगमे उदीच्यकृतौ वर्तमानप्रागभावदेर्दर्शित-विशिष्टसंबन्धासत्त्वेनाति-प्रसङ्गविरहात्। ध्वंसपूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव।

नचान्तरालिककृतिजन्यस्य पच्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्यापारानुकूलकृत्य-जन्यतया आन्तरालिककृते: पूर्वकृतिजन्यपाकानुकूलत्वमक्षतमेवेति तस्या अपि निरुक्तविशिष्टसंबन्धेन वर्तमानप्रागाभावादिमत्त्वमक्षतमेवेति वाच्यम्। कृतिजन्यपाकेत्यत्र कृतिजन्य-व्यापाराधीनफलानुकूलव्यापारस्य विवक्षितत्वात्।

लुट्प्रत्ययार्थविचारः

पक्तेत्यादौ लुटोऽनद्यतनभविष्यत्वमर्थ:। अनद्यतनभविष्यत्त्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसावृत्तित्वे सति शब्दप्रयोगकालीनप्रागाभावप्रतियोगित्वम्। शब्दप्रयो-गाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा।

केचितु भविष्यत्त्वमेव तस्यार्थ:। क्रियाया: कृतेर्वा स्वरूपसदनद्यतनत्वमेव तत्साधुतानियामकम्, असाधुत्वादेव अद्य पक्ष्यतीत्यादौ पक्तेति न प्रयोग इत्याहुः तन्न।

तथासति भविष्यत्त्वादिकमपि नाख्यातार्थः स्यात्। स्वरूपसद्भविष्यत्त्वादिकमेव लुङादिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम्। साधुत्वादेव पक्ष्यति इत्यादौ पक्तेतिवत् पचतीत्यादौ पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगविरह इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्।

पचति पक्ष्यतीत्यादेरविलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति कालविशेष-बोध आवश्यक इति चेत्, तदा पक्ता पक्ष्यतीत्यादेरपि विलक्षणबोधजनकत्वस्यानुभविकतया अनद्यतनत्वान्वयबोधोऽपि दुर्वारः। यदि च पक्ष्यतीत्यादिवाक्यजन्यबोधे सति भविष्यत्वादिसंशयानुदयाद्भविष्यत्वादेः शाब्दधीविषयत्वमावश्यकमित्युच्यते, तदानद्यतनत्व-बोधेऽपि ईदृशीमेव युक्तिं गृहाण।

एवं न पक्ष्यतीत्यादावभावे अनागतकालावच्छिन्नत्वभानमावश्यकम्। अन्यथा पक्ष्यत्यपि वर्तमानवृत्तिपाककृत्यभावमादाय न पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात्। नच पक्ष्यत्यप्यनागतयक्तिंचित्कालावच्छेदेन वर्तमानमभावमादाय न पक्ष्यतीति प्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम्। अनागतकालावच्छिन्नत्वं हि तत्र वर्तमानक्षणध्वंसावच्छिन्नत्वम्। तादृशध्वंसनिष्ठावच्छेदकताचानवच्छिन्ना ग्राह्या। अनागतकृतिमति च पुंसि तदभाववृत्तौ वर्तमानक्षणध्वंसरूपः कालः प्रतियोगिवृत्तावप्यवच्छेदक इति विरोधभञ्जनाय तादृशकृत्यनवच्छेदकावान्तरकालः एवावच्छेदक उपेय इति नोक्तातिप्रसङ्ग इति ।

उक्तयुक्त्या अनागतत्वस्य यथा लुङाद्यर्थत्वं तथाऽद्य पक्ष्यति न पक्तेत्यत्रानद्यतनकालावच्छिन्नत्वस्याभावेऽभाने श्वः पक्ष्यत्यप्यद्यत-नानागतकाला-वच्छिन्नपाककृत्यभावमादाय न पक्तेति प्रयोगप्रसङ्गेन लुटोऽनद्यतनार्थत्वमावश्यकम्। अनागतानद्यतनकालावच्छिन्नत्वमपि उक्तरीत्यातिप्रसङ्गवारणाय प्रकृतशब्दप्रयोगाधि-करणदिनध्वंसनिष्ठान-वच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपं ग्राह्यम्। अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च संबन्धविधया भासते। ध्वंस एव पदार्थ इत्यवधेयम्।

अथ नञ्समभिव्याहारस्थलेऽपि कृतावेव कालान्वयोऽस्तु। अनागतकृतिश्च महाप्रलयस्याप्रामाणिकतया सर्वत्रैव प्रसिद्ध्यतीति न प्रतियोग्यप्रसिद्धिः।

अभावान्वयश्चात्मनि कालानवच्छिन्नाश्रयता-संबन्धेनोपगम्यतामिति चैन्न। यदुत्तरकाले चैत्रीयौदनपाकादिकमप्रसिद्धं तदानीं चैत्र ओदनं न पक्ष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः। अनागत-चैत्रीयौदनकर्मकपाकानुकूलकृत्यप्रसिद्ध्या तदभावप्रत्यायनासंभवात्।

नचाभावे कालान्वयोपगमेपि यत्तण्डुलव्यक्त्यादिकर्मकपाक एवाप्रसिद्धस्त-द्व्यक्त्यादिपरस्य एतत्तण्डुलं न पक्ष्यतीत्यादिवाक्य-स्याप्रमाणत्वापत्तिः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तत्र पाके तद्व्यक्तिकर्मकत्वाभाव एव नञा बोध्यत इति उपगन्तव्यम्। तथा चोक्तस्थलेपि तत्तत्पाके चैत्रीयौदनकर्मकत्वाभावबोधोपगमेनोपपत्तिरिति वाच्यम्। पाके तत्कर्मकत्वाभावबोधोपगमे तादृशपाकानुकूलानागतकृतेः कर्तरि भानस्योपगन्तव्यतया तदुत्तरं कदाचिदपि येन न पक्ष्यते तादृशकर्तृसमभिव्याहृतदर्शितवाक्यस्य प्रामाण्योपपादनासंभवात्। अगत्या तु यत्कर्मको यत्कर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तादृशकर्मकर्तृघटितार्थकनञ्पदवद्वाक्यस्यायोग्यतोपगम्यते।

केचित्तु तत्रापि पाके तत्कर्मकत्वाभावस्य तादृशे च कर्तरि पाककृत्यभावस्य बोधमुपगम्य प्रामाण्यमुपपादयन्ति। तात्पर्यसत्त्वे एकेनापि नञाऽभावद्वयबोधनसंभवात्। नचैवं तण्डुलमात्रं पचति पक्ष्यति वा चैत्रेऽपि तण्डुलमयं न पचति न पक्ष्यतीति प्रयोगः स्यात्। तत्तण्डुलाकर्मकपाकानुकूलवर्तमानादिकृत्यभावाबाधादिति वाच्यम् यतः सुबर्थप्रतियोगिकस्वार्थाभावान्वितक्रियाकर्तृत्वाभावबोधकत्वं नञः आकाशं न पचति घट इत्यादावपि न स्वीक्रियते। तादृशबोधजनकताया अव्युत्पन्नत्वात्, येनोक्तातिप्रसंगः स्यात्। किन्तु पाक आकाशाकर्मकः; पाककृत्यभाववान् घट इत्यादिसमूहालम्बनबोध एव। उक्तस्थले च चैत्रे पाककर्तृत्वाभावबाधान्न प्रामाण्यप्रसंगः। अस्तु वा तत्राभावन्वित-क्रियाकर्तृत्वाभावविषयकोऽसमूहालम्बनरूप एव बोधस्तथापि न दर्शितातिप्रसंगः। तादृशबोधेऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन प्रथमाभावभाननियमात् पाकत्वावच्छेदेन च तण्डुलादिकर्मकत्वाभावन्वये योग्यताविरहात्। अन्ध आकाशं न पश्यतीत्यादावपीदृशी गतिः।

अथ यत्तण्डुलादिकर्मको यत्पुरुषकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तत्पुरुषेऽन्यकर्मकपाककर्तृत्वस्य तत् तण्डुलादौ चान्यपुरुषपच्यमानत्वादेर्भ्रमदशायां तण्डुलमयं न पक्ष्यतीत्यादिवाक्यस्य बोधकताया अनुभवसिद्धत्वेनापाकर्तृमशक्यत्वान्नोक्तप्रकारः साधीयान्। विरोधिनिश्चयसत्त्वेन तत्पुरुषे पाककर्तृत्वसामान्याभावस्य पाकत्वावच्छेदेन तण्डुलकर्मकत्वाभावस्य च प्रतीत्यसंभवादिति चेत् न।।

तत्र तादृशवाक्यस्य एकाभावावगाहिभ्रमजनकत्वोपगमात्। नच सर्वत्रैव तदुपगमौचित्येन प्रयासवैफल्यमिति वाच्यम्। विशेषदर्शिभिरप्रतारकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात्, तस्य प्रसिद्धार्थकतासंपादनस्यावश्यकत्वात्। नच तत्तण्डुलादिकर्मकत्वं तन्निंष्ठविक्लित्तिजनकत्वं तदपि चाप्रसिद्धमिति कथं पाके तदभावप्रत्यय इति वाच्यम्। विक्लित्त्यादावेव तत्तद्वृत्तित्वाभाव-बोधोपगमात्।

लुङर्थविचारः

अपाक्षीदित्यादौ लुङोऽतीतकालोऽर्थः तस्याप्याख्यातसामान्यार्थ-कृत्यादावन्व्यः, तस्य च सम्बन्धः आधेयत्वम्। अथवा कालाविशेषणतयैवातीतत्वं लुङोर्थः, आश्रयतासम्बन्धेन च तस्य कृत्यादावन्वयः, कालान्तर्भावस्य व्यर्थत्वात्। अतीतत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । वस्तुतो वर्तमानध्वंस एव लुङाद्यर्थः, तस्य प्रतियोगितासंबन्धेन कृत्यादावन्वयः। मध्यदशायामपाक्षीदित्यादि-प्रयोगवारणमुक्तरीत्या बोध्यम्।

लङर्थविचारः

लङ्प्रत्ययस्यातीतत्ववदनद्यतनत्वमप्यर्थः। अद्य पचति अपचदित्य-प्रयोगात्। अभून्नृप इत्यादावनद्यतनत्वसत्त्वेपि तदविवक्षया न लङ्प्रत्ययेन लुङ्बाधः। अतोप्यनद्यतनत्वबोधकत्वं लङ्प्रत्ययस्यावश्यकम्। स्वरूपसदनद्यतनत्वस्य लङ्साधुतानियामकत्वेऽनद्यतनत्वस्य वस्तुसतो अविवक्षामात्रेणोक्तस्थले लङ्वारणानुपपत्तेः। इदमप्यनद्यतनत्वं प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनावृत्तित्वम्। अथवा स्वातन्त्र्येणानद्यतनत्वं न लङर्थः। किन्तु तादृशदिनाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनद्यतनातीतत्वं विशिष्टमेव।

लिङर्थविचारः

अतीतत्वमनद्यतनत्वम् परोक्षत्वं च लिटोऽर्थ:। अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्यामित्यादौ परोक्षत्वसत्त्वेऽपि परोक्षत्वाविवक्षया न लिट्। परोक्षत्वं च वक्तु: साक्षात्काराविषयत्वम्।

केचित्तु वक्तृभिन्नकर्तृकत्वमेव परोक्षत्वम्। अत एव लिटः उत्तमपुरुषासंभवेनापरोक्षतायामपि लिट: साधुत्वे **"णलुत्तमो वेत्यादेर्ज्ञापकत्वमुपायकारोक्तं"** संगच्छते। अन्यथा निद्रादिदशायां स्वकर्तृकगमनादिक्रियाया: स्वपरोक्षत्वसंभवेन ज्ञापकत्वासंगते**रित्याहु**:।

कलिङ्गे दृष्टोऽसि, नाहं कलिङ्गान् जगामेत्यादावत्यन्तापह्नवस्थले सूत्रान्तरेण क्रियाया अपरोक्षत्वेऽपि लिड्विधानात् तादृशज्ञापकबलेन **"व्यातेने किरणावलीमित्यत्र"** लिट: साधुत्वोप**पादनमुपायकृतामयुक्तमेवेति** बोध्यम्। अत्यन्तापह्नवश्चाबाधितपरोक्तविपरीत-बोधनाय तदुपपादकाभावप्रति-पादनेच्छा। कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं कलिङ्गगमनादिकम्। तेन विना तदसंभवात्। अत्यन्तापह्नव: स्वरूपसन्नेव लिट्साधुतानियामक:।

लिङ्लोटोर्विधिरर्थ:, परप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रयोगात्। विधि: प्रवर्तकज्ञानविषयो धर्म:। स च धर्मो न्यायनये कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वसहितमिष्टसाधनत्वं च। ओदनकाम: पचेत्, स्वर्गकामो यजेतेत्यादावोदनस्वर्गादिरूपं यत्फलं तत्साधनत्वं पाकयागादिक्रियायां प्रतीयते। तादृशफलानां च तत्तद्रूपेण लिङादिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे शक्त्यानन्त्यं सर्वसाधारण्येन व्युत्पत्त्यनुदयेनापूर्वफलसाधनत्व-बोधानिर्वाहश्चेति इष्टत्वेन तेषामनुगम:। इष्टत्वं समभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम्। अत: स्वर्गकाम: पचेतेत्यादौ शक्तिभ्रमशून्यस्य नौदनादिसाधनत्वधी:। न वा तत्तात्पर्येण तथा प्रयोग: प्रामाणिकानाम्।

इष्टत्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेऽपि शक्यफलानुगमार्थं तस्य शक्यता।

वस्तुतस्तु अशक्यस्यैव तस्य शक्यानुगमकता सर्वनामस्थले बुद्धिस्थत्ववत्। तेन रूपेण फलानां संकेतविषयतां विना शक्त्यैक्यासंभवात्। तस्य संकेतविषयत्वोपगमेऽपि यथा

न तस्य वाच्यता तथा प्रपञ्चितमन्यत्र। अत्र चेष्टत्वस्य शाब्दबोधेऽभानाद्विशिष्येष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विधिवाक्यात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह:।

यत्तु इष्टत्वेन फलभानेऽपि स्वर्गकामादिपदैकदेशोपस्थितस्वर्गत्वा-वच्छिन्नस्य विध्यर्थैकदेशे इष्टेऽभेदान्वयात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह **इति। तन्न सत्**। वृत्तिशब्दैकदेशे इतरानन्वयनियमात्, स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामनाधीनप्रवृत्तौ स्वर्गत्वादिविशेषित-फलसाधनताज्ञानस्य हेतुतया अभेदेन स्वर्गादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यानुपयोगित्वाच्च। अभेदेन स्वर्गादिप्रकारकस्वर्गादीष्टसाधनताज्ञानमपि स्वर्गत्वादिप्रकारकप्रवृत्तौ हेतु:। अत एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादित: प्रवृत्तिरिति तु न युक्तम्। स्वर्गत्वप्रकारककामनाया अधिकारत्वानुपपत्ते:।

अथेष्टत्वस्य शक्योपलक्षणत्वे तदंशाभाननिर्वाहेऽपि स्वर्गत्वादेरशक्यस्य भानं न संभवति, अशक्यस्य भानोपगमेऽतिप्रसङ्गादिति चेत्, स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्ने समभिव्याहृतकामनाविषयत्वज्ञानसहकृतस्य तादृश-कामनाविषयतावच्छिन्नशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वो-पगमेऽतिप्रसङ्गानवकाशात्।

वस्तुतस्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वे शक्ति-स्वीकारात्सर्वसामञ्जस्यम्। नच स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वं न संभवति, स्वर्गत्वादेर्गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गादिसाधारण्येन यागादिजन्यतानवच्छेदकतया यागादौ स्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वबाधात्। न हि जन्यतानवच्छेदकधर्मो जनकत्वनिरूपके विशेषणमिति वाच्यम्। स्वर्गत्वादे: शक्यविशेषणत्वेऽपि तदुपलक्षितवैजात्यावच्छिन्न-निरूपितजनकताया यागादावबाधिताया: स्वर्गादिजनकतात्वेन विधिप्रत्ययतो भानसंभवात्। घटत्वादिविशिष्टवाचकपदघटितात् घटं द्रव्यत्वेनैव जानातीत्यादिवाक्यात् घटत्वाद्युपलक्षित-घटादिविशेष्यकत्वभानवत्।

नच तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिततत्साधनत्वज्ञानं विना तद्धर्मप्रकारक-फलेच्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाह इति शङ्क्यम्। वह्नित्वादिप्रकारकेच्छातोऽपि तृणादि-

समवधानेऽभ्रान्तप्रवृत्तेरानुभविकत्वात् भूय: सुखार्थिनामपि भ्रमं विना क्रियाविशेषे प्रवृत्तेश्च तद्धर्मावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौ तद्धर्मप्रकारेण भासमानफलं प्रति साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्। स च धर्म: कार्यतावच्छेदकतया भासतां कार्यांशे उपलक्षणतयैव वेत्यन्यदेतत्। न हि वह्नित्वादिकं तृणादिजन्यतावच्छेदकं व्यभिचारिसाधारणत्वात्। न वा भूयस्त्वादिकं कस्यचिज्जन्यतावच्छेदकमर्थवशसंपन्नत्वात्।

एवं सति घटत्वावच्छिन्नफलार्थी तन्त्वादौ कथं न प्रवर्तते, तन्त्वादेरपि घटत्वाद्युपलक्षितजन्यत्वादिविशिष्टनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनतावत्त्वादिति चेत्, फलानुपधाननिश्चयात्, तस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिप्रति-बन्धकत्वात्। फलोपधायक-साधनत्वस्य वा विधिप्रत्ययार्थतया घटकामस्तन्तुमुपाददीतेत्यादिर्न प्रयोग:। नच तथापि स्वर्गात्वादे-र्यागादिनिष्ठकारणताघटकव्यापकतानिरूपकतानवच्छेदकतया स्वर्गत्वा-वच्छिन्ननिरूपितव्यापकताघटितकारणताया बाध:। स्वर्गदिनिष्ठ-कार्यतावच्छेदकवैजात्यस्य च कारणताग्रहोत्तरकालकल्प्यत्वेन प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्ननिरूपित-व्यापकताबोधासंभव इति स्वर्गकाम इत्यादौ विध्यर्थबोधानुपपत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। स्वरूपसंबन्धरूपाया एव कारणताया विध्यर्थत्वोपगमात्।

अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव वा स्वर्गकारणत्वं। नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकश्च धर्मो विशिष्य उत्तरकालकल्प्यो जातिविशेष एव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण शाब्दबुद्धौ भासते। नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वं च कारणतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतद्व्यापारान्यतरा-भावाधिकरणताविशिष्टोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानच्छेदकत्वम्। अधिकरण-तावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्न-स्वाश्रयनिष्ठत्वसंबन्धेन।

वस्तुत: स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव स्वर्ग-कारणत्वम्। नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं चाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नवृत्तिकाभाव-घटितदैशिकव्याकताया: स्वाश्रयत्व स्वाश्रयनिष्ठव्यापारवत्त्वान्यतरसम्बन्धेना-वच्छेदकत्वमेव।

व्यापकत्वनिरूपकता-वच्छेदकवैजात्यस्य विशिष्यानुपस्थितावपि स्वर्गधर्मत्वेन ज्ञानं संभवत्येव। व्यापकताघटकाभावप्रतियोगितायां स्वरूपतोऽवच्छेदक-कोटिप्रविष्टाया अपि जातेर्व्यापकताभाने स्वर्गधर्मत्वादिना भाने न बाधकम्। स्वर्गधर्मत्वादेरुपलक्षणतया भानात्। प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगि-प्रकारकज्ञान एव प्रतियोगिकोटावुपलक्षणप्रकाराभाननियमात्। प्रकृते च कारणताशरीरघटकाभावस्य प्रतियोगिताप्रकारेण भाननियमात्। अत एव स्वरूपतो वह्नित्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्न-व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ना-भावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य संभव-दुक्तिकता।

इत्थमेव चेष्टतावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणीभूतेनेष्टतावच्छेदकत्वेन व्यापकताघटकाभाव-प्रतियोगितावच्छेदककोट्यप्रविष्टेनापीष्टतावच्छेदकधर्माणां सर्वसाधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यत इति।

एतेन नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वस्य विध्यर्थतामते यागादिधर्मिकता-दृशकारणताग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुता वाच्या। तदपेक्षया च स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्तिता-वच्छेदकधर्मरूपयागादिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे तादृशसाध्यताविशिष्टेष्टमात्रस्य विध्यर्थत्वे प्रवर्तकत्वे च लाघवम्। तादृशसाध्यताया निरुक्तसाधनतान्तर्गतत्वादि-तीष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं प्रवर्तकत्वं च व्याहन्येत। एवं यत्र कारणता-वच्छेदकधर्मोऽप्यनुपस्थित:, अतिप्रसक्तेन न्यूनवर्तिना वा धर्मेण कारणमुपलक्षितं तत्र शब्दात्कारणताग्रहानुपपत्तिश्चेति निरस्तम्। व्यापकताघटितकारणताया: साध्यतामपेक्ष्यागरीयस्या एवोक्तरीत्या प्रवर्तकत्वादिसंभवात्। तादृशसाधनताशरीरे व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव कारणतावच्छेदकप्रवेशात् तद्ग्रहे विशिष्य तदुपस्थित्यनुपयोगाच्चेति।

केचित्तु विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गादिनिष्ठयागादि-जन्यतावच्छेदकसम्बन्ध:। तथा च वैजात्यस्य सम्बन्धघटकतयैव व्यापकताशरीरे निवेशान्नोपस्थित्यपेक्षा। न वा कारणताविघट-कव्यभिचारावकाश इत्याहु:। तदसत्,

विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वेन संबन्धतायां मानाभावात्। तादृशसंबन्धघटितव्यापकताया विधिप्रत्ययार्थत्वे तस्य **स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यभेदेन शक्तिबाहुल्यप्रसङ्गात्। तादृशकार्य-संबन्धघटितेष्टकारणतायाश्च प्रमाणान्तरेणाप्रत्यायितत्वात् तत्र शक्तिग्रहानुपपत्त्या शाब्दबुद्धौ तद्भानानुपपत्तेश्च।**

न चेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वावच्छिन्ने कारणताघटकाधि-करणादिपदार्थे च खण्डश: शक्तिरुपेया। आकाङ्क्षावशाच्चाधिकरणरूपविध्यर्थे विजातीयस्वर्गनिरूपित-समवायस्य संबन्धतया भानात् तादृशकार्यसंबन्धघटितकारणताया: शाब्दबोधे भानमुपगन्तव्यम्, न तु तादृशसंबन्धान्तर्भावेण शक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्। एवं सति संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षायाः दुर्वारत्वात्।

नच तत्संसर्गेण विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानमेव संसर्गभान-नियामकम्, तत्रापि च संसर्ग: संसर्ग एव, न तु विशेषणमिति न ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य वाक्यार्थत्वेन पूर्वमनिश्चिततया तत्परत्वग्रहस्य शाब्बोधात्पूर्वमसंभवात्। तत्तत्संबन्ध-विषयानिरूपितविशेषणादिविषयताशालिबोधपरत्वज्ञानस्यैव हेतुतया तत्र संबन्धस्य विशेषणतया तदुपस्थितेरावश्यकत्वात्। एवं विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायसंबन्धेन स्वर्गत्वावच्छेदेन जन्यतोपगमे "स्वर्गत्वस्याश्वमेधजन्यत्वसामानाधिकरण्यमात्रमेव हि शब्देनापि प्रतीयते, न तु स्वर्गत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वम्, असामर्थ्याद-संभवाच्चे"त्यादिमिश्रग्रन्थविरोध:।

यत्तु वैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकम्। तच्च संबन्धविधयैव कारणताघटकम्। कार्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितकार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्य कारणताशरीरे निवेश्यत्वादिति। तदप्यसत्। कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेणैव निवेशनीयतया तदुपस्थित्यपेक्षाध्रौव्यात्। नच संबन्धसंकोचे प्रमेयत्वेनैव कार्यप्रवेशः संभवतीतिवाच्यम्; विजातीयस्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्य अगुरोरवच्छेदकत्वसंभवे विजातीयस्वर्गीय-समवायसंबन्धेन प्रमेयवन्निष्ठाभाव-प्रतियोगितात्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे:।

एतेन स्वर्गत्वमेव यागजन्यतावच्छेदकम्, अवच्छेदकताघटक-समवायसंबन्धसंकोचेन न व्यभिचार इत्यपि निरस्तम्। तादृशसंबन्धविशेषेणेष्टतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमाणान्तरावेद्यतया तत्र शक्तिनिश्चयासंभवात्। न हि समभिव्याहृतफलबोधक-पदोपस्थाप्यता-वच्छेदकत्वरूपोपलक्षणधर्मेण यथा स्वर्गत्वादीनां शक्तिग्रहे भानं तथोपलक्षणीभूततादृशपदोपस्थाप्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेन विजातीयस्वर्गनिष्ठसमवायादेरपि तत्र भानसंभव:। स्वर्गपदाच्छुद्धसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्योपस्थितेः विशिष्टसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्टस्य स्वर्गपदार्थत्वोपगमे लक्षणाप्रसङ्गात्। शुद्धसमवायेन स्वर्गत्वविशिष्ट-विषयककामनावतोऽनधिकारप्रसङ्गात्।

मीमांसकास्तु “अहरहः संध्यामुपासीते”त्यादौ नित्यतया निष्फले संध्योपासनादाविष्टसाधनत्वस्यायेग्यत्वेनान्वयासंभवान्नेष्टसाधनत्वं लिङर्थ:।

अथ संध्यावन्दनादेरप्यर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलसाधनत्वमव्याहत। यत्र नित्ये अर्थवादादपि न फलोपस्थिति: तत्रापि फलाभावनिश्चायकप्रमाणाभावाद्योग्यता-संशयसंभवेन फलसाधनत्वप्रत्ययो लिङादित: संभवत्येव। नच तद्बोधो नोपयोगी, निष्फलतया ज्ञाते चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतावश्यकत्वेन नित्यविधे: प्रवृत्तिनिर्वाहाय तस्य फलसाधनताबोधकताया अवश्यकत्वादिति चेत्। न **"संध्यामुपासते ये च सततं संशितव्रता'** इति श्रुतौ सततमिति श्रुते: कदाचिद्यस्य संध्यावन्दनादिबाधस्तेन स्वीयसंध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्ति-फलानुपधानस्य निश्चिततया अहरह: संध्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्ति-साधनताबोधनेऽपि तस्य संध्यावन्दने प्रवृत्त्यनिर्वाहात्। यत्र च नित्ये विशिष्य फलबोधकोऽर्थवादादिर्नास्ति तत्र विधिप्रत्ययेन इष्टत्वेन फलसाधनताबोधस्य जननेऽपि इच्छाविषयतावच्छेदकस्वर्गत्वादि-रूपविशेषधर्मप्रकारेण फलविषयकतत्साधनताबोधस्यानिर्वाहेण प्रवृत्त्य-निर्वाहात्। इष्टसाधनताज्ञानाघटितकारणस्तोमात्मिकाया: संध्यावन्दनाद्य-भावगोचरनरकादिसाधनता-

ज्ञानाधीनतद्गोचरद्वेषघटितसामग्र्या एव संध्यावन्दनादौ प्रवर्तकताया उपगन्तव्यतया नित्यस्थले इष्टसाधनताबोधस्यानुपयोगिताया दुर्वारत्वात्।

नच **“विश्वजिता यजेतेत्य”**त्र विशिष्टफलाश्रवणेऽपि यथा स्वर्गकामपदस्याध्याहारेण तत्समभिव्याहारात् विशेषरूपावच्छिन्नस्वर्गसाधनताबोध: तथा नित्यस्थलेऽपि विशेषधर्मप्रकारकस्वर्ग-साधनताबोधसंभवात् उक्तप्रवृत्तिसामग्र्यन्तरकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्। बहुवित्तव्ययायाससाध्यविश्वजिद्यागे तत्तद्ग्रामपश्वादिफलोद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्ते:, तद्विधे: स्वर्गफलतात्पर्यनिश्चयात्, सन्ध्यावन्दनादौ च अल्पायाससाध्ये ग्रामादिफलोद्देशेनापि प्रवृत्त्युपपत्तेः तद्विधेः स्वर्गपरत्वनिश्चयायोगात्। स्वर्गादिफलकामनारहितैर्मुमुक्षुभिरपि संध्यावन्दनाद्याचरणादुक्तप्रवृत्तिसामग्रीकल्पन-स्यावश्यकत्वाच्च। तादृशसामग्रीं विना प्रायश्चित्तादाविष्टासाधने प्रवृत्त्यनिर्वाहाच्च। न च तत्रापि पापध्वंरूपेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिर्निर्वहति। सुखदु:खाभावेतरगोचरेच्छायां इष्टसाधनताज्ञानस्य नियमतोऽपेक्षायां निष्फलपापध्वंसस्येष्टत्वासंभवात्। नरकसाधन-गोचरद्वेषस्य तद्ध्वंसगोचरेच्छाजनकत्वोपगमे अस्मत्समी-हितायामिष्टसाधनत्वज्ञानाघटित-प्रवृत्तिसामग्र्यामविवादात्। कृतिसाध्यताज्ञानसहितेच्छासामान्यसामग्रीत: चिकीर्षोत्पत्ते: निष्फलेऽपि संध्यावन्दनादौ निर्वाहेण प्रवृत्त्युपपत्ते:।

नच नरकानुत्पाद एव प्रायश्चित्तस्य संध्यावन्दनादेश्च फलमितीष्टसाधनताज्ञानघटितैव प्रवृत्तिसामग्री, नरकद्वेषवतां च तदनुत्पादे नियमत एवेच्छेति तेषां नित्यसंध्यावन्दनाद्यनुष्ठानमुपपद्यते। अन्यैश्च तन्नानुष्ठीयते इति वाच्यम्। नरकानुत्पादस्य तत्प्रागभावात्मकस्य प्रतियोगिविकल्पग्रासेन फलत्वासंभवात्। अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि-विरोधितया कदाचित्पापान्तरेण यस्य नरकदु:खं जनितं जनिष्यते वा तदात्मन्यसत्त्वान्नित्यत्वेन चोभयो: फलत्वासंभवात्। योगक्षेमसाधारण-साधनतायाश्च गुरुशरीरत्वेन प्रवृत्त्यनुपयोगित्वात्।

यदपि मण्डलीं कुर्यादित्यादिवाक्यप्रामाण्यवारणायेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमावश्यकमिति, तदपि न। मण्डलीकरणादिजन्यतद्ध्वंसादिरूपफलेऽपि कदाचित्कस्यचिदिष्टइष्टताभ्रमेणेच्छोत्पत्त्या मण्डलीकरणादावपीष्टसाधनत्वाबाधेनेष्टसाधनत्वविध्यर्थतामतेऽपि तद्वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकतया इष्टापत्तेः। स्वर्गकामो मण्डलीं कुर्यादिति वाक्यजन्यबोधे च स्वर्गकामनाया मण्डलीकरणादिनिष्ठकर्तव्यत्वप्रयोजकत्वभानेन तदर्थबाधेन तद्वाक्याप्रामाण्योपपत्तेः।

नचेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वानुपगमे स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-वाक्याद्यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। तत्राभावगोचरद्वेषघटितसामग्र्यसंभवात्। यागाद्यभावस्य नरकादिरूपद्विष्टसाधनत्वाभावात्। इष्टसाधनत्वबोधक-मानाभावेन तज्ज्ञानघटितसामग्र्या अपि भवन्मते दुर्घटत्वादिति वाच्यम्। इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेऽपि स्वर्गासाधनं न स्वर्गकामनाधीन-कृतिसाध्यमितीतरबाधबलात् स्वर्गकामकृतिसाध्यतान्वयितावच्छेदकतया स्वर्गसाधनत्वस्योक्तविधिजन्यबोधे भानाद्यागादाविष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्तिनिर्वाहात्।

इत्थं च सन्ध्यावन्दनादौ तत्कालावच्छिन्नशौचादिकमेवाधिकारः, न तु फलकामनापि। अतः फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाकरणं प्रत्यवायजनकम्। फलकामनायास्तत्राधिकारत्वे तच्छून्यस्यानधिकारितया तदकरणं न प्रत्यवायमावहेत्। नच मुमुक्षापवादेन स्वर्गादिरूपफलकामनायाः कदाचिदसंभवेऽपि नरकाभावरूपफले नियमत एवेच्छा संभवतीति न शौचादिमतः सन्ध्यावन्दनाद्यकरणस्य प्रत्यवायजन-कत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। नरकाद्यनुपस्थित्यैव तदभावाज्ञानेन तदिच्छाविरहोप**पत्तेरित्याहुः**।

तदसत्। ध्वंसादेरत्यन्ताभावविरोधिताया निष्प्रमाणकतया नरकात्यन्ताभावस्यैव प्रायश्चित्तसन्ध्यावन्दनादिफलत्वसंभवादिष्टसाधनता-ज्ञानाद्यघटितप्रवृत्तिसामग्र्या असिद्धेः। कारणान्तरकल्पनापेक्षया गुरुशरीरक्षेमसाधारणसाधनताज्ञानस्यैव सर्वत्र प्रवृत्तिहेतुतेति। दण्डाद्घट इत्यादिप्रतीतिबलात् स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य क्षेमसाधारण-साधनत्वस्योपगमे तच्छरीरगौरवस्याप्यभावाच्चेति। नित्यस्थले शौचादिफलकामनयोरुभयोरधिकारत्वेऽपि

प्रत्येकमेव तयोरधिकारता, न तु मिलितयोरिति फलकामनाशून्यस्यापि शौचादिमतोऽधिकारितया तस्यापि नित्याकरणं प्रत्यवायजनकम्।

अथवा सन्ध्यावन्दनाकरणेन प्रत्यवायजननेऽधिकारैकदेशशौचादि-मत्त्वमेव सहकारि, न तु फलकामनापि, तदसत्त्वेऽपि प्रत्यवायोत्पत्तेः सर्वसिद्धत्वात्।

एतेन संवलिताधिकारानुपगमे शौचादिशून्यफलकामनावतो दैवान्नित्याकरणं प्रत्यवायं जनयेदिति निरस्तम्। अत एव नित्यकाम्यजयन्तीव्रतादौ फलकामनाया अधिकारत्वस्य सर्वसिद्धतया शौचादिमतः फलकामनारहितस्य तदकरणं प्रत्यवायं जनयतीति।

अपरे तु **"चैत्यं न वन्देतेति"** वाक्यप्रामाण्यानुरोधेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमावश्यकम्। कृतिसाध्यत्वादिमति चैत्यवन्दनादौ कृतिसाध्यत्वाद्यभावस्य नञा बोधने तद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः। कृतिसाध्यतायाश्च विधित्वं निर्युक्तिकम्। तदनङ्गीकारेऽपि कृतेराख्यातसामान्यार्थतया विधिप्रत्ययस्यापि तदर्थकतया पचेतेत्यादौ कृतेः पाकानुकूलत्वभानस्यावश्यकतया अर्थात् पाकादावपि कृतिसाध्यताभानात्। कृतिसाध्यताया विधित्वेऽपि तत्तत्कालतत्तत्पुरुषविशेषविशेषित-कृतिसाध्यताविषयकस्य प्रवर्तकज्ञानस्य शाब्दबोधोत्तरमेव स्वीकरणीयतया विधिवाक्यजशाब्दबोधतः साक्षात्प्रवृत्त्यनिर्वाहात्।

अस्तु वा साध्यतासंबन्धेनैवाख्यातसामान्यार्थकृतेः क्रियायां विधिप्रत्ययजन्यबोधे भानम्। प्रवर्तिका चिकिर्षापि साध्यतासंबन्धेन कृतिप्रकारिका क्रियेच्छैव। नच लडादिस्थले आख्यातार्थकृतेः क्रियाविशेष्यतयैव भानमिति व्युत्पत्तेः क्लृप्तत्वात् पचेतेत्यादौ न तस्याः क्रियाविशेषणतया भानसंभव इति वाच्यम्। व्युत्पत्तिवैचित्र्येण तदुपपत्तेः। शक्त्यभेदेऽपि व्युत्पत्तिभेदे बाधकाभावात्। अत एव प्राचीनैराख्यातार्थस्यैव कृतेः कर्मप्रत्ययस्थले क्रियाविशेषणतया भानमुपेयते। एवं च क्वचित्पाकादाविव सर्वत्रैव यागपाकादौ लौकिकप्रमाणादेव कृतिसाध्यताबोधो निर्वहतीति वदन्ति।

न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधतः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः। निषिद्धेऽपि कलञ्जभक्षणादौ तृप्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वसत्त्वेन तदभावस्य

नञा बोधने प्रामाण्यानुपपत्तेः। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधित्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टनरकानु-बन्धिनि तत्तत्कर्मण्यबाधितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्योपपत्तिः। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे विशिष्टा-भावस्यैव शाब्दबोधे भानम्। सोऽपि विशेषणाभावायत्तोऽबाधितः कलञ्जभक्षणादौ। विशिष्टाभावबोधानन्तरमेव तल्लिङ्गकानुमानगम्यो बलवदनिष्टानुबन्धित्वरूपस्तदननुबन्धित्वाभावः। प्रवर्तकमिव निवर्तकमपि ज्ञानं श्रुतिवाक्यात्परम्परयैव, न तु साक्षात्।

एतन्मते च न तादृशाभावस्य शाब्दबोधे भानम्, पदार्थैकदेशतया इतरविशेषणतयोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतयाऽनिष्टाननुबन्धित्वन्वया-संभवात्।

वस्तुतो विशिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धिताया वाच्यत्वम्। नच बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य इष्टसाधनत्व-विशेष्यत्वे विधिवाक्यतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानासंभवात् क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थं विधिवाक्यजशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्पनीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यम्। क्रियायां बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानस्यापि तद्गोचरेच्छाहेतुतया बलवदनिष्टासाधनत्वस्येष्ट-साधनत्वविशेषणत्वमते क्रियाविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया मतद्वये कल्पनासाम्यात्।

यदि च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानमेव द्वेषसामग्रीत्वेनेच्छाप्रतिबन्धकम्, न तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुः, तदोक्तस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य संभवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वे श्येने विध्यर्थबाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शक्तिभेदस्य श्येने केवलेष्टसाधनताबोधस्य चोपगम आवश्यकः।

मणिकृतापि तत्र बलवदनिष्टासाधनत्वस्याभानं लिखितम्। तदभानं विशिष्टशक्तिपक्षे न संभवति। विशिष्टशक्तेर्विशेषणविनिर्मोकेन विशेष्यांशाभासकत्वात्। तत्तद्धर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानस्य हेतुत्वात्।

अन्यथा विशिष्टस्वर्गादिवाचकस्वर्गादिपदात् विना लक्षणां केवलसुखत्वादिप्रकारक-शाब्दबोधापत्ते:।

यदि च केवलसुखत्वादिना स्वर्गादिरूपसुखबोधो लक्षणामन्तरेण स्वर्गादिपदादिष्यत एव, नेष्यते परं सुखान्तरबोध: तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यव-गाहित्वमनुपयोगीत्युच्यते, तदापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यतायां श्येननिष्ठवैरिवधसाधनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वनियतत्वेन तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन विधिप्रत्यययावाच्यतया सुतरां तत्र विध्यर्थत्वानिर्वाह एव।

यत्तु श्येनस्यादृष्टाद्वारकत्वघटितहिंसालक्षणानाक्रान्ततया बलवद्दु:-खाजनकत्वमिति मतान्तरम्, **तदसत्,** तथा हि श्येने सात्विकप्रवृत्तिवारणाय बलवद्दु:खाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुताया उपगन्तव्यतया तस्यैव विध्यर्थताया आवश्यकत्वेन श्येने तद्बाधात् श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। श्येनस्य हिंसात्वविरहेऽपि अभिचारतया नरकजनकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च।

यत्तु “अभिचरन्नि”त्यस्य वैरिवधगोचरप्रबलकामनाविशिष्टार्थतया तादृशकामना-विशिष्टस्यैव पुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वरूपबलवद-निष्टाननुबन्धित्वघटकद्वे-षानुदयात् तादृशकामनाविशिष्टवृत्तिबलवद्द्वेष-विषयाजनकत्वं श्रुतिवाक्यात् प्रत्येतव्यम्। तच्च श्येनेऽबाधितमेव, वैरिवधे उत्कटरागवतस्तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषानुत्पत्त्या तादृशनरकस्य वैरिवधोत्कटकामनाविशिष्टवृत्तिद्वेषाविषयत्वात् । न ह्येकदा एकत्रावर्तमानयोरेकतरमपरविशिष्टवृत्तीति **मिश्राणां** मूलाभिप्रायवर्णनम्।

तदपि न, बलवद्द्वेषविषयदु:खजनकत्वप्रतियोगिकाभावस्याति-प्रसक्ततया बलवद्द्वेषविषयदु:खजनकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वाच्यता-स्वीकारेण अन्यपुरुषस्य पुरुषविशेषीयबलवद्द्वेषविषयदु:खजनकत्वाभावस्य प्रत्ययासंभवात् तादृशदु:खजनकत्वे अभावे च खण्डशक्तिस्वीकारे विशिष्टशक्तिस्वीकारपरित्यागात्।

एवं यत्रोत्कटरागो यदा तत्रैव नोत्कटद्वेषः तदा, तज्जन्ये फले उत्कटरागदशायां च तज्जन्यदुःखरूपफलान्तरे उत्कटद्वेषे न किंचिद्बाधकमिति। वैरिवधे उत्कटरागदशायां श्येनजन्यनरके बलवद्द्वेषो दुरपवाद एव।

अस्तु वा फलविशेषयोत्कटरागघटिता उपायगोचरोत्कटरागसामग्री तत्रैव तज्जन्यतया ज्ञाते फलान्तरेऽप्युत्कटद्वेषविरोधिनी, तथापि नरकवैरिव-धयोरेकतरं प्रति श्येनस्य हेतुत्वाग्रहदशायां तयोर्बलवद्द्वेषरागयोर्युगपत्संभव एव।

यत्तु दीक्षाङ्गपशुघातस्य नरकासाधनतया **"मा हिंस्यादि"**त्यत्र अवैधहिंसैव विवक्षितेति श्येनस्य नरकासाधनत्वोपपादनम्, तदपि न। तावतापि अभिचारविधया तथात्वस्य दुर्वारत्वात्।

अथ खण्डशक्तिमवलम्ब्यानिष्टासाधनत्वविनिर्मोकेन क्वचिद्विधि-वाक्यजन्यबोधोपगमे **"श्वेतं छागमालभेते"**त्यादावपि तत्परित्यागसंभवात् अविरोधेन **"मा हिंस्यादि"**त्यत्र श्रुत्यर्थसंकोचो न स्यादिति सांख्यमतमेव साधीय इति चेत्, स्यादेव अविरोधेऽपि **"ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याये"**त्यत्रेव सामान्यविधेर्विशेषेतरपरत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमिति **"मा हिंस्यादि"**त्यत्र संकोचः। अथवा कथंचिद्बाधकापनय-संभवेनौत्सर्गिकार्थपरित्याग इति हिंसानिषेधसंकोचेनैवोपपत्तौ **"न श्वेतं छागमालभेते"**त्यादौ विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टासाधनत्वार्थपरित्याग **इत्यप्याहुः**।

अथ यागपाकादिजन्यश्रमादावपि कदाचित् कस्यचित् बलवद्द्वेषोदयात् यजेत पचेतेत्यादौ अप्रामाण्यप्रसङ्गो दुर्वारः।

यत्तु बलवदनिष्टासाधनत्वं न लौकिकविध्यर्थः। किंतु **"न कलञ्जमित्यादि"**श्रुतेः प्रामाण्योपपत्तये वैदिकलिङ एव तदर्थकता। तत्रापि बलवदनिष्टं नरकं एव तादृूप्येणार्थः। अत इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकश्रमादेः कदाचित् द्वेषविषयतया न यागादौ विध्यर्थबाध **इति। तदपि न। "शाकं न भुञ्जीते"**त्यादिवैद्यकवाक्यस्य बलवदनिष्टाजनकत्वनिषेधपरत्वं विना प्रामाण्यानुपपत्तेः। तत्रापि रोगाजनकत्वं विध्यर्थः, तदभावो नञा बोध्यत इति चेत्, रिक्तायां

न गच्छेत्, पुष्ये नोद्वहेदित्यादिज्योतिःशास्त्रवचनस्य नैकः पर्वतमारोहेदित्यादिवाक्यस्य च का गतिः। तत्रापि विशिष्य तत्तदनिष्टासाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गः व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च।

अत्रवदन्तिद्वेषविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितनरकत्वाद्याश्रयसाधनतात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटे तादृशाभावत्वेनानुगते एकैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः। उपलक्षणीभूतद्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकाद्यसाधनत्वं प्रतीयते। कुत्रचिन्नरकासाधनत्वं कुत्रचिद्रोगासाधनत्वं प्रतीयत इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम्। प्रतियोगितायाः प्रकारतया भानात् प्रतियोगितावच्छेदकघटकनरकत्वादौ द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिग्रहे भानमविरुद्धम्। नच प्रमेयत्वादेरपि उपलक्षणतया भानमविरुद्धमिति प्रमेयत्वादेरुपलक्षणतया नरकत्वाद्यनुगमकत्वं कथं न स्वीक्रियते विनिगमकाभावादिति वाच्यम्। सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेण प्रमेयत्वादेः सुखत्वादिसाधारण्यम्, नोक्तरूपस्येत्यस्यैव विनिगमकत्वात्। न च तात्पर्याभावात् सुखाद्यसाधनत्वाबोधकत्वोपपत्तौ विध्यर्थत्वेऽपि क्षतिविरह इति वाच्यम्। तस्य विध्यर्थत्वे तत्तात्पर्येणाधुनिकानां **"न भुञ्जीते"**त्यादिप्रयोगापत्तेः।।

।। इति महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यकृतो व्युत्पत्तिवादः समाप्तः।।

शुभं भवतु ।।